

Kadın/Woman 2000, Journal for Women's Studies

**December / Aralık 2022
Volume / Cilt XXIII Issue / Sayı 2**

Eastern Mediterranean University / Doğu Akdeniz Üniversitesi

© 2022 Eastern Mediterranean University Press

© 2022 Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınevi

Printed in North Cyprus by the Eastern Mediterranean University Printing
House

ISSN 1302-9916

EASTERN MEDITERRANEAN UNIVERSITY
Center for Women's Studies
Kadın/Woman 2000, Journal for Women's
Studies

Publisher

Eastern Mediterranean University Press
Turkish Republic of Northern Cyprus

Editorial Board

Prof. Hanife Aliefendioğlu, Eastern Mediterranean
University-North Cyprus (Co-editor)

Assist. Prof. Dr. Bezar Eylem Ekinci Eastern
Mediterranean University-North Cyprus (Co-editor)

Prof. Sevda Alankuş, Yaşar University-Turkey
Prof. Fatma Güven Lisaniler, Eastern
Mediterranean University-North Cyprus

Assoc. Prof. Sheyla clık Erbilen, Eastern
Mediterranean University-North Cyprus

Assoc. Prof. Anne Ciecko, University of
Massachusetts-Amherst USA

Assoc. Prof. Maria Alicia Garza, Boise State
University-USA

Assoc. Prof. Cynthia Forson, Lancaster
University-Ghana

Assoc. Prof. zlem aykent, İstanbul 29 Mayıs
University-Turkey

Assist. Prof. Dr. Ikechukwu D. Nwaka,
University of Alberta-Canada (English Editor)

Journal Secretary: Can Bekcan, Fatma Trc

Language: Turkish / English

Cover Design: Roya Alagheband

Correspondence Address

Kadın/Woman 2000, Journal for Women's
Studies

Eastern Mediterranean University-Center for
Women's Studies

Socrates Str. Faculty of Education Sciences,
EF110. 99628 Famagusta/North Cyprus (via
Mersin 10-Turkey)

E-mail: jws.cws@emu.edu.tr

<https://ojs.emu.edu.tr/index.php/woman2000>

ISSN 1302-9916

DOĞU AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
Kadın Araştırmaları ve Eğitimi Merkezi
Kadın/Woman 2000, Journal for
Women's Studies

Yayımcı

Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınevi
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

Editör Kurulu

Prof. Dr. Hanife Aliefendioğlu, Doğu Akdeniz
niversitesi-Kuzey Kıbrıs (Eş-editör)

Yrd. Doç. Dr. Bezar Eylem Ekinci, Doğu
Akdeniz Üniversitesi-Kuzey Kıbrıs (Eş-editör)

Prof. Dr. Sevda Alankuş, Yaşar Üniversitesi-
Türkiye

Prof.Dr. Fatma Güven Lisaniler, Doğu Akdeniz
niversitesi-Kuzey Kıbrıs

Doç. Dr. Süheyla clık Erbilen, Doğu
Akdeniz Üniversitesi-Kuzey Kıbrıs

Doç. Dr. Anne Ciecko, Massachusetts
niversitesi-Amherst ABD

Doç. Dr. Maria Alicia Garza, Boise Eyalet
niversitesi-ABD

Doç. Dr. Cynthia Forson, Lanchester
niversitesi-Gana

Doç. Dr. Özlem aykent, İstanbul 29 Mayıs
niversitesi-Türkiye

Yrd. Doç. Dr. Ikechukwu D. Nwaka, Alberta
niversites i-Kanada (İngilizce Editörü)

Dergi Sekreteri: Can Bekcan, Fatma Trc

Derginin Dili: Trke / İngilizce

Kapak Tasarım: Roya Alagheband

Yazışma Adresi

Kadın/Woman 2000, Journal for Women's
Studies

Doğu Akdeniz Üniversitesi-Kadın

Araştırmaları ve Eğitimi Merkezi,

Socrates Sok. Eğitim Bilimleri Fakültesi,
EF110. 99628 Gazimağusa-Kuzey Kıbrıs

E-posta: jws.cws@emu.edu.tr

<https://ojs.emu.edu.tr/index.php/woman2000>

EASTERN MEDITERRANEAN UNIVERSITY
Center for Women's Studies
Kadın/Woman 2000, Journal for
Women's Studies

Academic Advisory Board

Prof. Aksu Bora (Emekli) (Hacettepe University-Turkey)
Prof. Aysel Aziz (Yeni Yüzyıl University-Turkey)
Prof. Ayşe Işık Gürşimşek (Eastern Mediterranean University-North Cyprus)
Prof. Berit Hagekull (Uppsala University-Sweden)
Prof. Beth Baron (City University of New York-USA)
Prof. Biran Mertan (Eastern Mediterranean University-North Cyprus)
Prof. Deniz Kandiyoti (School of Oriental and African Studies-UK)
Prof. Hülya Şimğa (Maltepe University-Turkey)
Prof. Jacqueline Nadel (Riken BSI-France)
Prof. Lucette Valensi (The School of Advanced Study in the Social Sciences-France)
Prof. Louis Oppenheimer (University of Amsterdam-Netherlands)
Prof. Mustafa Fatih Özbilgin (University of East Anglia-UK)
Prof. Mutlu Binark (Hacettepe University-Turkey)
Prof. Sevda Alankuş (Kadir Has University-Turkey)
Prof. Şeyma Güngör (University of İstanbul-Turkey)
Prof. Yıldız Ecevit (Middle East Technical University-Turkey)
Prof. Yonca Al (Eastern Mediterranean University-North Cyprus)
Prof. Türkan Ulusu Uraz (Eastern Mediterranean University-North Cyprus)
Assoc. Prof. Blaise Pierrehumbert (Lausanne University-Switzerland)
Assoc. Prof. Burçak Keskin Kozat (Stanford University-USA)
Assoc. Prof. Mashoed Bailie (Eastern Mediterranean University-North Cyprus)
Assoc. Prof. Netice Yıldız (Eastern Mediterranean University-North Cyprus)
Assist. Prof. Nazime Beysan (Eastern Mediterranean University-North Cyprus)
Assist. Prof. Pembe Behçetoğulları (Eastern Mediterranean University-North Cyprus)
Assist. Prof. Rana Tekcan (İstanbul Bilgi University-Turkey)
Assist. Prof. Seda Orbay (Eastern Mediterranean University-North Cyprus)

ISSN 1302-9916

DOĞU AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
Kadın Araştırmaları ve Eğitimi Merkezi
Kadın/Woman 2000, Journal for Women's
Studies

Akademik Danışma Kurulu

Prof. Dr. Aksu Bora (Retired) (Hacettepe Üniversitesi-Türkiye)
Prof. Dr. Aysel Aziz (Yeni Yüzyıl Üniversitesi-Türkiye)
Prof. Dr. Ayşe Işık Gürşimşek (Doğu Akdeniz Üniversitesi-Kuzey Kıbrıs)
Prof. Dr. Berit Hagekull (Uppsala Üniversitesi-İsveç)
Prof. Dr. Beth Baron (New York City Üniversitesi-ABD)
Prof. Dr. Biran Mertan (Doğu Akdeniz Üniversitesi-Kuzey Kıbrıs)
Prof. Dr. Deniz Kandiyoti (School of Oriental and African Studies-İngiltere)
Prof. Dr. Hülya Şimğa (Maltepe Üniversitesi-Türkiye)
Prof. Dr. Jacqueline Nadel (Riken BSI-Fransa)
Prof. Dr. Lucette Valensi (The School of Advanced Study in the Social Sciences-Fransa)
Prof. Dr. Louis Oppenheimer (Amsterdam Üniversitesi-Hollanda)
Prof. Dr. Mustafa Fatih Özbilgin (East Anglia Üniversitesi-İngiltere)
Prof. Dr. Mutlu Binark (Hacettepe Üniversitesi-Türkiye)
Prof. Dr. Sevda Alankuş (Kadir Has Üniversitesi-Türkiye)
Prof. Dr. Şeyma Güngör (İstanbul Üniversitesi-Türkiye)
Prof. Dr. Yıldız Ecevit (Orta Doğu Teknik Üniversitesi-Türkiye)
Prof. Dr. Yonca Al (Doğu Akdeniz Üniversitesi-Kuzey Kıbrıs)
Prof. Dr. Türkan Ulusu Uraz (Doğu Akdeniz Üniversitesi-Kuzey Kıbrıs)
Doç. Dr. Blaise Pierrehumbert (Lausanne Üniversitesi-İsviçre)
Doç. Dr. Burçak Keskin Kozat (Stanford Üniversitesi-ABD)
Doç. Dr. Mashoed Bailie (Doğu Akdeniz Üniversitesi-Kuzey Kıbrıs)
Doç. Dr. Netice Yıldız (Doğu Akdeniz Üniversitesi-Kuzey Kıbrıs)
Yrd. Doç. Dr. Nazime Beysan (Doğu Akdeniz Üniversitesi-Kuzey Kıbrıs)
Yrd. Doç. Dr. Pembe Behçetoğulları (Doğu Akdeniz Üniversitesi-Kuzey Kıbrıs)
Yrd. Doç. Dr. Rana Tekcan (İstanbul Bilgi Üniversitesi-Türkiye)
Yrd. Doç. Dr. Seda Orbay (Doğu Akdeniz Üniversitesi-Kuzey Kıbrıs)

About the Journal

Kadın/Woman 2000 - Journal for Women's Studies is a publication of Eastern Mediterranean University - Centre for Women's Studies. It is published biannually on June and December and is a multi-disciplinary, peer and blind reviewed, bilingual journal (both Turkish and English) dedicated to the scholarly study of all aspects of women and gender studies. The articles published are primarily on topics concerning women's rights, the socio-cultural aspects and position of women in society as well as particular legal issues. Articles are accepted from all disciplines such as literature, sociology, psychology, anthropology, law, political science, economics, medicine, cultural history as well as book reviews on recent publications and news and reports on important scientific events.

Indexing

Kadın/Woman 2000, Journal for Women's Studies is indexed in GenderWatch, Contemporary Women's Issues, General Academic ASAP International, Gale Academic OneFile, Gale General OneFile, IT One File, General Reference Center, General Reference Center Gold, IT Custom, MLA International Bibliography, Turkologischer Anzeiger, Index Islamicus, EBSCO, Women's Studies International Database, Asos Index, and TUBİTAK ULAKBİM Social Sciences and Humanities Database, Index Copernicus Journals Master List.

Dergi Hakkında

Kadın/Woman 2000, Journal for Women's Studies, Doğu Akdeniz Üniversitesi-Kadın Araştırmaları ve Eğitimi Merkezi'nin bir yayın organı olup, Merkez'in amaçları doğrultusunda kadın konusu ile ilgili değişik disiplinlerde yapılan çalışmalara yer veren bilimsel düzeyde çift-kör hakem değerlendirmesi olan bir dergidir. Her yıl Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere, yılda 2 sayı olarak Türkçe ve İngilizce yayımlanan dergi, toplumsal cinsiyet ve kadının konumu ve hakları konularında sosyoloji, psikoloji, sağlık, antropoloji, hukuk, siyaset bilimi, ekonomi, sanat tarihi, arkeoloji, edebiyat ve iletişim alanlarında disiplinler arası nitelikli bilimsel makaleler yayımlar. Ayrıca kadın ve toplumsal cinsiyet konusunda yapılan çalışmalar ve yayımlarla ilgili bilimsel tanıtım yazılarına yer verir.

Veritabanları

Kadın/Woman 2000, Journal for Women's Studies aşağıdaki veri tabanlarında yer almaktadır: GenderWatch, Contemporary Women's Issues, General Academic ASAP International, IT One File, General Reference Center, General Reference Center Gold, Gale Academic One File, Gale General One File, IT Custom, MLA International Bibliography, Turkologischer Anzeiger, Index Islamicus, EBSCO, Women's Studies International Database, Asos İndeks ve TUBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı, Index Copernicus Journals Master List.

Volume/Cilt XXIII

Issue/Sayı 2

December/Aralık2022

Contents/İçindekiler

Articles/Makaleler

Women's Empowerment in Agricultural Entrepreneurship in Japan (Japonya'da Tarımsal Girişimcilikte Kadınların Güçlendirilmesi)

Original research article

Aynur Yumurtacı & Mete Kaan Namal 1-20

One Woman, One Life Story and Much to Say about the Contributions of Working in Women's Life (Bir Kadın, Bir Yaşam Öyküsü ve Çalışmanın Kadın Hayatına Katkıları Hakkında Söylenecek Şeyler)

Original research article

R. Arzu Kalemcı 21-32

Unutma, Anımsama, Yok Sayma ve Pazarlık Üzerine: Anıtsal Bir Heykel Olarak Barış Kızı Heykeli (On Forgetting, Remembering, Ignoring and Negotiation: Statue of a Girl of Peace as a Monumental Statue)

Original research article

Esengül Danışan-Artan 33-48

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Toplumsal Cinsiyetin Ana Akımlaştırılmasının Yönetimsel Yapıdaki Yansıması: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi (The Reflection of Gender Mainstreaming in the Administrative Structure in the Turkish Republic of Northern Cyprus: Gender Equality Department)

Original research article

Seda Orbay-Yücel & Can Azer 49-68

Gecekonduyu Kente Katmak: Kadın Anlatılarında Hareketlilik (Walking the Squatters on the City Streets: Mobility in Women's Narrations)

Original research article

Leyla Bektaş-Ata 69-88

Öykülerinde Sanatçı Kadınlar: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Sanat Bağlamında Özne olarak Sanatçı (Artist Women in Their Stories: Artist as a Subject in the Context of Gender and Art in Turkey)

Original research article

Tuba Batu 89-110

İran'da Kadın Türkiye'de Göçmen Olmak (Being Woman in Iran, Being Migrant in Turkey)

Original research article

Pelin Yantur & Hüdayi Sayın 111-132

Book, Film Reviews, Translations/Kitap, Film Eleştirisi, Çeviri

Violence against Women in and beyond Conflict: The

Coloniality of Violence (Çatışma İçinde ve Ötesinde Kadına yönelik Şiddet: Şiddetin Sömürgeliği).

Book Review

(Sonia Zeeshan)..... 133-138

Feminist Şehir: Bir Saha Rehberi. (Feminist City: A Field Guide)

Book Review

(Fatma Levent)..... 139-150

Halide Veliöğlu (2022). Saraybosna Havası: Bir Gündelik Hayat

Book Review

Etnografisi. (Sarajevo Air: An Everday Life of Ethnography)

(İncilay Cangöz & Temmuz Gönç-Şavran)..... 151-158

Mary Wollstonecraft'ın Koruyucu Liberarizmi: Adalet ve Özen

Etiği - Daniel Engster

Translation

(Selda Coşkuner-Aktaş & Birgöl Çiçek)..... 159-181

Authors in This Issue/Bu Sayıya Katkıda Bulunan

Yazarlar..... 182

Notes for Contributors/Yazarlara Notlar..... 183-187

Women's Empowerment in Agricultural Entrepreneurship in Japan

Aynur Yumurtacı*
Metem Kaan Namal**

Abstract

Women in Japan have almost always been intertwined with agriculture. However, agri-women could not see the value of theirdeserve in agricultural production processes. The increasing importance of agriculture in the economic growth and the raising awareness on food safety brought the issue of women's empowerment in agriculture. Although the general entrepreneurship tendencies are not high in Japan, in order to ensure that agriculture has positive effects on the economy, it is seen that the arrangements for the development of agri-women entrepreneurship have accelerated after 2015. Our study is aimed to reveal the situation of women in agricultural works, the reasons that lead women to work in agriculture, the support provided to women as agricultural entrepreneurs and the problems have experienced by Japanese women entrepreneurs in agriculture. Based on these statements, it is also aimed to present concrete proposals that will ensure the empowerment of women in Japan on the axis of agricultural entrepreneurship. According to the main results, women entrepreneurship in agriculture is getting more attention due to the increasing importance of safe food production in agriculture and agricultural factors for economic development. On the other hand, it is understood that more social consciousness is needed to increase the women entrepreneurship in agriculture.

Keywords: Entrepreneurship, agri-women's empowerment, agricultural entrepreneurship, Japan.

Japonya'da Tarımsal Girişimcilikte Kadınların Güçlendirilmesi

Öz

Japonya'da kadınlar neredeyse her zaman tarımla iç içe olmuştur. Ancak tarımda yer alan kadınlar tarımsal üretim süreçlerinde hak ettikleri değeri görememişlerdir. Ekonomik büyümede tarımın artan önemi ve gıda güvenliği konusunda artan farkındalık, kadınların tarımda güçlendirilmesi konusunu gündeme getirmiştir. Japonya'da girişimcilik eğilimleri yüksek olmasa da tarımın ekonomiye olumlu etkilerinin olması için 2015 yılından sonra tarım-kadın girişimciliğinin geliştirilmesine yönelik düzenlemelerin hız kazandığı görülmektedir. Çalışmamız, Japonya'da kadınların tarımdaki durumunu, kadınları tarımda çalışmaya iten sebepleri, tarımda girişimci olarak kadınlara sağlanan destekleri ve Japon kadın girişimcilerin tarımda yaşadıkları sorunları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşımdan hareketle, Japonya'da kadınların tarımsal girişimcilik ekseninde güçlenmesini sağlayacak somut önerilerin sunulması da amaçlanmaktadır. Bu çalışmanın ana sonuçlarına göre, tarımda güvenli gıda üretimi ve tarımsal faktörlerin ekonomik kalkınma için artan önemi nedeniyle tarımda kadın girişimciliği daha fazla ilgi görmektedir. Öte yandan, tarımda kadın girişimciliğinin artırılması için daha fazla toplumsal bilinç ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, tarımda kadınların güçlendirilmesi, tarımsal girişimcilik, Japonya.

* Dr. Aynur Yumurtacı, Independent Researcher, E-mail: aynur.yumurtaci@gmail.com, Orcid No: 0000-0003-0277-5750.

** Assoc Prof, Akdeniz University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Labor Economics and Industrial Relations, E-mail: namal@akdeniz.edu.tr. Orcid No: 0000-0002-0937-8355.

Introduction

Agriculture has a long history in Japan. In this process, agricultural activities has primarily carried out for small-scale production and consumption purposes. Agricultural production has been a job covering all family members and women has worked in agriculture as an unpaid family workers within this system.

In time, the share of agriculture in the GDP has started to decline and Japan has become dependent a country on imports in agriculture. Although the Japanese business culture have not supported entrepreneurial activities in the long term, the increasing food security issue and the increasing costs in agricultural imports cause the economy to be adversely affected. In this context, the issue of agricultural entrepreneurship comes to the fore in the context of the revitalization and diversification of agricultural production in Japan. The fact that agricultural entrepreneurship provides career opportunities in the business life, makes people economically and socially independent, and has an important contribution in maintaining work-life balances has caused Japanese women to meet with agricultural entrepreneurship in recent years.

In this study, it is aimed to reveal the situation of women in agricultural works, the reasons that lead women to work in agriculture, the support provided to women as agricultural entrepreneurs and the problems have experienced by Japanese women entrepreneurs in agriculture. Based on these statements, it is also aimed to present concrete proposals that will ensure the empowerment of women in Japan on the axis of agricultural entrepreneurship.

The Framework of Women Entrepreneurship in Japan

The Global Entrepreneurship Monitor (GEM) describes the entrepreneurial activity in Japan as very low. This is due to the institutional structure of Japanese society. Cultural norms such as the cautious attitude of the Japanese and their desire to escape from failure and uncertainty negatively affect their perspectives on entrepreneurship (Kegel, 2016: 23). Japan is a country where women have lower levels of entrepreneurship than men. According to The Japanese Ministry of Internal Affairs and Communications latest report, there are 1,063,000 women entrepreneurs and 4,847,000 male entrepreneurs (Welsh et al., 2014: 287). In Japan, 37 percent of men and only 22 percent of women state that they would rather take a risk and start their own business than work for someone else (OECD, 2016: 1). The dominant Confucianism, which has dominated for many years in Japan, is among the most important reasons for this situation. Today, limited women work outside the home in Japan with this effect. With the influence of patriarchal culture, the duty of women in Japan was determined and restricted as working at home like cleaning house, cooking, child care etc. while men were empowered to work outside the home as a breadwinner (Barbasiewicz, 2013: 163; Franzke et al., 2022: 357). Also, Japan takes place among the countries with the oldest population in the world, it makes

Japanese women dependent on their homes for a long time in terms of elderly care. This is a situation that limits the energy and time needed to create new ventures for Japanese women. In this context, Japanese women face barriers due to the low general entrepreneurial tendencies for cultural reasons and the predominance of women's roles by gender (Futagami & Helms, 2008: 6-8).

Regarding this issue, Leung (2011) investigated the relationship between motherhood and female entrepreneurship in her study. According to the findings of Leung (2011) study "The identity of motherhood can serve as the propellant for female entrepreneurship. Gender role identity can be a significant resource leading to a competitive advantage in female entrepreneurship "(Leung, 2011: 262). In this case, entrepreneurship for Japanese women is an important way to maintain an independent lifestyle by starting their own business and managing their own business. Especially for Japanese women entrepreneurs with children, starting a new venture in Japan means both more financial gain and more flexibility and comfort (Taeko, 2022: 1).

Recent GEM 2019/2020 report shows that 40 percent of women in Japan think entrepreneurial activities as an important motivation to continue their lives. On the other hand, 48.3 percent of women want to become entrepreneurs in order to obtain great wealth (GEM, 2020: 126). Although the entrepreneurship level of women in Japan is lower than men, the continuous increase in the labor force participation rate of women (labor force participation rate of women in Japan tends to increase at 44.4 percent as of 2021) is explained as an important driving force supporting the entrepreneurship (World Bank, 2022a: 1). Especially women who have "work experience" decide to become entrepreneurs because of the barriers that they encounter in working life (Welsh et al., 2014: 287).

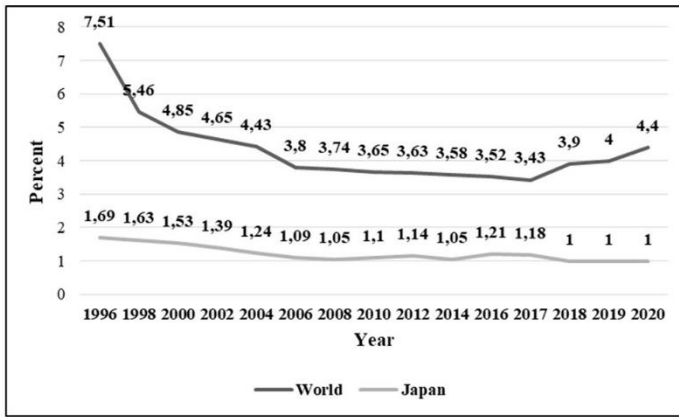
Place of Agriculture in Japan Economy

Japan, the third largest economy in the world, has a small land area due to the geographical conditions and high population density. By the 21st century, abandoned rice fields, increasingly aging agricultural land workers, flooding the fields due to natural conditions, and roughness of the land reduce agricultural productivity are important problems in Japan. Today, there are four main objectives in Japanese agricultural transformation. These goals are listed as follows;

- Innovation in agriculture by using smart agricultural techniques,
- Creating and supporting new agricultural leaders (women of all ages, especially younger than 65 years old and disabled persons),
- Increasing the export of agricultural products (not only harvested once, but also processed special products),
- Adapting and transitioning agriculture to a sixth industrialization¹. Generating new products by using agricultural products to increase the consumption of agricultural products is defined as the sixth

industrialization within the scope of food processing and retail activities. Hereby, new job opportunities will be created for women (Nakano, 2014: 61).

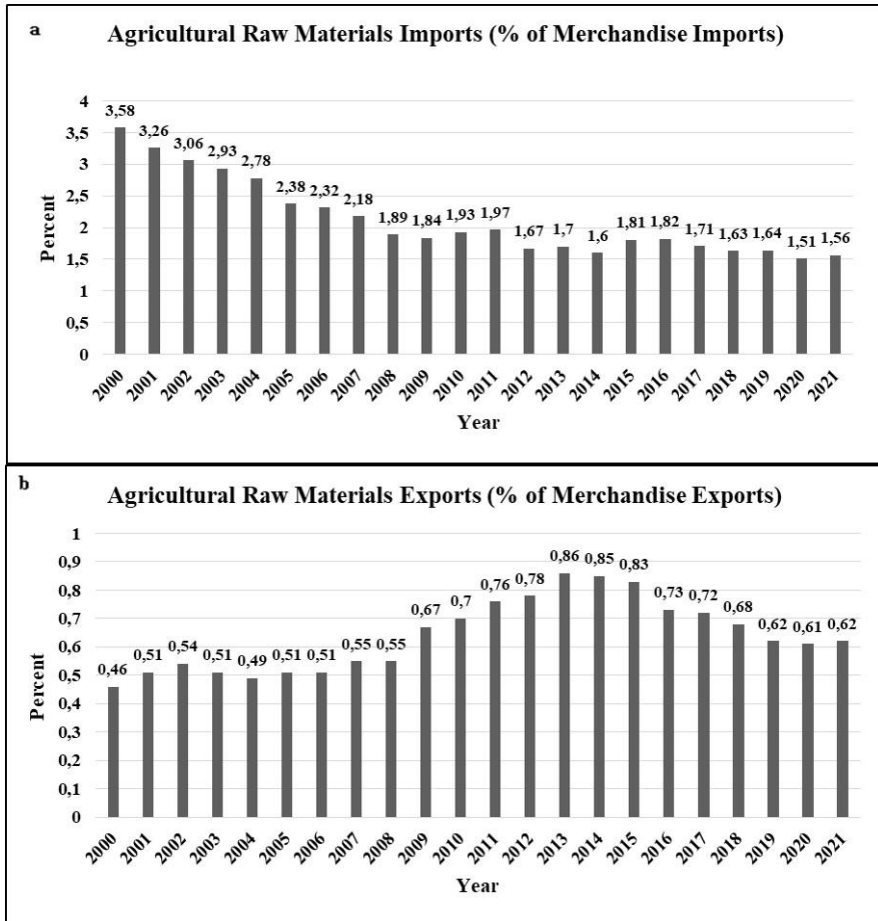
Improvement policies for Japanese agriculture is planned to be shaped around these four main objectives beyond agricultural production. Even if the share of agriculture in the Japanese economy has decreased in time, the control of agriculture is important as the agricultural sector uses about 40 percent of the habitable land and about 70 percent of the total water withdrawal (OECD, 2019: 38). The share of the primary sector in GDP in Japan is stayed behind the world average (Figure 1).

Figure 1. Primary Sector Value Added of GDP (Percent) in Japan (1996-2020)

Source: (World Bank, 2022b: 1)

The main reason for this decrease is the increment of imports for food and agricultural products and the decrease in domestic food consumption (OECD, 2019: 38-39). If an assessment is made with the current data, it has seen that imports of agricultural raw materials comprise 1.56 percent of merchandise, while exports of agricultural raw materials comprise 0.62 percent of merchandise (Figure 2).

Figure 2. Import and Export Values of Agricultural Raw Materials (Percent of Merchandise, 2000-2021)

Source: (World Bank, 2022c: 1)

This reveals that Japan meets 60 percent of its food needs within the scope of imports which indicates the low international competitiveness of Japan in terms of raw agricultural materials (Roman & Okada, 2015: 1). It is aimed to increase exports and reduce imports by producing more varied products with higher added value in agricultural production. Today, it is necessary to provide some basic conditions primarily to improve agricultural production in Japan and to increase the added value of agriculture in the economy. For ensuring this;

- Agricultural producers make production on larger lands should be facilitated,
- Land leases should be facilitated for more productive production of agricultural producers,

- Technologies used in agriculture should be developed more with taking into account natural disasters and the structure of agricultural areas of Japan,
- Production of high value-added products in agriculture should be increased,
- Agriculture should be harmonized with the sixth sector,
- Agricultural enterprises should be supported more,
- Women entrepreneurship in agriculture should be supported and women's employment should be increased.

With these practices, it will be possible to eliminate the Japanese people's worries about food safety and security which contains quality, food supply potential, domestic product potential, international food and food import potential, freshness and price factors of the agricultural products.

Women's Role in Japanese Agriculture

The role of women in agriculture in Japan has divided into two phases. The first phase is the period of independence that started with the End of World War II and continued until the mid1990s. The second phase is the development and transformation period since 1995.

In the first phase, rural production system and rural family examples in Japan have taken until the 1950s, it has seen that production in large farms takes shaped within the large family structure in this system. When agricultural production entered an intense period, the main duties of women were raising-children and also taking part in agricultural production as unpaid family workers. In this context, they supported their fathers or husbands on settled farms and agricultural lands. The rapid development of the Japanese economy and the growing importance of the industrial sector after 1950 have been an important reason for this transformation. From now on, while the male population started to work as a full-time worker in the industry, women turned into full-time workers in agriculture. In 1955, the number of farmer women was 7.8 million and nearly half of the working women worked in agriculture. It was 7.1 million with the number of men working in agriculture. So almost one third of men worked in agriculture. While 85 percent of women were unpaid family workers, 60 percent of men worked on their own account (Koyama, 1961: 81). Japanese women farmers are expressed as helpers on the background of their husbands or fathers who are entrepreneurs of modern agriculture. As a result, women working in agriculture have mostly left out of decision making processes for a long time (Kawate, 2008: 3).

In the second phase, with the increase in individualization and heterogenization, the stem family system in Japan has begun to weaken. In this case, change in lifestyles has increased. The most prominent features of the process could be listed as follows; women's participation in farm management and increased responsibility, moving away from seeing women's labor as an unpaid labor in agriculture. In this case agricultural production shifted from domestic labor-based production to an individual

human-network-based production. However, the fact that women who leave rural areas for educational purposes prefer urban areas to work after their education and do not return to rural areas was reduced the number of women working in agriculture. In Japan, employment rate of women in agriculture was 5.7 percent in 1995. As of 2019, the share of the primary sector in employment has recorded as 3.38 percent, the share of the secondary sector as 24.39 percent and the share of the tertiary sector as 72.23 percent. According to the Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries (MAFF) While women workers working agriculture 57.3 percent of total in 1995, this ratio has decreased to 46.1 percent in 2018 (Table 1).

Table 1. Japan Female Working Population in Agriculture by Year (1995-2018)

	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Population engaged in Agriculture (000)	4,140	3,891	3,353	2,606	2,097	1,922	1,816	1,753
Female (total)	2,372	2,171	1,788	1,300	1,009	900	849	808
Proportion of Female within total (%)	57.3	55.8	53.3	49.9	48.1	46.8	46.8	46.1

Source: (MAFF, 2018: 1)

However, the importance of agriculture has started to be emphasized again with the issue of food safety in recent years. In this context, even if the number of women working in agriculture has decreased, the average age of women new comers in agriculture is young.

When women in agriculture are analyzed in terms of average age, it has seen that 50-59 age group has the highest share in total population. However, the share of women age 49 and under has increased in agriculture. Women working in agriculture 60 years and older age constitute an important part. In this case, it can be said that agricultural work has been carried out by elderly women for many years in Japan. (Table 2).

Table 2. Female Working Population in Agriculture by Age (2018)

	39 and below age	40-49 age	50-59 age	60-69 age	70 years and over age	Total
Population engaged in Agriculture (000)	101	91	163	649	749	1753
Female (total) (000)	33	38	83	313	341	808
Proportion of female within themselves (%)	4.1	4.8	10.2	38.7	42.2	100.0

Proportion of female within total(%)	32.7	41.8	50.9	48.2	45.5	46.1
--------------------------------------	------	------	------	------	------	------

Source: (MAFF, 2018: 1)

When women newly entering to agriculture are evaluated in terms of their ages, it is seen that women aged 44 and under have the highest share (Table 3). Aging of the working population in rural areas, the gradual abandonment of agricultural lands in the progress, and lack of people who can work in agriculture caused agricultural areas to open to newcomers.

Table 3. Female Newcomers in Agriculture by Age Group (2016)

	44 and below age	45-49 age	50-59 age	60-64 age	65 years and over age	Total
Number of female newcomers(000)	5,060	960	2,340	3,340	3,490	15,190
Percentage by age group (%)	33.4	6.3	15.5	21.9	22.9	100.0

Source: (MAFF, 2018: 1)

Increasing access to rented land allows young women's to choose agricultural production as a career option and turns them into agricultural workers. In addition, quick and easy adaptation of young people to new agricultural technologies and agricultural production techniques and their greater participation in training programs have been an important factor in the emergence of young women newly entering in agriculture in recent years (Kurochkina, 2015).

Women over 65 age is on the second rank among the newcomers in agriculture after women under 44 in Japan (Table 3). The reason for this, especially, they are retired from non-agricultural jobs. To start farming, they mostly prefer to return their own land to make agricultural production. In this case, young farmers often tend to be hired by people returning to the farms (Uchiyama, 2014). Even if thought that the elderly population may have a negative impact on the development of agricultural entrepreneurship by displaying a traditional approach (not to make any agricultural production, planting only rice or vegetables, farming with traditional techniques, etc.), 65 and over age agricultural producers can offer new employment.

Development of Women Entrepreneurship in Agriculture

In Japan, it is important to support agricultural entrepreneurship in order to ensure innovation in agriculture and to create high value added production by creating new ideas (Bosma et al., 2020: 56). In this context, The Act on promoting Agriculture-Commerce-Industry Cooperation, which came into force by the Government in 2008, has been important. In this direction,

agricultural inputs and product marketing have been reviewed for the development of agricultural entrepreneurship (OECD, 2019). Improving research and development in agricultural machinery and making uniform production of original seeds, etc. arrangements have been made to compete in agricultural production and marketing. Also, arrangements have been made for non-farmers to lease agricultural land and to have own agricultural land. Technical consultancy, banking, insurance, marketing and input supply services of Agricultural Cooperatives for their members play an important role in increasing the competitiveness of the agricultural sector. Thus, important steps are taken for promoting agricultural entrepreneurship.

In fact, the development of women's agricultural entrepreneurship has taken a long time in Japan. Japanese women have not seen as primary breadwinner in the family in patriarchal family structure. Especially, within the patriarchal family structure, women have become as an unpaid family workers. Although this has continued for a long time, home advisors at agricultural extension centers have been provided important services for the change of the status for women in agricultural production. By the positive effect of agricultural extension centers, women have achieved a balance between home and working life both at the process of increasing production and earning their own money. This has been become a driving force for women in Japan to easily enter to agricultural entrepreneurship. After the World War II, by the assistance of the Corporate Extension of Service, women's skills in agricultural production and marketing have been developed rapidly in Japan. Corporate Extension of Service has been the driving force behind the increasing ability of women in agricultural production to become agricultural entrepreneurs (Aoyama, 2019: 97).

In the 1980s, with the "One Village One Product" application, local practices have been built to improve women's activities in agriculture. Also, women have attended to domestic production in agriculture from World War II to the beginning of 1990s as an unpaid family worker. Since the early 1990s, agricultural works have increased rapidly and organizations supporting women in agriculture have come to forefront (Kano, 2005: 87).

As a result of the "The Vision" application which applied by the MAFF in 1991, policies were determined for women working in agriculture, and the importance of family management agreements was emphasized for empowering women in agriculture (Kawate, 2008: 11). The term "women's entrepreneurship in agriculture" officially came to the agenda by report of MAFF's "A fresh view of women in rural areas of farming, forestry and fishery: toward the year 2001" in 1992 (Kano, 2005: 91). In this context, women entrepreneurship in agriculture has explained as the independent economic activities in agriculture started up of women in rural areas. The first example of this was eco-tourism and selling regionally grown products as a special product category in farmer market. In 1994, with the establishment of the Rural Heroines network in Japan, women's communication with agriculture became more active. (Hara Fukuyo, 2010: 261). In 1995, the first major development has been the introduction of "Agreement among Family

Members on the Family Farm”. Thus, the roles and responsibilities of family members (women, children etc.) in agricultural production were also officially determined for the first time. In addition, in 1996, the Women's Farm School was opened in Hokkaido to raise educated women in agriculture (Gergely, 2004: 507). With the “Basic Act for a Gender-Equal Society”, which came into force in 1999, equal rights for women and men in all areas of society were brought to the agenda. Also, in 1999, “The Basic Law on Food, Agriculture and Rural Areas” have covered “Promotion of Women’s Involvement in Agriculture.” Thus, women have actively participated to the management of agriculture and also have encouraged to start innovative agricultural work (Iijima, 2015: 3).

In this context, with the start of the new millennium, women started to be empowered rapidly in agriculture. In this case, it is seen that the roles of women who came to the world after World War II and reached the age of 50 in the millennium, started to be differ according to their mothers and grandmothers. Especially increasing education and development of career opportunities have changed the traditional roles of women in agricultural production. The policies developed in this process enabled women to reach an executive position in the agricultural sector, and the opportunities and responsibilities of women establishing new businesses related to agriculture increased with the introduction of post-production and marketing processes of agricultural products (Kawate, 2008: 4).

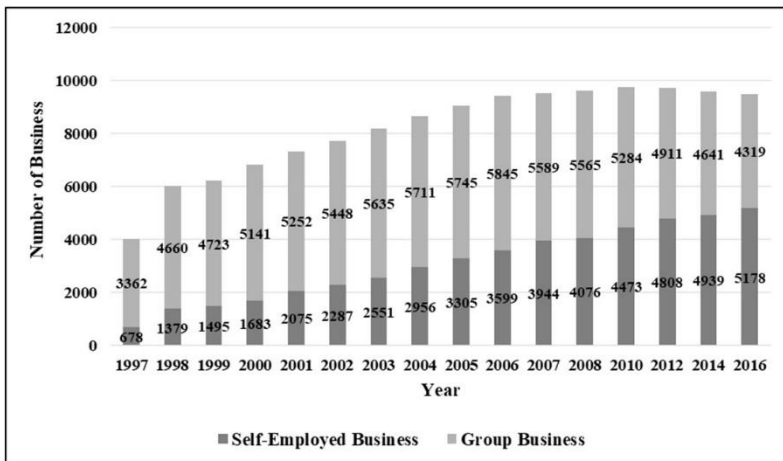
In 2010, 50 billion dollars has been spent to raise awareness of women on land ownership and the right to income. With these developments, in 2011, women made up three-quarters of the start-ups in agri-business. However, it has seen that the share of men in the sector was higher than women until a few years ago (Kakuchi, 2013: 1).

Within the scope of “Abenomics” policies implemented in 2013, an important area of growth has been described as agricultural policies and it is aimed to double the agricultural food exports by 2020. Thus, within the scope of supporting agricultural workers, it has been brought to the agenda in terms of increasing the marketing of agricultural products and developing agri-tourism. It was pointed out that entrepreneurial women in agriculture should be supported in order to create economic value for agricultural production (Assmann, 2016:n.p.). In this process, first of all, the Implementation of the Act on Promotion of Women’s Participation and Advancement in the Workplace has been enacted in 2014. Meanwhile, Establishment of an Award for Women’s Active Participation in Agriculture Management has been introduced in 2015. Thus, the rapid development of women’s agricultural skills has been the driving force for the rapid increase of female entrepreneurship in agricultural areas in Japan. (Aoyama, 2019: 97). Processing of agricultural products by combining traditional and modern methods, creation of new products, environmentally friendly production, establishing more connections with consumers is placed among the practices that agricultural entrepreneur women consider. Japan is now aware of the need to move to an entrepreneurial society. In this context, despite the

traditional views on the roles of women in society, the issue of women entrepreneurship in agriculture has been one of the important issues in recent years. The fact that women entrepreneurs in agriculture have increased their activities in the last few years which confirms this situation (Welsh et al., 2014: 287).

Reflection of Women’s Empowerment on Agri-Women Entrepreneurship

There are no deep statistics that comprehensively show the number of agri-women entrepreneurs in Japan. Because, Economic Census have not clearly defined the proprietors and their representatives in the corporations by gender. However, the regular statistics published by MAFF provide important information about the effects of women entrepreneurs in agriculture (Kazumi, 2019: 6). According to MAFF research which was published in 1997 for understanding of women entrepreneurs in agriculture, it is seen that women’s activities have increased in the context of self-employed business and group business (Figure 3).

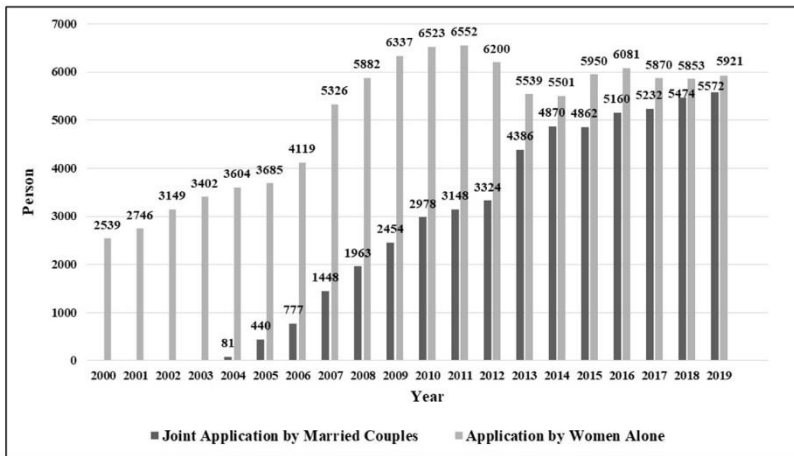

Figure 3. Number of Farm Business of Women in Rural Areas (1997-2016)

Source: (MAFF, 2008; MAFF, 2018: 3)

Agricultural activities of women increased approximately 236 fold in the period between 997-2007, and as of 2016, the number of these activities has reached to 9497. There has been a significant and continuous increase in self-employed businesses. Especially, self-employed businesses have been higher than group businesses after 2012. This shows that women in agriculture come to the fore with self-businesses as well as group businesses (Figure 3).

On the other hand significant increases have been achieved in the number of certified women farmers who have trained in the field of agri-women entrepreneurship between the years 2000-2019. The total number of certified women farmers increased from 2539 in 2000 to 11102 in 2017. While there were no certified women farmers in the scope of joint application by married couples in 2000, the number of certified female farmers increased to 5572 people in 2019. In 2000 and 2019, the number of certified women farmers within the scope of application by women alone was recorded as 2539 and 5921 respectively (Figure 4).

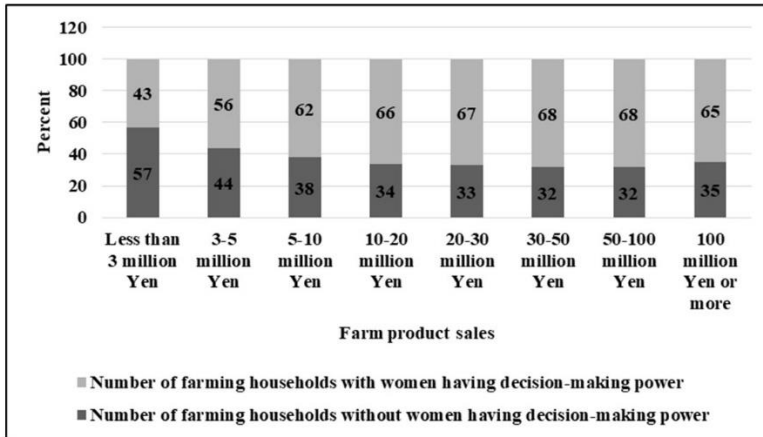

Figure 4. Changes in the Number of Certified Female Farmers (2000-2019)
Source: (MAFF, 2021)

According to data, the number of certified women farmers within the scope of application by women alone increased rapidly until 2010. "Basic Act for a Gender-Equal Society", which came into force in 1999, has been effective in this case. Also, certified women farmers in the joint application by married couple's coverage also showed a rapid and steady increase after 2005. "Promotion of Women's Involvement in Agriculture" had an important effect in this development. While certified women farmers increase, participation of women in management policies in agricultural areas also increase day by day. In about 47 percent of commercial farm households, women actively participate in management (MAFF, 2018: 3).

When the amount of farm product sales is evaluated in the households where women in agricultural areas participate in decision making, according to the data of MAFF 2015, 65 percent of the cases where farm product sales amount is over 100 million Yen. However, in cases where the amount of farm product sales is less than 3 million Yen, women do not participate in the decision-making process is stayed behind men (Figure 5). In other words,

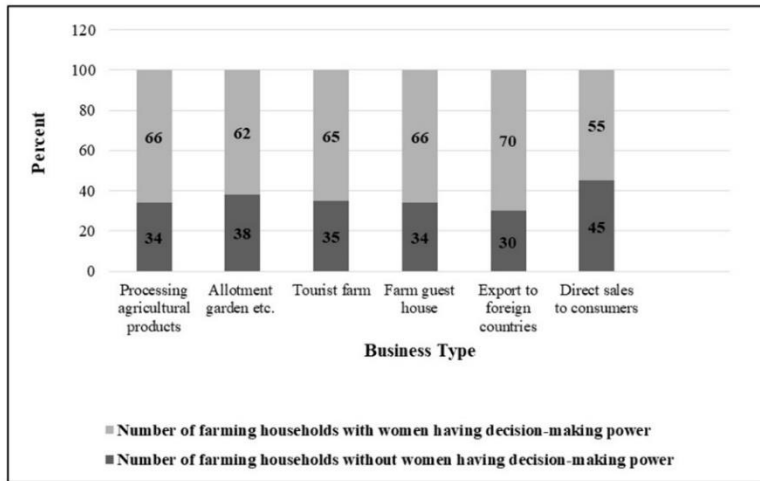
the amount of farm product sales increases when women participate in decision-making processes.

Figure 5. Participation of Women in Management Policy Decisions in Household Agricultural Enterprises by Farm Product Sales Amount in 2015

Source: (MAFF, 2018: 3)

The sixth industrialization, defined as a combination of primary, secondary and tertiary industrial activities, initiated a process that combines production, distribution, marketing, sales and consumer relations in agriculture. This accelerated the inclusion of women entrepreneurs in agriculture, so women started to participate in agricultural processes as more active entrepreneurs. With this transformation, women in farming households have started to actively participate in decisions in different business types. According to MAFF 2015, women participate in the decision-making process in the export of agricultural product is 70 percent of farming household. Likewise, women play an active role in managing the process during the establishment of farm guest houses in agricultural areas (Figure 6).

Figure 6. Participation of Women in Management Policy Decisions in Household Agricultural Enterprises by Business Type in 2015
Source: (MAFF, 2018)

This situation shows that women are moving away from only as unpaid family workers in the fields. Meanwhile, the impact of women on the sale of farm products is important. Although women's inclusion in the decision-making process in direct sales is 55 percent, in fact, women play an increasing role in the marketing and direct sales of local agricultural products and processed specialty products in the farm market and through online sales channels by start-up activities.

New Applications and Regulations on Japanese Agri-Women Entrepreneurship

New arrangements for agricultural entrepreneurship in Japan are primarily aimed to empowerment of women entrepreneurs. One of the most systematic and regular practices, in this process, has been the Japan Finance Corporation's low interest loans to entrepreneurial women in terms of creating new ventures since 1999. In addition, MAFF offers subsidies from processing to distribution of agricultural products to support entrepreneurial women in agriculture. More specifically, in the near time, the Abe Government has created a specific fund to support women entrepreneurs and 20 billion Yen was allocated for this fund in 2012. Under the young farmer benefits application, arrangements were made within the scope of independent farmer farming support for entrepreneurs aged 45 and under. With the help of the young farmer benefits application, it is aimed to support 1.5 million yen for young farmers in the training process for a maximum of two years, and for a maximum of five years after starting agricultural production. (Bobrowska & Conrad, 2017: 1; MAFF, 2016: 4).

Considering that women's labor is an economic resource and it has not been used effectively for many years, Japanese Prime Minister Shinzo Abe

launched "womenomics" policies which have been implemented under the motto "every woman shines" in 2013. Although the effects of these policies have caused important discussions, the government have supported women in agriculture under the name of "Shining Women Farmer Training Program" in 2014. During this time process, "The Women's Association for Agriculture" have made significant progress for accelerating women's entrepreneurship in agriculture in 2014 (Aoyama, 2019: 97). Within the scope of the program, practical training have been organized under "Next Generation Leader Training Academy" for women who is the leader of the new generation and aim to be strengthen local agriculture in Japan. In addition, certification of superior agricultural companies and farms have been provided which promote women's participation in agriculture (MAFF, 2016: 8-9). By this program, different experiences are offered to women within the scope of seminars and business meetings to improve their management and marketing skills in agriculture. Thus, it is aimed to improve women's job skills at the scope of revitalization of local agriculture (Kazumi, 2019: 30).

At the same time, MAFF launched a project called "Nougyou-Joshi Project/Project for Female Farmers" within the scope of strengthening the Japanese economy. With the project, JA aimed to ensure that women assume new leadership roles in agriculture. In the following process, "the Online Lectures of Management for Farmers Application" and, "the Nationwide Development of the Agriculture Management School" have become operational between 2014 to 2016 (Aoyama, 2019: 97; MAFF, 2017: 18). Thus, women's management skills in agriculture will also be improved and a positive effect will be provided for the economy. One of the most important features of the project is the introducing of agriculture as an important career option especially for young women (Iijima, 2015: 5; MAFF, 2016: 8-9). As of 2018, this project has over 716 women members, 6 educational institutions and 34 participating firms. While 88 percent of Nougyou-Joshi Project participants are women under the age of 40, 12 percent of the participants are women between the ages of 50-69. On the other hand, 35 percent of women participated to this project as part of providing a new business venture (Kazumi, 2019: 30-31; MAFF, 2016: 10; MAFF, 2018: 8).

As the applications and regulations reveal that the Japanese government provides financial, educational and technical support for agri-women entrepreneurs for development of their skills. Within the scope of these practices, agriculture has turned from dirty, difficult and dangerous jobs to cool, impressive and profitable business for women.

Opportunities and Challenges on Agri-Women Entrepreneurship in Japan

In Japan, the developments, preparing women for agricultural entrepreneurship are the product of a long process. However, comprehensive practices have become more prominent especially in the last few decades which has aimed to support women entrepreneurs in agriculture. In recent years, the aim of creating high value added

agricultural product in agriculture has brought along an agricultural system integrated from the traditional agricultural production to the sixth industry. This situation has brought up new business ideas in agriculture. In this case, the idea of supporting agricultural entrepreneurship of women as much as men is getting more and more attention. Accordingly, it is seen that a number of opportunities to increase women's entrepreneurship in agriculture. These opportunities can be listed as follows;

- To provide low interest loans,
- To provide education and funds for attending workshop, seminars, conferences and business meeting programs,
- To provide the new carrier opportunities to rise the chance in business,
- To support the participation of the elderly female population in entrepreneurial activities in agriculture within the scope of projects,
- To increase the belief that women can be successful as agricultural entrepreneurs through government programs and projects,
- To provide the flexibility for women who can integrate themselves into a balance between home and work more easily by agri-entrepreneur activities.
- To witness the stories about successful women entrepreneurs in agricultural entrepreneurship,

As stated above, although there are many reasons and supporting factors for women to become entrepreneurs in agriculture, some situations prevent agri-women entrepreneurship. These obstacles, which can be regarded as an important restrictive factor in the development of women's agricultural entrepreneurship, are listed as follows;

- To maintain the import of cheap agricultural products,
- Tendency about low level entrepreneurship culture in Japan society,
- To support security and stability beyond taking risks in Japanese business culture,
- To support entrepreneur activities as long as they are in the public interest in Japan, where lifelong employment is widespread,
- Prejudice among men about women' work in domestic jobs with the effect of traditional structure and family responsibilities.
- To support the idea that entrepreneurship is not an opportunity with the effect of the cultural barriers,
- To have an anxiety about being new agri-entrepreneur due to the lack of any previous work and management experience,

Even if these factors seem to be an obstacle for agri-women entrepreneurship, it is also possible to overcome these problems by changing the common socio-cultural perspective in society and supports and encourage the women in agriculture.

Conclusion

The role of women in agriculture in Japan has a long history. In this process, women primarily worked as an unpaid family worker in agriculture. Then, with changing economic and social conditions, women became full-time workers in agriculture. Globalization, changing economic and social life and increasing women's education have made the issue of entrepreneurship as an important factor for Japanese women in recent years. In this process, high agricultural imports, food safety problem and the impact of agriculture on the economy increased the interest in agricultural entrepreneurship in Japan. Thus, the importance of the contribution of women's labor to agriculture has turned into a government policy and rapid arrangements have been made for women to direct towards agricultural entrepreneurship area.

As it can be seen from this paper, women entrepreneurship in agriculture is in the agenda of Japan with its pros and cons. In sum, main reasons for supporting women's agricultural entrepreneurship in Japan can be listed as follows;

- Obstacles to career growth of women and gendered division of labor,
- Changing the traditional perspective of society towards women labor in time although the patriarchal family structure still seems dominant,
- Food safety issue gaining more importance in terms of economy and health scale,
- Chance to provide work-life balance better,
- The desire of women's self-actualization to create success and new (paid) jobs.

While women entrepreneurship in agriculture is supported on the basis of these basic factors, there are also some basic practices that need to be done to increase women entrepreneurship in agriculture. These can be listed as follows;

- Social awareness should be increased and gender inequality must be eliminated. For this, gender equality should be expanded,
- Women's knowledge and skills should be increased and renewed. To do this, women should be supported with continuous training programs to improve themselves. Also, women entrepreneurs' access to entrepreneurship-related networks should be supported and their active participation in entrepreneurship training should be ensured,
- Government should establish comprehensive funds for agri-women entrepreneurs to encourage co-investment by private sectors,
- Under civic duty, social responsibility should be increased. For making this, the awareness of being an agricultural entrepreneur should be generalized for the social and economic development of the country.

In this context, it should not be forgotten that any activity aimed at paving the way for empowerment of women entrepreneurs in agriculture will create significant national and international value.

Finally, it can be said, in Japan, agri-women entrepreneurship has gained momentum especially in the last decade. Improvements about agri-women entrepreneurship are still new. In this direction existing data are limited. It is thought that the information about women entrepreneurs in agriculture will be accessed more easily with more systematic activities and more detailed sharing of current data.

As we have seen in our research, there are few studies that reveal the situation of women entrepreneurs in agriculture, evaluate their problems and offer solutions from past to present in Japan. In this context, our study is expected to make an important contribution to the literature. Also, increasing the number of theoretical and empirical studies carry importance in terms of better understanding. With the new studies, it is expected that more attention will be drawn to agri-women entrepreneurship in Japan, and this situation is expected to create an important concept in terms of women's empowerment. Hence, more detailed and comparative studies will feed our knowledge about agri-women entrepreneurs.

Not

1 Primary industry (agriculture) is categorized as number 1, secondary industry (industry) number 2, and tertiary industry (services) number 3. Multiplying these three numbers gives us the number six which refers to the sixth industrialization.

References

- Aoyama, H. (2019). Women's Advancement of Agriculture and Rural Society: Considerations on the Innovations by Women in Agriculture. In A. Kiminami (Ed.), *Entrepreneurship and Innovation in Japanese Agriculture* (pp.97-113). Singapore: New Frontiers in Regional Science. Asian Perspectives.
- Assmann, S. (2016). Agriculture in Japan: Free Trade and the Need for Reform. In S. Assmann (Ed.), *Sustainability in Contemporary Rural Japan Challenges and Opportunities* (pp. n.p.). New York: Routledge.
- Barbasiewicz, O. (2013). The Impact of Confucianism on Modern Japanese Women's Life. *Acta Asiatica Varsoviensia*, 26, 159-171.
- Bobrowska, S. & Conrad, H. (2017). Discourses of Female Entrepreneurship in the Japanese Business Press - 25 Years and Little Progress. *Japanese Studies*, 37(1), 1-22.
- Bosma, N., Hill, S., Ionescu-Somers, A., Kelley, D., Levie, J., Tarnawa, A. & the Global Entrepreneurship Research Association (GERA) (2020). *Global Entrepreneurship Monitor 2019/2020 Global Report*. UK: Published by the Global Entrepreneurship Research Association.
- Franzke, S., Wu, J., Froese, F. J. & Chan, Zi X. (2022). Female entrepreneurship in Asia: a critical review and future directions. *Asian Business & Management*, 21, 343-372.
- Futagami, S. & Helms, M. M. (2008). Emerging Female Entrepreneurship in Japan: a Case Study of Digimom Workers, Institute for Strategy and

- Business Economics University of Zurich Working Paper Series, Working Paper No. 82.
- Global Entrepreneurship Monitor (2020). Global Entrepreneurship Monitor 2019/2020 Global Report, UK: Published by the Global Entrepreneurship Research Association, London Business School.
- Gergely, M. (2004). Regendering the Rural: The Agricultural Training of Office Ladies in Hokkaido. *Women's Studies*, 33(4), 507-539.
- Hara Fukuyo, J. (2010) "Women farmers' networking in Japan: A case study of a pioneering network. In A. Bonanno, H. Bakker, R. Jussaume, Y. Kawamura and M. Shucksmith (Eds.), *From Community to Consumption: New and Classical Themes in Rural Sociological Research* (pp.261-275). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Iijima, M. (2015). Japanese Women in Agriculture - Overview, Global Agricultural Information Network, GAIN Report Number: JA5006.
- Kakuchi, S. (2013). *Agriculture Leans on Japanese Women*. Retrieved from <http://www.ipsnews.net/2013/06/agriculture-leans-on-japanese-women/>.
- Kano, K. (2005). Entrepreneurship and Rural Women's Empowerment: Some Japanese and Thai Cases. In M. Murayama (Ed.), *Gender and Development The Japanese Experience in Comparative Perspective* (pp. 85-116). New York: Palgrave Macmillan.
- Kawate, T. (2008). Change and Problems about Women Farmers in Japan, IRSA-Working Group 34- An Evaluation of the Roles of Women Farmers in East Asia-1st Session: Status and Problems of Women Farmers in East Asia (1).
- Kazumi, T. (2019). Survey and Analysis on Women Entrepreneurs in Japan. In Vice Presidency for Women and Family Affairs. In the Islamic Republic of Iran the Sasakawa Peace Foundation (Prep.), *Japan Women, Entrepreneurship, and Economic Empowerment Women, A Comparative Study on Women Entrepreneurs in Iran and Japan* (pp. 1-56). Japan: Vice Presidency for Women and Family Affairs, the Islamic Republic of Iran the Sasakawa Peace Foundation.
- Kegel, P. (2016). A Comparison of Startup Entrepreneurial Activity between the United States and Japan. *Journal of Management Policy and Practice*, 17(1), 18-26.
- Koyama, T. (1961). The Changing Social Position of Women in Japan, Genève: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- Kurochkina, K. (2015). Workplace of New Young Farmers in Japan: New Business Opportunity or Peasantry?. *Japan Studies: Frontier*, 57-70.
- Leung, A. (2011). Motherhood and Entrepreneurship: Gender Role Identity as a Resource. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 3(3), 254-264.
- MAFF (2021). FY2020 Summary of the Annual Report on Food, Agriculture and Rural Areas in Japan, Japan: Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries.

- MAFF (2018). Women's Empowerment in Agriculture, Japan: Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries, Management Improvement Bureau, Young Farmers and Women Division, Women's Empowerment Office.
- MAFF (2017). FY2016 Summary of the Annual Report on Food, Agriculture and Rural Areas in Japan, Japan: Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries.
- MAFF (2016). Japan's Challenges and Policies for Empowering Women and Youth in the Agriculture and Food Systems, Japan: Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries.
- MAFF (2008). Annual Report on Food, Agriculture and Rural Areas in Japan FY 2007 Summary (Provisional Translation), Japan: Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries.
- Nakano, K. (2014). The "Sixth Industrialization" for Japanese Agricultural Development. *The Ritsumeikan Economic Review*, LXIII (3-4), 314-326.
- OECD (2016). *Women entrepreneurship Key findings: Japan*. Retrieved from <https://www.oecd.org/sdd/business-stats/EaG-Japan-Eng.pdf>.
- OECD (2019). Innovation, Agricultural Productivity and Sustainability in Japan-OECD Food and Agricultural Reviews, Paris: OECD Publishing.
- Roman, K., & Okada, A. (2015). The role of Japan in Overseas Agricultural Investment: Case of ProSAVANA project in Mozambique, Paper presented at Land Grabbing, Conflict and Agrarian-Environmental Transformations: Perspectives from East and Southeast Asia an International Academic Conference, Thailand.
- Taeko, J. (2022). *Women Entrepreneurs and Empowerment in Japan – Presentation at National Taiwan University (NTU)*. Retrieved from <https://juliettaeko.com/news/2018/women-entrepreneurs-and-empowerment-japan>.
- Uchiyama, T. (2014). *Recent Trends in Young People's Entry into Farming in Japan: An International Perspective*. Retrieved from http://ap.fftc.agnet.org/ap_db.php?id=322&print=1.
- Welsh, D. H. B., Memili, E., Kaciak, E., & Ochi, M. (2014). Japanese Women Entrepreneurs: Implications for Family Firms. *Journal of Small Business Management*, 52(2), 286-305.
- World Bank (2022a). *Labor Force, Female (% of Total Labor Force)-Japan*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.TOTL.FE.ZS?locations=JP>.
- World Bank (2022b). *Agriculture, forestry, and fishing, value added (Percent of GDP) - Japan, World (1996-2020)*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?end=2020&start=1965&view=chart>.
- World Bank (2022c). *Agricultural Raw Materials Import and Exports*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.AGRI.ZS.UN>.

One Woman, One Life Story and Much to Say about the Contributions of Working in Women's Life

Bir Kadın, Bir Yaşam Öyküsü ve Çalışmanın Kadın Hayatına Katkıları Hakkında Söylenec Şeyler

R. Arzu Kalemci*

Abstract

This study tries to explore a deeper understanding of the facts of women workers. The qualitative approach makes it possible to examine directly the individual experiences of women. By adopting a life story, which provides a connection with the past, this study aims to understand the meaning of work for a woman. With this aim, the life story of Z.S who works as a kitchen staff is interviewed in the study. By examining the individual experience in depth through a life story, this study shows that the meaning of work for a woman is not just gaining a living but also includes how a woman perceives gender beliefs and how the specific events of the past have been reflected in her working life.

Keywords: Gender, the meaning of work, life story, working woman.

Öz

Bu çalışma, çalışan kadın gerçeklerine ilişkin daha derin bir anlayış keşfetmeye çalışmaktadır. Nitel yaklaşım, kadınların bireysel deneyimlerini doğrudan incelemeyi mümkün kılar. Bu çalışma, geçmişle bağlantı kurmayı sağlayan yaşam öyküsü yöntemini benimseyerek, kadın için çalışmanın ne anlama geldiğini anlamayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada mutfak elemanı olarak görev yapan Z.S'nin yaşam öyküsünü ele alınmıştır. Bu çalışma, yaşam öyküsü üzerinden, bireysel deneyimi derinlemesine inceleyerek, bir kadın için çalışmanın anlamının sadece geçimini sağlamak olmadığını, aynı zamanda kadının toplumsal cinsiyet inançlarını nasıl algıladığını ve geçmişteki belirli olayların iş hayatına nasıl yansıdığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Cinsiyet, çalışmanın anlamı, yaşam öyküsü, çalışan kadın.

---

*Prof. Dr. R. Arzu Kalemci, Çankaya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Management, E-mail: arzukalemci@cankaya.edu.tr. ORCID No: 000-0002-2617-2666.

Introduction

In social sciences, working is defined as the actions and efforts that produce goods or services that others will benefit from (Chester & Grossman, 1990, Fox & Hesse-Biber, 1984). However, Höpfl (2007: 402) defines work as any kind of human activity that is carried out by the individual which is compatible with his or her nature, rather than the effort and the action that an individual demonstrates to live. It is therefore important to understand the meaning of work for an individual. Gabriel (2012) argues that due to the increasing competition in the business world at the end of this century, it has become difficult to protect one's physical, moral, and spiritual integrity, and therefore people should produce their own meanings for work (Gabriel, 2012: 4). When the meaning of the work is related to gender, it can be said that studies particularly examining working women are gradually increasing in social sciences. These studies, in general, focus on women's employment and women's career preferences, including changes in economic, family, and social conditions (e.g., Chang, 2003; Whitemarsh et al 2007). Mentioned studies show that, women work for the same reason as men; to gain a living and to function as productive and competent community members (Astin 1984; Chester & Grossman, 1990). In addition, common assumptions underlying these studies are that women work to get rid of boredom, earn extra income for their families, and establish social relations (Grossman & Stewart, 1990). On the other hand, feminist scholars claimed that the meaning of work for women can be different according to the position of the woman in the culture in which she lives and their individual experience (Stewart, 1990). According to this claim, the meaning of work for women is highly influenced by culture, tradition, interpersonal relations, and specific characteristics of society (Altschuler, 2004).

In-depth examinations are required to see how the socio-historical context and connections with other important people in a woman's life shape the meaning she places on her work (Lee, 2006). One of the ways of gaining this deeper understanding is the qualitative research approach which makes it possible to examine directly the individual experiences of women (Chester & Grossman, 1990). According to Portelli (1998), verbal sources not only talk about what people do, but they tell us what people want to do and what they believe in. Personal life stories allow people to express themselves and interpret their own lives (Dansuk, 2000: 22). By adopting the life story method, which provides a connection with the past, this study aims to understand what the meaning of work for women is. Following this aim, the life story of Z.S. who works as a kitchen staff in one of the manufacturing firms is taken for the study. In this study, by adopting the life story of a woman, it is thought that it may be important to examine the stages of a woman's meaning attributed to work during her life.

Meaning of Work for Women

For centuries, there is an old saying that defines women's lives in different cultures; "A man works until dawn, but a woman can never do" (Henderson & Rannells, 1988:41). In the 1980s, a number of studies were conducted on the

reasons that led women to work (Chester & Grossman, 1990). While one part of these studies, has focused on gender discrimination, sexual harassment, and role conflicts arising from child care (Grossman & Stewart, 1990: 284), another part addressed the changes in economic dependence, family, and social conditions of working women (e.g., Chang, 2003; Whitemarsh et al 2007). What these studies have in common is that women work for almost the same reasons as men, such as earning a living and being productive. (Astin 1984; Chester & Grossman, 1990). On the other hand, there are not many studies on how women internalize work (Chester & Grossman, 1990, Grossman & Stewart, 1990). For instance, Henderson and Rannells (1988) have a different perspective on the meaning of work for women. According to them, even the meaning of the concept of leisure time is different for women and men. Leisure time for women is a phenomenon that connects daily routines that are not easily separated from other aspects of women's daily lives. The oppression of women in society greatly affects their views on work and leisure. The exploitation and subjugation of women are socially so deep that most women have little leisure time (Deem 1982; Henderson & Rannells, 1988; Erkanlı, 2018).

In addition, the meaning of working for women can greatly affect their gender beliefs. Gender refers to the meaning that individuals and societies ascribe to women and men on a biological basis (Eibl, et.al., 2020:580). These ascribed meanings represent shared social and cultural beliefs about men and women where gender roles are defined (Bakan, 1966; Wood & Eagly, 2010) Paid work creates an opportunity for women to gain economic independence and support their families, thereby increasing their belief in equality (Lee, 2006). Many studies have found a positive relationship between female labor force participation and gender beliefs (e.g., Cassidy & Warren 1996; Huber & Spitze 1981; Thornton, et. al., 1983). Lee (2006) mentioned two assumptions. The first assumption is that the meaning of work for women is to gain economic independence and support their families. Under this assumption, it can be argued that working encourages more equitable gender beliefs for women. The other assumption is that work is not the same for all women and looks different from that of males. (Boris & Coles, 2020:2). A woman's relationships in her social and personal life may have different meanings to work. Under this assumption, the relationship between the meaning of a woman's work and her gender belief may become uncertain. Women change gender equality beliefs according to the benefits of gender equality and the cost of classical gender roles (such as being economically dependent on men or discrimination in the labor market). Indeed, researchers have found empirical evidence (e.g., Thornton et al. 1983, Cassidy & Warren, 1996) that there is a positive relationship between women's participation in work and their liberal gender beliefs.

Mary Wollstonecraft, Virginia Woolf, and Betty Friedan, the leading names of feminist scholars, have often highlighted that understanding the meaning of work for women is a key element for understanding sexist social arrangements, equal social status, and power opportunities for women. The meaning of work for women constitutes control over economic resources. On

the other hand, they also emphasized the meaning of work for women includes; self-esteem, sense of purpose and achievement, contribution and participation to the wider public, capacity to arrange non-household social arrangements, independence, and liberation. In addition, feminist scholars argue that women's working experiences depend on the cultural characteristics of workplaces (Stewart, 1990:284). Similarly, in the relevant literature, it is stated that the meaning of work for women is related to their connections with people in their lives such as spouses and children, with timing, and socio-historical and cultural contexts (Lee, 2006).

Perhaps one of the most comprehensive studies, the book entitled "The Experience and Meaning of Work in Women's Lives" (Chester, 1990) challenge the assumption that women work only to support themselves and their families and not be bored. Most of the studies in the book highlight that women's work experience significantly influences their self-esteem and self-efficacy perceptions. According to Chester (1990), to understand the meaning of work for women, it is necessary to know to what extent women are involved in gender discrimination in their working life. As a matter of fact, in most societies, working outside the home seems to violate social values and norms (Stewart, 1990). In the book, there are studies examining the discriminations women face could be social (e.g., Gilkes 1990, Schuster 1990, Tomlinson-Keasey, 1990), institutional (e.g., Grossman 1990, Grossman & Stewart 1990, O'Learly & Ickovics, 1990, Schrodell, 1990) or personal (e.g., Chester, 1990, Schrodell, 1990). The major contribution of the book is that it analyzes the different individual experiences of working women from different cultures. (Chester & Grossman, 1990).

Research

In this study, the life story method reflecting the viewpoint of existentialist phenomenology and the hermeneutic philosophy is adopted (Henderson & Rannells, 1998:43). This view is based on the assumption that reality is produced through social interaction, the researcher is not independent of the subject (Berger & Luckmann, 1966).

The purpose of qualitative methods such as life story is to identify and explore important dimensions of a phenomenon by selecting representative samples, without concern about generalization. (Stewart, 1990). The most important advantages of a life story are to connect the individual with the past and to discover what individuals want to do and what they believe (Portelli, 1998). In the past, this method has been used frequently by feminist researchers who have made significant contributions to the exploration of women's individual experiences. (e.g., Woolf, 1977). Likewise, in this study, the life story method is adopted to understand woman's unique individual experiences regarding the meaning of work. As a matter of fact, "...a single-sample study is very important in understanding a person because he/she can best discover and represent himself/herself in a single situation such as self-expression, decision and movement in human life" (Rittersberger-Tılıç, 2003:2).

In this study, an interview was conducted with Z.S. who has been working as a kitchen staff in a manufacturing firm for about three years. The psychological factors of the person which is part of the life story method have not been overlooked in the research. The interview lasted three and a half hours. The entire conversation was recorded via the tape recorder with the approval of Z.S. Z.S. born on July 15, 1964, in Ankara, Turkey. Approximately 50 years ago, the entire family came from Hasköy to Ankara to settle there.

Life Story of Z.S.: If I Go Back to the Past, I Would Cry

I asked her to tell me about the past. She started talking about the beauty of the house she grew up in “...the house was so beautiful, our house was so beautiful, it was a beautiful house ... there were plenty of wonderful chestnuts came with a bag”. She remembered the house very well, but some troubles came to her mind as she remembers the past. In addition, she remembers other relatives and the slummy environment in which she grows up.

... I do not remember anything beautiful because we were a crowded family, with seven children, as well as aunts, very crowded, my auntie had 7 children, my uncle had 4 children, and my parents always looked after them, when they could not find us in the bed, they started to look for us, so I grew up in such an environment... that my mother supported more of her siblings' children'

Z. S. started primary school and then attended secondary school. But her father had taken her away from secondary school because of the political events that emerged in this period.

... at that time there was politics, the police came and picked us all up, that is, the rightist, the leftist ... then there were certain groups, I was in one of the certain groups, even you did not do anything, they could pick up us for just being in the leftist group, , conflicts and then my dad decided to take away me from the school and registered me to the sewing embroidery courses for about 2 years, but I have never liked it

Although Z. S. did not like to go to the embroidery course she went and met with her husband in front of the school. She got married to him three months later. They started to live in her father-in-law's home and had three boys in this 24-year marriage.

What Would Happen If I Didn't Work

Z.S.'s husband H.S. is 46 years old, graduated from high school, and has passed the university exam but has not attended. H.S. has not yet served in military service when they got married. When H.S. was in his military service, Z.S. was pregnant and was in her husband's parents' house. Z.S. gave birth to a big boy a week before H.S. returned from military service.

...on the third day of our marriage, I was beaten... I have never understood the reason. In the following days, beating continued...

...my eyes were purple, the reason for my current cervical disk hernia is because of these beatings, when he punched me, there was a numbness in my arm and I fainted afterward, then I had a severe pain in my neck...

After H.S. returned from military service, they moved into a house given by her father-in-law. H.S. began to work as a taxi driver with his father. But H.S. did not continue to work. H.S. has not been successful in any other business.

According to Z.S. H.S. had some psychological problems. H.S. was addicted to alcohol and has been given some professional help for a certain period.

...he is a very interesting person, I still do not understand, for example, he drinks alcohol, comes home, we visit his mother's home, but I fainted and my eyes are swollen, then he says he does not want me. Then the next night he comes home again, I think he has a mental disorder, while he was being treated, his doctor asked me that that he could be a schizophrenic, I never thought of it...

Z.S. said that H.S. had worked for a year only in his life. Her mother-in-law and father-in-law have looked at their children. Even his eldest son is living with them now. The older son does not want to see his father. The children are accusing Z.S. of not leaving H.S.

...he said, I do not like my father mom. I asked why, if you had left this man he said, we would have been happy.

Z.S. was quite disgruntled for taking money from her mother-in-law and father-in-law, especially for her children. Z.S. stated that she had to walk from her own house to get food.

...I walked every day to get a piece of bread, why did I walk, because every day to get 1 TL for one loaf of bread, to get 1 TL per day, think like this, They can give me 10 TL? Can't they? Every day I have to go., I have to go because my husband did not work, when I went there, he (her father-in-law) opened his wallet shows me that he did not have any money. Once I was very angry and I told him that, I hope the money you did not give me would be your grave money.

After having been treated for a while, H.S. recovered a bit and began to sell bagels. H.S. has not been successful in this business as well and has begun to sell underwear with Z.S. During this period, Z.S. stated that she could save some money, but later H.S. started to drink again and took the entire money and gambled.

...I am married for 24 years, I did not want these 24 years, I was not happy, now why I do feel happy because I am working.'

Z.S. explained how she starts to work as follows;

...here I know Mrs. Y., the accounting manager, the person who served tea earlier, was off for his annual leave for fifteen days, Mrs. Y. asked me to come, sister of Mrs. Y. is my neighbor, and we have a neighborly conversation with her, I came here and I have worked for fifteen days, everybody was very happy with me, but the earlier employee was back, after fifteen days, they told me "when we needed a worker, we will call you. One and a half years later Mr. S. said to Mrs. Y., let's call Z.S., I did not make any application, I was called, I came in, I went to the kitchen in the morning, I prepared tea, I was tempted and I work here till then.

Z.S. said that she is very satisfied with her bosses at this manufacturing firm and she thought that they always support her.

...it was very nice, so I love my bosses, well their human approaches are very nice ... they are very supportive when you have trouble, good people, really good people, my son went to the military two weeks after I started to work, they helped for my son's travel expense'.

...I was never able to respond because of the man (her husband) in the house before, so I was afraid, I was constantly silent, I was not talking, I could not comment, he always said I did not know, everybody was

hurting me but now I can protect myself, I can organize myself, I can respond here.

When I ask her, "Would you still work now if you have enough money?" she answered as;

... not money, escaping from home, other days of the week what am I going to do at home, I will always be with the guy in the house, what's happening now, I'm leaving in the morning at six a.m. and returning at six p.m., I'm already tired, I eat food, smoke cigarettes, drink my tea, I say goodbye to all and go to bed.

She also stated that working contributed to the family's livelihood in a different form. She said that her bosses allowed her to take home the remaining food in the office at the end of the day.

... 6 or 7 loaves of bread a day, that bread here, for example, can you think, my monthly kitchen expenses for 4 people already 500 TL, expenses for 500 TL, but this is 440 TL now because of the leftover here

With this job, Z.S. has now begun to fulfill the wishes of her children and has even begun to make plans for their future, especially for their marriage.

... for about three years, I got my independence, why, because I work ... first of all, I do not have to go to the mother-in-law for 1 TL, I eat my own food, my children can get whatever they want, now it is very nice, I bought my son's mobile phone, I sent money to my son who is in military service, I sent it, I asked to Mr. E. (her one of boss), I need money for my son, could I take my salary early, he said of course, these are very nice things, things that make me happy... things changed for my children, for example, the dependence on the grandmother was over, because when my son wanted something, she (her mother in law) could say, money was over and the children were frustrated, their grandmother was buying something for them according to her preference, but the children did not like it, he wanted me to go and buy it, how did I do it, I got the tax return, this is an extra money, I am able to save, my children can do something, I can stand on my own feet, I am in this situation for about 3 years, I am happy in my own way ...

...Look Around, When I See Women Like Women, I Can't See Myself as a Woman

Z.S. evaluated gender relations with her colleagues. She stated that she does not like women and that she has better relationships with men in her workplace. In addition, she stated that she was never treated as a woman in her personal life and that she always felt like a man.

...for example, the women around me were pregnant, their husband took them to the hospital, they sent flowers, when I gave birth there was a husband who said that the bastard was born, I can see this woman like a woman but I do not see myself as a woman, do you know what I depend on it, I've always been beaten up, he thought he had a man in front of him, I've been beaten up, I slept on the street, can you think?, it was snowing in the street, grounds are like ice, my foot, there was no shoes, on my head, there was no cardigan, I sat on the street with a nightshirt, don't believe anything, hugging yourself, then I started to see myself as a man... I think that I cannot get along with women at all; I say I do not like them, but it is a fact that I get along with men better than women

In an unpleasant debate in the workplace, her boss asked Z.S. for the responsible staff. Although she was very sorry, she said that she gave the names of women to her boss.

... I'm so Afraid, I'm Afraid of the Elevator, of Dark...

Z.S. stated that she was taken from school by his father because of the 'rightist' and 'leftist' events in Turkey in the 80s.

...The leftist, hurray! revolutionist, we could do all the leftist activism that might come to your mind at that time, when we stay in the police station for 11 days, think of a small toilet in an enclosed place, those days that remained me... I was sixty-seven kg when I go in, when I went out I was forty-seven kg, I went out to the court, I accepted all the charges out of fear....

The place where Z.S. was interrogated was dark and enclosed, Z.S. said that she was afraid of dark, loud, and noisy surroundings.

... I'm so afraid, I'm afraid of the elevator, of dark ... I'm terrified, I am so afraid that someone is walking up the stairs loudly... and the scream of someone suddenly..'

Although Z.S. has expressed positive changes in her working life in recent years, it is clear that she has had traces of the past. Aside from her past fears, the husband she now has to live with is the scariest thing in her life. She said that she is afraid of being beaten up again because her husband could turn into a monster when he drinks. In addition, it is also among the fears of Z.S. that their children hate their fathers and even want to hurt him.

... nowadays, my eldest son and the little one say 'you should not have allowed him, so they tend to hurt him, I am a mother how can I let such a thing ... I do not want them to go to prison...

Discussion and Conclusion

In the current study, by taking into account the social interaction with Z.S. and her narrative, it was attempted to discover the meaning of work for a woman. First of all, it is possible to say that with working, there are obvious economic changes in her life. While working, she feels free in the economic sense, able to fulfill the wishes of her children, and has become almost the primary breadwinner of the household. This supports the claim of feminist theorists as an important aspect of working for women to provide control over economic resources. Giving economic meaning to working for a woman is one of the most common consequences. On the other hand, an in-depth study of individual experience through life stories shows that we can include other meanings such as being moral support to family (Bertaux & Thompson, 1997).

Kalaycıoğlu and Rittersberger-Tılıç, (2002) highlighted the contributions of some forms of social solidarity to cope with poverty. The contribution is defined as the family pool formed by the contributions of family members. In the case of Z.S., this contribution is provided by Z. S's father-in-law. However, it should be emphasized the psychological effects of this support on the family members. It is understood from the interview with Z.S. that this contribution was presented in a humiliating manner. In addition, during the interview, Z.S. answered "yes" when she was asked, "Would you still work if you do not need

money?" She also mentioned that working is no longer for money, but to escape from her father and mother-in-law and her husband.

According to Bertaux and Thompson (1993:15), the possibility of linking an individual's past through a life story makes it possible to do a personal self-analysis. In this study, it is obvious that the perception of self-esteem has changed as Z.S. started to work. Earlier studies (Barnett & Baruch, 1985; Verbrugge, 1982) investigated the psychological effects of employment on women and found repeated positive relationships between employment and self-esteem. Z.S. has often said that her self-esteem increases with working. On the other hand, the increase in self-esteem is reflected not only in the working environment but also in the home. Z.S. said that she could not answer anything or comment on any subject because she was afraid of her husband before. But by working now, she reached a situation where she can protect herself.

This study also highlights the relationship between the meaning of work for women and women's gender beliefs (Huber & Spitze 1981; Lee, 2006; Thornton, et al., 1983). At this point, the possibility to connect the individual with the past through life stories allows the revealing of women's gender beliefs. Z.S. mentioned that she had not been treated like a woman throughout her whole life and, she felt a sense of opposition to women in the working environment. Z.S. clearly stated that she gets along better with men in the workplace. The fact that Z.S. was not treated as a woman led her to feel "I am not like her". It is clear that her experience greatly influenced Z. S's gender beliefs. In addition, the study draws attention to self-efficacy beliefs. Because self-efficacy belief is very important in motivating certain behaviors (Gist & Mitchell, 1992). Eibl et al., (2020) associated the concept of employee voice with self-efficacy and stated that such behaviors challenge the status quo and there is strong empirical evidence that self-efficacy beliefs are positively associated with proactive behaviors such as employee voice. It is seen that Z.S.' working life increased her self-efficacy belief and she expressed what she could not express before her working life, with this self-efficacy belief she gained.

Feminist theorists (e.g., Wollstonecraft, 1978; Woolf, 1974) argue that the meaning of the work for women is different because of the individual's experience and the location of the woman in the culture (Stewart, 1990). According to this claim, the meaning of work for a woman is highly influenced by culture, tradition and custom, interpersonal relations, and collective specific characteristics (Altschuler, 2004). Özen et al., (2006), investigated the meaning of work under four themes in the Turkish social context. These are; serving the public, livelihood, promotion, and survival. Serving the public means working as a tool to serve the community. The concept of livelihood refers to working for the realization of the most important purposes of life, such as marrying and raising children. Working for promotion is reflected as a means of achieving individual goals, including values such as reaching a high standard of living or reaching the desired property. Finally, the concept of survival also includes the concept of livelihood is characterized as working under pressure because of the tension between the consumption of the liberal system and the low-income level. This study shows that when there is a woman in question, we could find

another understanding of working such as 'independence'. Although working for Z.S. means survival and livelihood, it also means independence.

In conclusion, this study shows how a woman's life story fits within the context of paid work. Of course, it is not possible to draw a generalizable conclusion from the life history of only one woman. As stated earlier, rather than producing generalizable knowledge, it is assumed that each experience is unique and can give us clues about social phenomena. Thus, Z. S's life story shows us how the meaning of paid work shapes a woman's life.

References

- Altschuler, J. (2004). Beyond Money and Survival: The Meaning of Paid Work among Older Women. *International Journal of Aging and Human Development*, 58, 223-239.
- Astin, H. (1984). The Meaning of Work in Women's Lives: A Socio-psychological Model of Career Choice and Work Behavior. *The Counseling Psychologist*, 12, 117-126.
- Bakan, D. (1966). *The Duality of Human Existence: Isolation and Communion in Western Man*. Boston: Beacon Pres.
- Barnett, R. & Grace B. (1985). Women's Involvement in Multiple Roles and Psychological Distress. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 135-145.
- Berger, P. & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Double Day.
- Bertaux, D. I & Thompson, P. (1993). The Pull of Family Ties: Intergenerational Relationships and Life Paths. In Daniel B. & Paul T. (Eds.), *Between Generations: Family, Models, Myth, and Memories*, New York: Routledge, 14-39.
- Boris, E. & Coles, S. (2020). Work, Poverty, and Policy. *W*, 30(2), 183-189.
- Cassidy, M. & B. O. Warren (1996). Family Employment Status and Gender Role Attitudes: A Comparison of Women and Men College Graduates. *Gender and Society*, 10, 312 - 329.
- Chang, T. (2003). A Social Psychological Model of Women's Gender-typed Occupational Mobility. *Career Development International*, 8, 27-39.
- Chester, N.L. (1990). Achievement Motivation and Employment Decisions: Portraits of Women with Young Children. In Hildreth G. & Nia L.C. (Eds.), *The Experience and Meaning of Work in Women's Lives*. New Jersey: Lawrence Erlbaum, 88-103.
- Chester, N.L. & Grossman, H. (1990). Learning about Women and Their Work through Their Accounts. In Hildreth G. & Nia L. C. (Eds.), *The Experience and Meaning of Work in Women's Lives*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Inc., Publishers. 1-11.
- Dansuk, E. (2000). *Sözlü Tarih Sosyolojisi: Nar (Nevşehir) Köyü Örneği*, Ankara: NSA.
- Deem, R. (1982). Women, Leisure, and Inequality. *Leisure Studies* 1, 29-46.
- Eibl, B., Lang F.R. & Niessen, C. (2020). Employee Voice at Work: The Role of Employees' Gender, Self-efficacy Beliefs, and Leadership. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 29: 570-585.

- Erkanlı, S. (2018). Women in Turkey in the Context of Being Deprived of Capabilities and Feasibilities. *Journal of International Women's Studies*, 19, 1-13.
- Fox, M. F. & Hesse-Biber, S. (1984). *Women at Work*. PaloAlto Ca: Mayfield.
- Gabriel, I. (2012). Giving Meaning to Work: The Spiritual Challenge of Our Time. In Bartholomew O. (Eds.) *Finding Meaning in Business..* NY: Palgrave Macmillan, 3-11.
- Gilkes, C.T. (1990). Liberated to Work Like Dogs. Labeling Black Women and Their Work. In Hildreth G. & Nia L. C. (Eds.), *The Experience and Meaning of Work in Women's Lives*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Inc., Publishers, 165-189.
- Gist, M.E. & Mitchell, T.R. (1992). Self-efficacy: A Theoretical Analysis of Its Determinants and Malleability. *Academy of Management Review*, 17, 183-211.
- Grossman, H. (1990). The Pregnant Therapist: Professional and Personal Worlds Intertwine. In Hildreth G. & Nia L.C. (Eds.), *The Experience and Meaning of Work in Women's Lives*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Inc., Publishers, 57-93.
- Grossman, H. & Stewart, A. (1990). Women's Experience of Power Over Others: Case Studies of Psychotherapists and Professor. Hildreth G. & Nia L.C. (Eds.), *The Experience and Meaning of Work in Women's Lives*. New Jersey: Lawrence Erlbaum, 11-35.
- Henderson, K. & Rannels, J. (1988). Farm Women and the Meaning of Work and Leisure: An Life Story Perspective. *Leisure Sciences*, 10, 41-50.
- Hildreth G. & Nia L.C. (Eds.), *The Experience and Meaning of Work in Women's Lives*. New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Höpfl, H. (2007). A Catholic Work Ethic? *JM, Spirituality and Religion* 4, 398-417.
- Huber, J. & G. Spitze. (1981). Wives Employment, Household Behaviors, and Sex-Role attitude. *Social Forces*, 60, 150-69.
- Kalaycıoğlu, S. & Rittersberger-Tılıç, H. (2002). Yapısal Uyum Programlarıyla Ortaya Çıkan Yoksullukla Başetme Stratejileri. In Ahmet, A. D. (Eds.), *Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: Kentleşme, Göç ve Yoksulluk*. Turkish Social Sciences Association Press, 3-52.
- Lee, K.S. (2006). Gender Beliefs and the Meaning of Work among Okinawan Women *Gender and Society*, 20, 382-401.
- O'Learly, V. & Ickovics, J. (1990). Women Supporting Women: Secretaries and Their Bosses. In Hildreth G. & Nia L. C. (Eds.), *The Experience and Meaning of Work in Women's Lives*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Inc, 35-57.
- Özen, Ş., Çakar, M. & Kalemci, R.A. (2006). "Türkiye'de Çalışma Ahlakı: Bir Tipoloji Önerisi", 14th National Management and Organization Congress, Erzurum, Türkiye.
- Rittersberger-Tılıç, H. (2003). "Sözlü Tarih Yönteminin Araştırmalardaki Kullanımı, Önemi ve Dikkat Edilmesi Gereken Yönleri", 6th Araştırma Zirvesi, İstanbul, Türkiye.
- Portelli, A. (1998). What Makes Life Story Different? In Robert P. & Alistair T. (Eds.), *The Life Story Reader*. New York: Routledge, 26-35.

- Schroedel, J.R. (1990). Blue-Collar Women: Paying the Price at Home on the job. In Hildreth G. & Nia L. C. (Eds.), *The Experience and Meaning of Work in Women's Lives*. New Jersey: Lawrence Erlbaum, 241-261.
- Schuster, D. (1990). Work, Relationships, and Balance in the Lives of Gifted Woman. In Hildreth G. & Nia L. C. (Eds.), *The Experience and Meaning of Work in Women's Lives*. New Jersey: Lawrence Erlbaum, 189-213.
- Stewart, A. (1990). Discovering the Meanings of Work. Hildreth G. & Nia L.C. (Eds.), *The Experience and Meaning of Work in Women's Lives*. NJ: Lawrence Erlbaum, 261-273.
- Thornton, A., Alwin, D. & Camburn, D. (1983). Causes and Consequences of Sex-role Attitudes and Attitude Change. *American Sociological Review*, 48, 211-227.
- Tomlinson-Keasey, C. (1990). Taking Lives of Terman's Gifted Women. In Hildreth G. & Nia L.C. (Eds.), *The Experience and Meaning of Work in Women's Lives*. NJ: Lawrence Erlbaum, 213-241.
- Verbrugge, L. (1982). Work Satisfaction and Physical Health. *Journal of Community Health*, 7, 262-283.
- Whitemarsh, L., Brown, D., Cooper J., Hawkins-Rodgers, Y. & Wentworth, D.K. (2007). Choices and Challenges: A Qualitative Exploration of Professional Women's Career Patterns. *Career Development Quarterly*, 55, 225-236.
- Wood, W. & Eagly, A.H. (2010). Gender. In Susan T.F., Daniel T.G. & Lindzey, G. (Eds.), *Handbook of Social Psychology*. New York: Wiley, 629-667..
- Wolf, V. (1977). *Three Guinness*. Harmondsworth: Penguin.

Unutma, Anımsama, Yok Sayma ve Pazarlık Üzerine: Anıtsal Bir Heykel Olarak Barış Kızı Heykeli

On Forgetting, Remembering, Ignoring and Negotiation: Statue of a Girl of Peace as a Monumental Statue

Esengül Danişan Artan*

Öz

Asya Pasifik Savaşı (1932-1945) sırasında hâlihazırda sömürge ülkesi olmasından dolayı kadın “temin” etmenin kolay olduğu ülke Kore kadınları çoğunlukta olmak üzere sayıları yüzbinleri bulan Doğu Asya kadınları Japonya’nın askeri üslerinde seks kölesi olmaya zorlanmış, sistematik tecavüze ve şiddete uğramışlardır. 1990 yılında ilk kez Koreli Kim Hak Sun’un bir TV programında konuşması ile yıllar süren suskunluk bozulmuş, bu şiddete maruz kalmış birçok kadın konuşmak üzere öne çıkmıştır. Bir özur ve tazminat hareketi ile yola çıkan “comfort women” olmak zorunda bırakılmış kadınlar büyük destek görürken; bu destekler kendilerini ve yaşadıklarını temsil eden heykellerle ulusötesi bir harekete dönüşmüştür. Makale söz konusu heykellerden ilki olan Barış Kızı Heykeli üzerinden bir temsil mekânının toplumsal ve bireysel hafızada etkisini hafıza, mekân ve temsil mekânı kavramları üzerinden tartışmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda makalenin temel argümanı heykel sanatı ile bir temsil mekânı yaratılabileceği ve bu temsiliyetin toplumsal hafızayı şekillendirmek üzere kurgulanmasının mümkün olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Savaş, konfor kadınları, hafıza, kent mekânı, temsil mekânı, heykel.

Abstract

During the Asia-Pacific War (1932-1945), East Asian women, whose numbers are hundreds of thousands, mostly Korean women, where it is easy to provide women due to being a colonial country, were forced to become sex slaves in Japan’s military bases, and were subjected to systematic rape and violence. Years of silence was broken with the speech of Korean Kim Hak Sun on a TV program for the first time in 1990, and many women who were exposed to this violence came forward to speak. While women who were forced to become “comfort women”, who set out with an apology and compensation movement, received great support; these supports turned into a transnational movement with statues representing themselves and their experiences. This article aims to discuss the effect of a spaces of representation, on individual and collective memory through the concepts of memory, space and representation space through the first of these sculptures, Statue of a Girl of Peace. In this context, the main argument of the article is that a representation space can be created through the art of sculpture and this representation is possible to construct to shape collective memory.

Keywords: War, comfort women, memory, urban space, spaces of representation, statue.

*Dr. Öğretim Üyesi Esengül Danişan Artan, Tarsus Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. Mersin-Türkiye. E-posta: esenguldanişanartan@tarsus.edu.tr. ORCID No: 0000-0003-4143-3104.

Kadınlar da Savaşı Yitirdi

*“Enrica: Savaşı kazandığınıza göre, karınızın değeri arttı demektir.
Komiser: Savaşı kaybeden benim ülkem olsaydı, karım sizden daha az para edecekti...”
Cruzio Malaparte†*

I. Giriş

Savaşın cephe gerisindeki kaybedeni kadınların etinin pazara çıktığı, seks kölesi yapıldığı dönemler çok uzak bir tarih olmamakla birlikte farklı coğrafyalarda tarihi birer trajedi ve diplomatik krizlerin tetikleyicisi olarak tartışmalı yerini korumaktadır. Şüphesiz ki Platon (2005: 132-139) Devlet kitabında iyi savaşan askerlere kadınlarla daha fazla yatma hakkı verin ki kendileri gibi üstün nitelikli çocukları olsun[‡] derken seks köleliğini tarif etmemiştir fakat tarih kadınlar adına düşünen, karar veren erkeklerin tarihidir çoğu kez. Savaşların tarih yazımı cephede verilen mücadele üzerinden şekillenirken, geride kalanlar için de tarih farklı sömürü hikâyelerini beraberinde getirmiştir. Dünyanın hemen her yerinde savaşın kazananına düşen ganimetlerinden biri olan kadınların savaş sürecinde metalaştırıldığını savlamak yanlış olmaz. Bu bağlamda örtülü bir şekilde “comfort women” olarak adlandırılan yoğunlukla Kore’den olmak üzere birçok Asya ülkesinden yüz binlerce genç kadının Japon askerleri için cinsel köleliğe zorlandığı 1932-1945 yılları süregiden Asya-Pasifik Savaşının cephe gerisinde yazılan en önemli tarihlerden birisi olarak hala tartışmalı yerini korumakta olan mevzunun; bu süreçlerden biri olduğunu iddia edebiliriz.

1910-1945 yılları arasında Japon İmparatorluğu sömürgesinde olan Kore yarımadasından zorla götürüldüğü düşünülen Koreli kadınlar ve söz konusu cinsel köleliğin unutmaya ve anımsama biçimleri Japonya ve Güney Kore arasında süregelen diplomatik çatışmalardan en önemlilerinin temelinde yatmaktadır (Inuzuka, 2021). Otuz beş yıl boyunca Japon İmparatorluğu Kore toplumunu, mekânını ve insanlarını önemli ölçüde dönüştürürken; siyasi, ekonomik, fiziksel ve kültürel olarak Kore toplumu ve mekânı sömürgeleştirilirken, sayıları kesin olarak bilinmese de 200.000 kadar kadının 1932-1945 Asya-Pasifik Savaşında Japon askerleri tarafından zorla alıkonulduğu ve seks köleliğine zorlandığı tahmin edilmektedir (AWF, 1996; Soh, 1996; Joo, 2019: 84). Yirminci yüzyılın sonlarında gündeme gelerek Japonya ile söz konusu kadınların ülkeleri arasında başlayan diplomatik kriz, bir süre sonra Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa’yı içine alarak

† (Malaparte, 1965: 23). Kadınlar da Savaşı Yitirdi adlı aynı oyunda, İtalyan yazar Cruzio Malaparte İkinci Dünya Savaşı sonunda işgal altındaki Avusturya’da kadınların uğradığı sistematik tecavüzleri ve sürgünleri ele alır. Düşman askerlerinin “ihtiyaçlarını” karşılamaya uygun olduğu düşünülen özellikle soylu iken yoksul düşmüş kadınların seks köleliğine zorlandığı oyunda Enrica kendisini, kaybettiği eşinin annesi ve kız kardeşleri için feda ederken bulur. Enrica’nın savaşın kazananı komutan ile yaptığı pazarlık sırasında geçen bu sözleri oldukça kayda değerdir.

‡ “Savaşta ve barışta üstün yeteneklerini kanıtlayan genç erkeklere birtakım ödüller ve nişanlar dışında bir de kadınlarla daha fazla yatma hakkı verilmeli ki bu babalardan kendilerine benzeyen daha fazla çocuk dünyaya gelsin.” (Platon, 2005: 132). “Zaten, cesur savaşçılara diğer yurttaşlara göre daha çok sayıda evlilik yapma izni vermiştik. Ayrıca, ontara eş seçiminde daha fazla özgürlük tanımiştik ki dünyaya bol bol kendileri gibi üstün nitelikli çocuklar getirebilsinler.” (Platon, 2005: 139).

genişlemiştir. “Comfort women” iken savaşın nihai olması ile ülkesine dönebilen kadınların destekçileri Kore’de başlayan sivil bir hareketle ilk kez 2011 yılında Seul’daki Japon Büyükelçiliği’nin önüne Barış Kızı Heykeli adını verdiklerini ve diğer “comfort women” meselesini temsil eden heykellere ilham olan heykeli inşa edip kamusal alanlara dikerek toplumsal hafızada yer edinmeye çalışmışlar; bir süre sonra farklı ülkelerde de destekçi bularak bu heykelin replikaları ile sayılarını artırmışlardır.

Bu bağlamda makalenin amacı, tarihsel ilişkileri çok eskilere dayanan iki komşu ülkede diplomatik krize sebep olan kentsel bir yapının -heykel-geçmişte yaşananlardan dolayı sorumluluk alma, özür dileme ve en önemlisi toplumsal hafızaya bu tarihi trajediyi sunmayı sağlamak üzere inşa edilmiş görevini deşifre etmektir. Diğer bir deyişle, bu çalışma ile bir anıtsal heykelin toplumsal pratiklerdeki konumunu ve bunların mekânsal niteliğini incelemekten ziyade bir özelliğin üretimi için çalışan temsil mekânının üretiminde rol alan heykele ve o heykelin işaret ettiği tarihsel trajediye odaklanmak olmuştur. Güney Kore, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Almanya, Avustralya ve Filipinler’de (kaldırılmıştır) kamusal alanda özellikle Japon Büyükelçiliği etrafında yer seçilen comfort women heykellerine ilişkin bir anlam arayışı bu makale açısından önemli olmuştur.

Diğer bir deyişle, Asya Pasifik Savaşı sırasında Japon askerlerine seks köleliği yapmaya zorlanmış yüz binlerce kadınının yaşadıklarının kolektif hafızada yer alması adına yapılan bu anıt heykellerle, yerleştirildikleri mekânlar da göz önünde bulundurulduğunda Japonya’ya meydan okuma amacı oldukça açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, bir savaş hafızasının, inkâr ya da kabul edilme tutumuna bağlı olarak, hafıza ve mekân ilişkisi tartışmalarında Maurice Halbwachs’ın Kolektif Hafıza ve Pierre Nora’nın Hafıza Mekânları kavramsallaştırmaları esas alınırken; kentsel bir heykelin ve konumlandığı mekânın rolü Henry Lefebvre’in temsil mekânları doğrultusunda tartışılacaktır. Türkçe literatür (Çelik, 2020; Filiz, 2019) de dahil olmak üzere son yıllarda çokça tartışılan bu konu, bu makalede farklı olarak temsil mekânı, heykel sanatı, mekân üretme politikaları ve söz konusu üretimin toplumsal hafızadaki yansımalarına unutmama ve anımsama pratikleri kapsamında yer vermesi açısından önemlidir ve diğer çalışmalardan bu bağlamda ayrılmaktadır. Barış Kızı Heykeli’nin toplumsal hafızaya sunduğu ve anımsattığı comfort women meselesi üzerinden tarihsel gerçeklik tekrar tartışmaya açılmış; unutulmuş, yok sayılanlar maddi bir gerçeklik üzere yeniden gözden geçirilmek üzere tartışılmıştır.

II. Tarihsel Politik Arka Plan: Sessiz Tarihin Ardında Kadınlar

Literatüre “comfort women⁵” olarak geçen seks köleliği sistemi 1930’ların sonunda askeri fuhuş olarak kurumsallaşmış Japon ordusunun Asya-

⁵ Comfort Women terimi Türkçeleştirilmek istendiğinde Google Translate’in birebir çeviri ile “rahat kadınlar”; Tureng sözlüğün ise içeriği baz alarak “seks köleleri” olarak çevirdiği görülmektedir. Koreli “comfort women” olmak zorunda bırakılmış kadınlar seks kölesi tabirinden oldukça rahatsız olmuşlar ve seks köleliği anlamına gelen bir tabirin kullanılmasını kesinlikle reddetmişlerdir (Hankyore, 2020 aktaran Ushiyama, 2021: 1260). Bunun yerine ise “comfort woman” anlamına gelen “위안부” kelimelerinin kullanımını tercih etmişlerdir.

Pasifik operasyonlarının ayrılmaz bir parçası halini almış ve nihayet ancak 1945'te savaş sona erdiğinde dağılmıştır. Japon askerlerinin olası tecavüzünü önlemek amacıyla ilk kez Şangay'da kurumsallaşırken, literatüre Nanking Katliamı olarak geçen olaylarda Çin'in o dönemki başkenti Nanking'in işgali sırasında ve sonrasında Japon askerleri katliama ve tecavüze altı hafta boyunca devam etmiş ve yaklaşık 300.000 sivil ve silahsız asker ölümler; sayıları 20.000 ila 80.000 arasında değişen kadın tecavüze uğramıştır (Morgan, 2002: 237). Bu olay ve sonrasında raporlanan toplu tecavüz vakalarının ardından Japon Ordusu liderleri tecavüzü azaltmak için "recreational centres" ya da "comfort stations" (dinlenme merkezi ya da konfor istasyonları) adını verdikleri alanlarda yasal olarak fuhşun sürdürülebileceği alanlar tasarlamışlardır (Wakabayashi, 2017). Çoğunluğunu Kore ve Çin'den kadınların oluşturduğu Tayvanlı, Filipinli, Endonezyalı, Taylandlı, Vietnamlı ve Hollandalı kadınlar zorla ya da gönüllü bu alanlarda çalıştırılmışlardır. Kadınların bir kısmı yakın aile üyeleri tarafından insan tacirlerine satılırken, bir kısmı memleketlerinden kaçırılmış, bazıları ise sahte beyanlarla işe alınırken, herhangi bir özgürlüğe sahip olmayan bu kadınlar uluslararası arenada seks köleliği olarak kabul edilen şartlar altında sistematik tecavüze ve fiziksel şiddete maruz kalmışlardır (Ushiyama, 2021: 1260).

"Comfort women" tabiri ilk kez 1991 yılında Japonya'daki "comfort stations"dan sağ kurtulabilen Koreli Kim Hak-Sun'un kendi deneyimlerini anlattığı bir televizyon programından sonra ana akım literatürde kullanılmaya başlanmıştır (Tanaka, 2002). Feminist aktivistlerin, sivil toplum kuruluşlarının ve medyanın büyük desteği ile Kim Hak-Sun'dan sonra hayatta kalan diğer Koreli kadınlar da konuşma cesareti göstermişler ve hemen ardından diğer ülkelerde de sessiz kalmak zorunda bırakılmış birçok kadın seslerini duyurmak ve resmi bir özür duymak için harekete geçmişlerdir (Luck, 2018). Kore ile Japonya arasında başlayan diplomatik kriz kısa bir süre içinde Çin, Tayvan, Endonezya, Filipinler ve Hollanda dâhil olmak üzere diğer ülkelere hayatta kalan kadınların özür ve tazminat çağrısını da içine alarak ulus ötesi bir tazminat hareketine dönüşürken Japonya'nın bu bağlamda diplomatik kriz yaşadığı ülkelerin sayısı da artmıştır (Tanaka, 2002). Başlangıçta konuyla ilgili sorumluluk almayı reddeden Japonya, 1992'de resmi bir özür yayınlamış, devam eden yoğun siyasi baskı üzerine savaş belgelerine inceleme başlatmış ve nihayet "comfort women meselesinin inkârı Japon onurunu lekeliyor diyen" Kabine Baş Sekreteri Yohei Kono aracılığı ile 1993 yılında, savaş sırasında ordunun birçok kadını

Kelimenin Hanja (한자) (Korecenin yazımı için geleneksel Çince karakterlerin kullanıldığı bir yazı sistemi) açılımı 위: teselli etmek (tatmin etmek), 안: rahat, 부: eş/ kadın yani bir araya geldiğinde "teselli eden, rahatlatan kadın" anlamını taşımaktadır. Bu çalışmada seks kölesi tabirini bu zulmü omuzlarında taşımış ve hala taşıyan kadınların isteğine uygun olarak kullanılmaktan özellikle kaçınılmış; rahatlatan kadın kelimesinin ise sosyo-mekânsal, ekonomik, kültürel anlamda kolektif hafızaya dokunmadığı gibi gündelik hayatta da bir karşılığı olmamasından hareketle İngilizce "comfort women" olarak literatüre yerleşmiş terimin kullanımı uygun görülmüştür.

kendi rızası dışında çalıştırdığını itiraf etmiştir (NDTV, 2015). 1993 ve 1995'te bir dizi resmi özür yayınlayan Japonya Hükümeti tazminat ödeme konusunda yükümlülük altına girmekten kaçınmış, bunun yerine 1994'te kurulan Asyalı Kadınlar Fonu ile toplanan özel bağışlar "comfort women" yaşayanlarına yardım ödemeleri olarak verilmiştir (Onuma, 2007 aktaran Ushiyama, 2021). Bu çözüm bir taraftan Japonyalı muhafazakârlar tarafından ortada bir suç olmadığı iddiası ile gereksiz bulunurken; birçok Koreli tarafından da samimiyetsiz bulunarak reddedilmiş, fakat yine de 2007 yılına kadar Güney Kore, Filipinler, Tayvan ve Hollanda'dan hayatta kalan 364 kişiye yardım ödemesi yapılmıştır (AWF, nd.). 1990larda başlayan "comfort women" meselesi Japonya ile komşu Doğu Asya ve Güneydoğu Asya devletleri arasında diplomatik tartışmaların ana gündemini oluştururken, Japonya'nın yaşanan sömürge ve askeri fiillerden yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar herhangi bir pişmanlık belirtisi göstermediği zamanlar olarak öne çıkmıştır (Kuki, 2013). 2015 yılında söz konusu diplomatik krizi çözmek üzere bir araya gelen Japonya ve Kore yetkilileri bir anlaşma imzalamışlarsa da bu durum her iki ülkede de kamuoyunu rahatsız eden bir ortam oluşturmaktan öte gidememiştir (Higashi ve diğerleri, 2015). Sağ kanat muhafazakâr Japon halkı ise hükümetin comfort women mağduru kadınların ve ailelerinin onurunun kısa vadeli diplomatik kazanç için fiilen satıldığını ileri sürmüşlerdir (Yamaguchi, 2018). 2015 yılında Kore ve Japonya arasında imzalanan bahsi geçen anlaşma sonrasında 2015-2018 yılları arasındaki olayları görsel siyaset merceğinden inceleyen Chapman (2021) Barış Kızı Heykeli'nin siyasi etkisini tam olarak anlamak için heykeli sadece fiziksel bir tasvir olarak değil, aynı zamanda bir dijital yeniden üretim biçimi olarak değerlendirilmesi gerektiğini zira heykelin mekanik yeniden üretiminin onu fiziksel bir temsil olmanın sınırlamalarından kurtardığını ve Japon hükümetinin önerisine ve Kore hükümetinin suç ortaklığına karşı bir direniş aracı olarak daha çeşitli bağlamlarda etkileşime girmesine izin verdiğini vurgulamıştır. Daha sonra Kore yönetimi anlaşmayı tek taraflı feshederken; Japon yönetimi bu durumu lehine çevirmek, kırılan Japon onurunu onarmak adına uluslararası medyaya baskı yapmak üzere dışışleri temsilcilerini harekete geçirmişlerdir (Higashi ve diğerleri, 2015).

Bu bağlamda "comfort women" meselesi ve tazminat hareketi feministler, kolonyal araştırmalar yapan akademisyenler tarafından çokça çalışılmıştır. Söz konusu dönemde Kore'nin Japonya sömürgesi olması gerçeğinden hareketle Koreli kadınların comfort women olmaya zorlanması hem Kore ulusunu aşağılamak hem de Kore'den kadın temininin görece kolay olması üzerinden tartışılmış ve kolonyal çalışmalar kapsamında değerlendirilmiştir (Chung 1997; Kang 1993; Yun 1988, 1997 aktaran Min, 2003:939). Diğer taraftan Koreli ve Japon birçok akademisyen meselenin özünün toplumsal cinsiyet hiyerarşisinde yattığını vurgulamıştır (Kang and Yamashita 1993; Ueno 1998; Yamashita 1996, 1999 aktaran Min, 2003:939). Toplumsal cinsiyet hiyerarşisine vurgu yapan akademisyenlerin dayandıkları nokta "comfort women" olanların sadece Koreliler olmadığı birçok Asya ülkesinden kadının bu şartlar altında çalışmaya zorlandığı hatta Japon

kadınların da bu sistemin bir parçası haline getirildiği ve bu kadınların genellikle yoksulluk ve sefaletten mustarip kadınlar olmasıdır. Diğer türlü toplumsal cinsiyete dayandırılmayan açıklamaların kadınların “comfort women” olarak yaşadıklarını görmezden gelerek sadece özre ve tazminata odaklandığını savlamışlardır. Oysa Koreli kadınlar sadece cinsel köleliğe zorlandıkları için değil aynı zamanda o süreçte askeri kamplarda yaşadıklarından ve hayatta kalanlar olarak kendi ülkelerine döndüklerinde yine yoksul olmalarından kaynaklı yarım yüzyıl boyunca bu mevzuyu sessiz sedasız kendi içlerinde halletmeye zorlanmalarından dolayı da acı çekmişlerdir (Min, 2003: 939). Bu bağlamda Park (2014 aktaran Ushiyama, 2021) çalışmalarında benzer bir yaklaşımla Kore’de 1987’ye kadar süren askeri otoritenin baskıcı gücü ve hayatta kalan kadınların düşük sosyo-ekonomik statüde olmalarından kaynaklı sessiz kalmaları sebebiyle bu meselenin yirminci yüzyılın sonlarına kadar diplomatik bir mevzu haline gelmediğinden bahsetmiştir. Min (2003: 947) toplumsal cinsiyet hiyerarşisi ve ataerkil toplum üzerinden hem savaş sırasında hem de savaştan sonra sistemi kurduran; sisteme boyun eğdiren ve ortadan kalktığında bile kurbanı hala mağdur eden bu sistemin eleştirilmesi gerektiğini şu şekilde aktarmıştır:

“Ayrıca, Kore’deki ataerkil ideolojiyle bağlantılı cinsel çifte standartlar ve buna bağlı uygulamalar, Koreli comfort women yaşayanlarının normal aile hayatlarını sürdürmelerini engellemede ve yarım yüzyıl boyunca sessiz kalmalarında kilit rol oynamıştır. Böylece, Japonya’daki cinsiyet hiyerarşisi ve ataerkil gelenekler, askeri “comfort” sisteminin kurulmasında emperyal savaşla kesişirken, Kore’deki cinsiyet hiyerarşisi ve ataerkil gelenekler ise Koreli kurbanların cinsel kölelik deneyimlerini doğrultusunda yarım yüzyıl boyunca onları sessiz tutmak için çalışmıştır.”

Tarihsel ve politik olarak “comfort women” olmaya zorlanmış kadınlar bir taraftan sınıfsal olarak diğer taraftan cinsiyet hiyerarşisi içinde ezilip gitmiş kimselerdir denebilir. Nihayet konuşmaları, yaşadıklarını anlatma gücü bulduklarında ise tazminat ve özürden başka talep edebilecekleri bir şey kalmamıştır. Bunların sonucunda kamuda söz konusu kadınlara olan saygı artarken, Kore ulusunun sömürge dönemi ve sonrasında çektiği acıların somut bir kanıtı olarak tarih sahnesinde yerlerini almışlardır. Bu bağlamda, bütün dünyaya yaşadıkları acıları göstermek, toplumsal hafızaya bu tarihi trajediyi sunmak üzere destekçileri tarafından heykeller inşa edilmiş, bu heykeller söz konusu diplomatik krizleri daha da harlamıştır.

III. Unutma ve Anımsama Üzerine: Kolektif Hafıza ve Mekân

Mekân üzerinden hafıza kurgusu kökenleri Antik Yunan’a dayanan bir teknik olarak günümüze kadar gelmiştir. Antik Yunan’da ortaya atılan hatırlama tekniği, hatırlanmak istenen objelerin, simgelerin bir anlam içeriği dâhilinde mimari bir yapı içerisine yerleştirilerek görsel duyu ile hafızayı tetiklemeye odaklanmıştır (Yalım, 2009:159). Geliştirilmiş bu temsili sistem bize mekân ve belleğe ilişkin hafızanın mimari bir kurgu ile canlı tutulabileceğinin bilgisini vermiştir. Lewis Mumford bu hatırlama tekniğini daha büyük ölçeğe kente taşımış ve kentin hafızası olduğunun ve bu hafızanın insanın belleği ile aktarabileceğinden çok daha fazlasını muhafaza edebilme gücüne sahip olduğunun altını çizmiştir (Mumford, 2013:124). Mekânın hafıza

üzerindeki anımsatıcı gücü tarih yazımı ve kolektif hafıza inşası kurgusunda da tartışılan önemli bir konu olmuştur. Hafızayı sosyal bir olgu olarak ele alan Halbwachs kolektif hafızanın çoğu kez mekânsal bir bileşenle ortaya çıktığını savlamış ve belleğin mekânla birlikteliğini şu şekilde vurgulamıştır;

“Uzamsal bir çerçevede gelişmeyen hiçbir kolektif hafıza bulunmamaktadır. Oysa uzam, süren bir gerçekliktir: İzlenimlerimiz birbirini kovalar, zihnimizde hiçbir şey durağan biçimde kalmaz ve eğer geçmişimiz, bizi çevreleyen fiziksel ortam tarafından bilfiil korunuyor olmasaydı, ona ulaşabildiğimizi anlayamazdık. Dikkatimizi uzama, kendi uzamımıza -bizim kapladığımız, sıkça kat ettiğimiz, her zaman erişimimiz olan ve her halükârda, hayal gücümüzün ya da düşüncemizin her an tekrar inşa edebileceği uzama- yöneltmeliyiz; belli bir hatıra kategorisinin ortaya çıkması için, düşüncemizin ona odaklanması gerekir.” (Halbwachs, 2017:154).”

Halbwachs (2017) hatıralarımızın mekân kurgusu içinde var olduğuna vurgu yapmış; mekân ve mekânın öğelerinin hafızanın önemli parçaları olarak öne çıktığından bahsetmiştir. Bu bağlamda tarih yazımına da toplumsal bellek üzerinden yaklaşan Halbwachs (2017) tarih ve hafızanın bir aradalığının mümkün olamayacağını savlamıştır. Çünkü ona göre bir hatıra hatırlandığı, var olduğu sürece canlıdır, yaşar ve sabitleme ihtiyacının dışında var olurken “tarihin tam da geleneğin bittiği noktada, toplumsal hafızanın söndüğü ya da ayrıştığı anda başlar.” (Halbwachs, 2017:76). Diğer taraftan, “Hafıza Mekânları” kavramı ve aynı adlı kitabı ile tarih, hafıza ve mekân tartışmalarına farklı bir perspektiften yaklaşan Pierre Nora (2006) söz konusu kavramı ile kolektif hafızanın oluşması ve devamlılığının ancak fiziksel olanla sembolik olanın bir aradalığı ile mümkün olabileceğini savlamıştır. Tarih ve hafıza ikircikliğinin farklı bir perspektiften yansımalarını yine aynı adlı eserinde bulmak mümkündür. Nora’ya göre tarih ve hafıza arasındaki ayrım şu şekildedir:

“Hafıza, tarih: Bunlar eş anlamlı değildir, hatta onları birbirleriyle zıtlaştıran çok şey vardır. Hafıza her zaman yaşanan gruplar tarafından üretilen yaşamın kendisidir. Bu amaçla, hafıza anımsama ve unutma diyalektiğine açık, onların sürekli biçim değiştirmelerinden habersiz, her türlü kullanımlara ve el oyunlarına karşı çok duyarlı, uzun belirsizliklere ve ani dirilmelere elverişlidir ve devamlı bir gelişim halindedir. Tarih ise artık bulunmayan şeylerin yeniden oluşturulmasıdır, ama bu hep sorunlu ve eksiktir: Hafıza, her zaman güncel bir olay, sürekli şimdiki zamanda yaşanan bir bağlıdır; tarih, geçmişin bir tasavvurudur (Nora, 2006:19).”

Halbwachs (2017) ile benzer şekilde Nora (2006) da tarih ve hafızanın zıt iki olgu olduğundan, hafızanın zaten hatırlanan canlı, şimdiki zamanda yaşanan olaylar olduğundan; tarihinse geçmişin belli versiyonlarının kavranış şekli olduğundan bahsetmiştir. Özellikle modern toplumlarda geçmiş ve mekân arasındaki ilişkinin hafızadan değil tarih olgusundan beslendiğine vurgu yapan Nora (2006), hafıza mekânları denilen yerlerin ironik bir şekilde aslında hafızaya değil tarihsel veriler üzerinden şekillenen “müzeler, arşivler, mezarlıklar, koleksiyonlar, bayramlar, yıldönümleri, anlaşmalar, tutanaklar, anıtlar, kutsal yerler” gibi soyut ve somut mekânlara referans

verdiklerini savlamıştır. Yani ona göre “hafıza mekânları, kendiliğinden hafızanın olmadığı düşüncesinden doğarlar” (Nora, 2006: 23).

Hafıza ve mekân ilişkisini mekânın üretimi ve ideolojiler bağlamında kavramsallaştıran Lefebvre “Mekânın Üretimi” kitabında “(toplumsal) mekânı (toplumsal) bir ürün” olarak tanımlamıştır (Lefebvre, 2014:56). Ona göre “her toplum (dolayısıyla, içerdiği çeşitliliklerle birlikte her üretim tarzı, genel kavramın kendini gösterdiği tikel toplumlar) bir mekân üretir, kendi mekânını üretir.” (Lefebvre, 2014:61). Mekânı toplumsal bir olgu, üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak tanımlarken, toplumsal hafıza ve mekân tartışmalarını mekânın üretimi üzerinden tartışmıştır. Toplumsal hafıza ve mekân tartışmaları bağlamında Lefebvre (2014) sadece yaşanılan fiziksel olan mekânı değil aynı zamanda mekânsal pratiği, mekân temsillerini ve temsil mekânlarını da tanımlayarak bellek ve mekân ilişkisinin sosyo-kültürel, ekonomik ve politik etmenlerle olan kurgusunu da farklı okumalara açmıştır. Diğer bir değişle, mekânın üretimini sosyo-kültürel, ekonomik, politik etmenler dâhilinde kavramsallaştırmış; mekân aracılığıyla egemen ideolojinin yeniden üretildiğini ve toplumsal hafızanın da bu üretim bağlamında yeniden üretildiğini savlamıştır. Bu bağlamda Lefebvre’in yaklaşımında mekân, toplumsal ilişkilerin ve politikanın toplum üzerinde kurguladığı hegemonyanın öznesi ve nesnesi olarak karşımıza çıkar. Yani mekân üretilirken öncelikle politikanın nesnesi olarak temsil mekânı olarak tasarlanırken, toplumsal dönüşümün öznesi olarak mekânın temsili şeklinde kendini kabul ettirir ve son olarak gündelik hayat pratikleri içinde mekânsal pratik toplumla özdeşleşir demiştir. Bu kavramsallaştırma içinde toplumsal hafızayı beraberinde taşıyan bir mekân tanımı yatarken bellek oluşumunda ideolojinin etkin sürecini de görmek mümkün olmuştur.

Tüm bu tartışmalar bağlamında mekânın unutmaya ve anımsama eylemleri söz konusu olduğunda kolektif hafıza tartışmalarında başat rol oynadığını iddia edebiliriz. Kentsel mekân bireysel ve toplumsal belleğe dair birçok izi üzerinde taşıırken, -çünkü Halbwachs’ın da söylediği gibi, “ne kadar grup varsa o kadar hafıza vardır; hafıza, doğası bakımından değişik ve sınırsız, kolektif, çoğul ve bireyselleşmiştir.” (Nora, 2006:19)- aynı zamanda toplumsal olarak sürekli yeniden üretilir ve kolektif hafızaya birçok politik, kültürel, sosyo-ekonomik mesaj iletir. Bu sebeple kentsel mekânlar her katmanında farklı üretim ilişkileri pratiklerini ve toplumların tarihlerini beraberinde taşıırken; unutuşun ve hatırlanışın somutlaştığı kent mekânı şimdinin yaşadığı yer olarak öne çıkarken geçmişin ve aynı zamanda geleceğin şekillendirilmesine olanak tanır. Nora’nın (Nora, 2006:17) dediği gibi “süreklilik duygusunun kökü mekânda” iken Douglas’ın (1980:4) iddia ettiği gibi “unutma, belirsiz ve bölük pörçük izlenimlerden kaynaklanırken; hatırlama, onları uygun uyaran altında bir araya getirme sürecidir” ve bu süreç de mekânda gerçekleşir. Kentsel hafızada nirengi noktaları olarak öne çıkan anıt heykeller de tüm bu tartışmalar içinde önemli bir yere oturur. Bir politik söylemin nesnesi olarak üretilen anıt heykeller temsil mekânları olarak tasarlanırken, bu söylemin topluma iletilmesi ve toplumun değişiminin öznesi olarak mekânın temsili şeklinde meşruiyet kazanır ve gündelik hayat pratiği içinde toplumun ve toplumsal hafızanın bir parçası

halini alır. Gündelik hayata eklenen, toplumun geneli tarafından kabul edilir hale gelen anıt heykeller unutmaya ve hatırlamanın diyalektiğini, kentsel mekân sayesinde tetiklenen ve aktif hale gelen bir bellek tarafından sağlar.

IV. Temsil Mekânları Yoluyla Bir Hafıza İnşa Etmek: Barış Kızı Heykeli

Bugün başta Güney Kore olmak üzere; Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Almanya ve Avustralya'da kent meydanlarında ya da verilmek istenen politik mesajın en iyi iletileceği düşünülen önemli kentsel noktalarda, -genellikle Japonya Büyükelçiliği karşısı- yer alan "comfort women" meselesinin temsilleri anıt heykeller, ilk kez tazminat ve resmi özür hareketinin bir parçası olarak 2011'de Güney Koreli aktivistler tarafından Seul'daki Japon Büyükelçiliği'nin önüne Barış Kızı Heykeli (평화의 소녀상, "Sonyeosang", Statue of a Girl of Peace) adı altında dikilmiş, Japonya'da "Comfort Woman Heykeli" (慰安婦像), Batı'da ise "Seks Kölesi Heykeli" (Sex Slave Statue) olarak isimlendirilmiştir (Chun, 2020: 364). O zamandan beri, çok sayıda Doğu Asya diasporik topluluğu, söz konusu heykelin kopyalarını inşa etme girişimlerini desteklemiş ve bunun sonucunda da dünya genelinde farklı coğrafyalarda bu tarihi trajedinin tarafı olmayan ülkelerde bile heykeller dikilmiştir. 2013 yılında Kore asıllı Amerikan vatandaşlarına jest yapmak, comfort women yaşayanlarıyla dayanışma ruhunu geliştirmek ve Japonya'nın diplomatik duruşuna tepki göstermek amacıyla Kaliforniya'da Kore 2011 yılında Japonya Büyükelçiliği önüne Barış Kızı Heykeli'nin bir replikası inşa edilmiştir. Bu heykel Japonya tarafından şiddetle eleştirilmiş ve dava açılmıştır ancak kaldırılması yönünde karar çıkmamıştır (Yi ve Phillips, 2021). Bir diğer heykel ise San Francisco'da bulunan China Town olarak geçen mahallenin St. Mary Meydanına 2017 yılında Doğu Asya diasporal kimliğinin comfort women anıtlarının ayrılmaz bir parçası olduğunun güzel bir örneği olarak Comfort Women's Column of Strength adlı heykel dikilmiştir. Diğer comfort women heykellerinden hem fiziksel hem de mana anlamında farklılaşan bu heykelde ilk kez farklı etnik kimliklerden (Çin, Kore ve Filipinler) gelen üç genç kadın ve onlara dalgın bir ifadeyle bakan Kim Hak-Sun beraber tasvir edilmiştir. Ushiyama (2021: 1263) söz konusu heykelin "akışkan zaman" eseri olarak farklı etnik kökenlerden gelen kadınların yas tutmak yerine dayanışma içinde hayatta kalmayı kutladıklarını ve bu yönüyle mana bakımında diğer heykellerden farklı olduğunu iddia etmiştir. 1942-1945 yılları arasında Japon işgali altında bulunan Filipinler'de de sayıları 1000'i bulan birçok Filipinli kadın comfort women olmaya zorlanmıştır (McCarthy, 2020). Manila Körfezi'ne bakan geleneksel Filipinli elbisesi içinde gözleri bağlı bir Filipinliyi tasvir eden heykel 2017'de Filipinler başkenti Manila, Roxas Bulvarı'nda açıldı. Filipinler'deki Japon Büyükelçiliği, heykelin hassas bir tarihsel konuya değindiğini öne sürerek, heykelin kaldırılmasını talep etmiştir. Belli bir anıtın yıkılması talebi, tartışmalı hafıza siyasetinde alışılmadık bir durum değilse bile ve dünyanın birçok yerinde "heykel savaşları" olarak anılan bir çekişmenin ürünü bile olsa (Shim, 2021:4), Japonya bu talebi ile mağdur olmuş onca kadını görmezden gelmiştir. Buradan hareketle Shim (2021) Japonya'nın

mağduriyeti hatırlatan bir heykeli devirmeye çalışan tek devlet olduğunu iddia etmiştir. 1990'lardan bu yana Kore'den çok fazla göç alan New York banliyölerinde yakın zamanda yapılan anıtları analiz eden Noriko Matsumoto comfort women heykellerini bu anlamda diğer heykellerden farklı görmektedir ve söz konusu heykellerin bir "heykel savaşı"nın tarafı olamayacağını iddia etmektedir. Ona göre "comfort women heykellerini diğerlerinden farklı kılan şey "devlet şiddetine meydan okumanın, vahşetin orijinal mahallinin çok ötesinde bir yerde gerçekleşiyor olmasıdır" (2017: 2701).

Son yıllarda Avrupa'yı da etkisi altına alan comfort women tartışması sonucunda Almanya'da Bavyera'da ve hemen ardından Berlin'de Barış Kızı Heykelleri dikilmiştir (Ryall, 2020). Japonya bu heykellerin karmaşık, tarihi ve diplomatik bir meseleyi önemsizleştirdiğini iddia ederken (Ryall, 2020), uluslararası duruşuna zarar verdiği, haksız ve tek taraflı saldırılar olarak değerlendirdiği bu projelere şiddetle karşı çıkmış, birçok heykelin kaldırılması için girişimlerde bulunmuş ancak sadece Filipinler'de Manila kentine dikilen heykelin kaldırılmasını sağlayabilmiş ve birçok ülke ile de diplomatik sorunlar yaşamıştır (Shin, 2021). Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde konumlandırılan comfort women heykelleri ile 2007'den sonra diplomatik ilişkiler yeni bir aşamaya taşınmıştır. Sağcı Başbakan Abe Shinzo'nun da desteklediği aşırı sağcı Japon bir grup olan the Society for the Dissemination of Historical Fact comfort women ve destekçilerine karşı hareket başlatırken, Başbakan'ın ordunun yalnızca kadınları zorla çalıştırma sürecine dahil olduğu iddiasına sahip çıkarak bu iddiayı ulus ötesinde yaymaya çalışmışlardır (Yamaguchi, 2018). Buna karşılık, ABD Temsilciler Meclisi Japonları kınamak için oy kullanırken; aynı grup Başbakan desteğinde, Washington Post'a "Gerçekler" başlığı altında seks köleliğini inkâr etmenin yanında, söz konusu kadınların saha görevlileri ve hatta generallerden daha çok kazandıklarını iddia eden bir yazı yayınlamışlardır (Committee for Historical Facts, 2012). Söz konusu Barış Kızı Heykeli'nde gençliğinin baharında sistematik olarak tecavüze uğramış genç bir kız sandalyede oturur şekilde tasvir edilmiştir. Yüzü kızgın ama bu meselenin çözülmesine dair kararlılıkla korkmadan bakan birinin yüzüdür. Kırılmış saçları ailesi ve arkadaşları ile zorla koparılmış bağlarını temsil etmektedir. Ellerini yumruk yapmış bu genç kız Japonya'nın işlediği savaş suçları karşısında artık susmak istemediğini ve gerçekleri söylemek arzusunu belirtir şekilde tasarlanmıştır. Ayakları yere tam olarak basamamaktadır. Bu ise kurbanın toplum tarafından hayat kadını ya da kötü kadın olarak etiketlendiğini ve dışlandığını bu anlamda da stabil bir hayatının olmadığını temsil etmektedir. Omzuna kondurulmuş kuş; barış, özgürlük ve kurtuluşu ve aynı zamanda vefat etmiş "comfort women" olmaktan kurtulamamış kadınları sembolize eder. Heykelin arkaya düşen gölgesi yaşlı bir kadındır, bu da bu zulmü yaşamış artık yaşlanmış kadınları temsil eder. Genç kızın yanındaki boş sandalye izleyenlerin bilincine "ya tam da bu noktada, burada sen veya tanıdığın bildiğin biri otursaydınız?" fikrini sunmak üzere yerleştirilmiştir (Kim ve Kim, 2016: 24 aktaran Kim, 2020: 399; Chun, 2020: 363). İzleyici ile interaktif bir etkileşim yaratma çabası, heykellerin bir tür

ahlaki ve politik otorite iddia etme gücü onları araştırma konusunun öznesi yaparken belirli bellek anlatılarının ön plana çıkarılması ve bastırılmaya ya da yok edilmeye çalışılması Barış Kızı Heykeli örneğinde olduğu gibi bir anıtı bütün dünyanın gündemine getirebilir (Shim, 2021: 11). Bu anlamda “Comfort women” heykelleri ve dikildikleri yerler birer kentsel nirengi noktası yaratmakla kalmamış aynı zamanda hafıza mekânlarına referans verirken, “comfort women” hafızasını canlı tutan kadınlar artık yaşamadığından onların yaşadıklarının temsil mekânı olma görevi de bu heykellere ve yerleştirildikleri alanlara devredilmiştir. Lefebvre (1991: 68), temsil mekânını “mekâna eşlik eden imgeler ve semboller aracılığıyla yaşanan” mekân olarak tanımlamış, “...egemen olunan, dolayısıyla maruz kalan mekândır. Fiziksel mekânı, nesnelere sembolik olarak kullanarak kapsar” demiştir. Bu bağlamda, kentlerin önemli noktalarına ve genellikle Japon Büyükelçiliği karşısına konumlandırılan “comfort women” heykelleri ile savaşın hatırlanması ve kabul edilmesi gereken anısı, Japonya karşısında diplomatik haklarını talep edebilen bir dönemin seks kölesi kadınların varlığını bir mekânsal temsiller sistemi ile kolektif hafızanın bir parçası haline getirmiştir. Tarihi bir olayı anmak üzere hazırlanmış nesnelere ve mekânları araştırılan retorikten yola çıkarak, comfort women heykellerinin ilki olan bu çalışmanın da ana eksenini oluşturan Barış Kızı Heykeli’nin maddesel boyutlarını ele aldığı çalışmasında Shim (2021: 2), anma etkinliklerinin ancak anımsatıcılarla mümkün olduğunu bu bağlamda da söz konusu heykelin bu görevi gördüğünü iddia etmiştir. Kore’de başlayan comfort women heykelleri her ne kadar bu çalışmanın sınırları dışında olsa da ulus ötesi boyuta da taşınmış ve etki ile kolektif bellek ve hafıza çalışmalarında değişen yaklaşımlara bakıldığında, comfort women heykellerinin birçok coğrafyada kendine yer bulmasının sebebini, ancak hafıza ve kolektif bellek çalışmalarında meydana gelen paradigma kayması göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir olacağını fark ederiz. Tarihi çok eskiye dayanan toplumsal hafıza, kolektif bellek çalışmaları genel olarak o ülkenin halkının tarihine, zamanına, mekânına ve hafızasına referans verirken; küreselleşme ile birlikte insan, sermaye, teknoloji, mal ve bilgi hareketliliği ulus devletin sınırları dışına taşınmış bu da beraberinde hafıza/bellek çalışmalarında bir paradigma kaymasını getirmiştir. Gelenen bu noktada ise özellikle söz konusu “comfort women” heykelleri incelendiğinde kolektif hafızanın ulusal olduğu varsayımı eksik olacaktır. Özellikle son dönemlerde akademisyenler ve araştırmacılar bellek anlatısı ve pratiklerinin çoğu durumda -örneğin Nazi soykırımı- ulusal sınırları aştığını iddia etmektedir (Alexander, 2004; Hirsch and Spitzer, 2009; Levy and Sznajder, 2002; Rothberg, 2009). Astrid Erl (2011) “kültürlerarası bellek çalışmaları” yapmanın önemine dikkat çekerken, akademide hatırlama ve unutmanın ulusal sınırları aşan boyutlarına dikkat verilmesi gerektiğini savlamıştır. Burada amaç ulus ötesi süreçlerin ön plana çıkarılmasıdır. Ancak bu bakış açısı bize birçok ülkede gerçekleştirilen “comfort women” anma törenlerini ve farklı ülkelerin kamusal alanlarında söz konusu ülke halkının kolektif belleğine sunulan “comfort women” heykellerinin ve yarattığı diplomatik krizin karmaşıklığını ve çeşitliliğini anlamak için olanak sağlar.

Bu bağlamda “comfort women” meselesi 1990'lara kadar aslında sadece bir kısım kadının hafızasında yer eden tarihsel bir olay olarak kalmıştır. Ulusal bir mesele haline getirilemediği gibi, tarih kitaplarında bile yer almamıştır ve fakat bu trajedinin sağ kurtulan kadınları da öldüğünde hiç yaşanmamış olacak olması içten bile değildir. Bu acı hatıra; canlı olsa da, kadınların hafızalarında yaşa da toplumsal bellekte yerini alamamıştır. İlk kez yüksek sesle kamusal alanda konuşulmaya başlandığında unutmayı ve anımsamayı tetiklemiş; beraberinde birçok tartışmayı getirmiştir. Kim (2020: 397) Asya Pasifik Savaşı sonrası Amerika'nın kurguladığı barış ortamında Japonya'nın işlediği savaş suçlarına rağmen yeterli bedeli ödemediğini, Doğu Asya Barışı'nın hafıza kaybı/bellek yitimi/amnezi üzerine kurgulandığını ve unutulması sağlanan en önemli meselelerden birinin comfort women meselesi olduğunu iddia etmiştir. Bu bağlamda “comfort women” heykellerini söz konusu bellek yitimine bir müdahale; hafızayı geri kazandırma ve bu hafızayı toplumsal belleğin bir parçası haline getirme çabası olarak yorumlamak oldukça mümkündür. Görsel temsillerin, bir ulusun kültürünü, toplumunu ve siyasetini güçlü bir şekilde etkilediğini; tarihin önemli dönem noktalarında en belirgin olanın, çoğu durumda da görsel görüntülerin olayların yönünü ve sonucunu etkilediğini ve bu doğrultuda, tarihsel bir olayın görsel boyutunu incelemek bize yalnızca görüntülerin siyaset alanındaki rolü hakkında daha fazla bilgi edinme fırsatı vermekle kalmadığını, aynı zamanda olayın kendisini daha derinden anlamamızı sağladığını iddia eden Chapman (2021: 421) Barış Kızı Heykelinin bu görsel temsil tanımının iyi bir örneği olduğunu belirtmiştir.

Söz konusu Barış Kızı Heykeli ve devamında Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Almanya, Avustralya ve Filipinler'de (kaldırılmıştır) benzerleri yapılan “comfort women” heykelleri bu trajediyi politik olarak üretilen temsil mekânı üzerinden toplumsal hafızaya sunmayı amaçlamıştır. Summers (2003: 3) temsilin felsefi açıdan çağrışıma açık ve zor bir terim olduğunu fakat temsil olmadan nesnelere dünyasının tartışmaya açılmayacağını savlarken heykelleri göz önünde bulundurmamış olsa da bir heykelin temsili tartışılmadan varlığını anlamlandırmak oldukça zor olacaktır. Barış Kızı Heykeli bu bağlamda toplumsal bellekte yer edinmeye çalışan “comfort women”ların temsilidir. Diğer taraftan çok az insan heykeli bir sanat eseri, soyut fikirlerin somut bir temsili olarak görüyor gibi görünse de (Chun, 2020: 382), comfort women heykeli bir anıt; sanat eseri olarak yaşayan bir hafızanın somut bir temsili olarak kolektif hafızaya katkı sunmaktadır. Bireysel, parçalı ve katmanlı bir hafızayı kolektif hafızaya taşımak bu heykellerin kamusal görevi olarak öne çıkarken; fiziksel olanla sembolik olanı bir araya getirme görevini başarıyla yaparlar.

Diğer bir deyişle, “comfort women” meselesinde yaşayan bir hafıza vardır ve söz konusu hafızanın taşıyıcıları olarak oradadır fakat bu hafıza henüz kolektif bir hafızaya yani toplumsal belleğe referans verememektedir. Bu zulmü yaşamış, deneyimlemiş ve bundan sağ kurtulmuş kadınlar yıllarca susmaya zorlanarak başka bir zulmün nesnesi haline gelmiştir. Bu bağlamda “comfort women” heykeli ile kendi deneyimlerini ve hafızalarını toplumun belleğine sunmayı arzu ettikleri göz ardı edilemez. Geçmiş ve mekân

arasında hafızadan beslenen bir ilişki yaratma amacına örtük olarak hizmet edecek olan “comfort women” heykelleri bir süre sonra artık bu yaşanan trajediyi hatırlayan kalmadığında ise tarihi bir trajedi olarak mekân ve geçmiş arasındaki ilişkiyi tarih üzerinden kurgulamış olacaktır. Bütün bu kavramsal tartışmalar dikkate alındığında ve kentsel çevre göz önünde bulundurulduğunda “comfort women” simgesi olan kadın figürü anıtsal heykeli var olan toplumsal gerçekliğin ve mekânsal kurgunun doğrudan ya da dolaylı bir anlatımına katkı sağlarken, uyarıcı ve kışkırtıcı yapısı ile kamusal alanı kullanan kimseler ve Japon Büyükelçiliği çalışanları ile mesajını iletir. Dolayısıyla şu an var olan algıya katkı sağlar. Yani diğer bir deyişle heykel üzerinden tarih yazımında es geçilmiş bir trajedinin varlığı sonsuzlaştırılarak ve hafızanın doğrudan nesneye bağlı yapısı harekete geçirilerek bireysel ve kolektif bellekte kendine yer edinmeye çalışır. Bu bağlamda Japon Büyükelçiliği önüne konulan Barış Kızı Heykeli seks kölesi yapılmış kadınların anılarını kolektif belleğe aktarırken, bu anıları sürekli canlı tutma işlevi görür ve Japon yetkilileri bir krize sürükleyen dinamiği de çalıştırmış olur. Bu bağlamda kent mekânına yerleştirilen anıtsal bir heykel hafıza ile doğrudan ve dolaylı olarak ilişki kurarak mekânsal sorgulama alanının içine nüfuz eder. Anıtsal heykelin hafıza ile kurduğu ilişkiyi Japonya-Güney Kore diplomatik krizi üzerinden okumak ise bize farklı sorgulama alanları açar. Anıtsal heykel, savaş sürecinde seks kölesi yapılmış kadınların bireysel belleği ve onların ülkesinin kolektif bellekleri ile Japonya'nın kolektif belleğini kışkırtarak, savaş hafızasının bilinçli bir deneyimini ortaya koyarken, savaşın cephe gerisinde kadınların yaşamlarının yeniden gözden geçirilmesine ilişkin bir gerekliliğe dair bilinci tetikleyerek önemli bir kamusal görev üstlenir.

Diğer taraftan, tarihsel konjonktürde, “comfort women” olmak zorunda bırakılmış kadınları özerk bir özne olarak temsil eden söz konusu heykel, iktidar temsilini de yapmaktadır. Heykel yerleştirildikten sonra ortaya çıkan diplomatik kriz, toplumsal ilişkilerin mekânsal üretiminde kentsel yapının rolü hakkında düşünmeye de olanak sağlarken içerdiği temsiller, söylemsel işlev tartışmaya değerdir. Heykel hem var olan tarihsel sabit bir anlatıyı yeniden temsil eder ve hem de bir kentsel yapı olarak yalnızca ideolojik bir mesajı ileten değil aynı zamanda toplumsal mekânın oluşumunun da bir bileşeni olarak öne çıkar.

V. Sonuç Yerine

“Comfort women” heykelleri bir dönem seks köleliği yapmak zorunda olan kadınların ve onları buna mecbur bırakan sistemin temsili halini almış; toplumsal hafızaya tarihi bir trajediyi yerleştirmeyi kamusal görev edinirken, küresel ölçekte yaygınlaşarak toplumsal bellek krizlerine ve mekân siyasetine dair önemli noktaları tartışmaya açmıştır. Söz konusu heykeller bu tarihi travmayı somutlaştırarak kentsel mekânda toplumların kolektif hafızalarına sunmuştur. Bir taraftan Kore ulusu anımsayışın tarafı olarak “comfort women” olmak zorunda kalmış kadınlara karşı sadece empati yeteneği kazanmakla kalmamış, aynı zamanda bu tarihi travmatik olaya karşı hesap sorabilmiş ve bütün diplomatik krizlerle başa çıkmayı göze almıştır.

Diğer taraftan unutuşun tarafı Japonya ise sömürgeciliğin ve “comfort women” meselesinin çetin mirası ile yüzleşmeye mecbur olmuş, “comfort women” heykellerinin siyasi gücünü diplomatik krizlerle deneyimlemek halinde kalmıştır. Bu mefhum olayın anısına dair yapılmış heykeller, kentsel mekânda toplumların hafızalarını unutma ve anımsama bağlamında tarihsel bir travmayı somutlaştırmada ne kadar güçlü olduğunu göstermiş, siyasi bir güç olarak kullanıldığında ne derece etkili olabileceğini tartışmaya açmıştır.

VI. Kaynakça

- Alexander, J. C. (2004). On the construction of moral universals: the ‘Holocaust’ from war crime to trauma drama. In: Alexander JC, Eyerman R, Giesen B, et al. (eds) *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, CA: University of California Press, pp. 196-263.
- Asian Women Fund (1996). *피해자의 목소리 - 각각의 피해상황과 전후*. Retrieved June 23, 2022, from <https://www.awf.or.jp/k3/oralhistory-00.html>
- Chapman, D. (2020). Visualising Korea: The politics of the statue of peace. *Asian Studies Review*, 45(3), 420-434. <https://doi.org/10.1080/10357823.2020.1840511>
- Chun, D. (2020). The Battle of Representations: Gazing at the Peace Monument or Comfort Women Statue, positions: asia critique, Volume 28, Number 2, May 2020, pp. 363-387 (Article) Published by Duke University Press
- Çelik, H. (2020). Rahatlama Birlikleri: Feminizm Çerçevesinde Bir Analiz. *Alternatif Politika*, 12(3), 516-541.
- Denying ‘Comfort Women’ Stains Japan Honour: Yohei Kono. (2015, June 9). NDTV. Retrieved April 2, 2022, from <https://www.ndtv.com/world-news/denying-comfort-women-stains-japan-honour-yohei-kono-770097>.
- Douglas, M. (1980). Introduction: Maurice Halbwachs (1877-1945) *The Collective Memory* (pp. 4-6). New York: Harper&Row
- Erl, A. (2011). Travelling Memory, *Parallax*, 17:4, 4-18, DOI: 10.1080/13534645.2011.605570
- Establishment of the AW Fund, and the basic nature of its projects. (n.d.). Retrieved April 3, 2022, from <https://awf.or.jp/e2/foundation.html>
- Filiz, B. (2019). *Militarizm ve Kadın: İkinci Dünya Savaşı’nın Rahatlaticı Kadınları* (thesis).
- Halbwachs, M. (2017). *Kolektif bellek* (Banu Barış, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.
- Hashimoto, A. (2015). *The Long Defeat: Cultural Trauma, Memory, and Identity in Japan*. Oxford: Oxford University Press.
- Higashi, J., Veki, Y., Field, N., et al. (2015). ‘Comfort women’ denial and the Japanese right. *Asia Pacific Journal Japan Focus* 13(30): 1-7.
- Hirsch, M. and Spitzer, L. (2009). The witness in the archive: Holocaust Studies/Memory Studies. *Memory Studies* 2(2): 151-170.

- Inuzuka, A. (2021). Non-Western Colonization, Orientalism, and the Comfort Women: The Collective Memory of Sexual Slavery under the Japanese Imperial Military,
- Joo, S. (2019). Counter-narratives: Rizpah and the 'comfort women' statue. *Journal for the Study of the Old Testament*, Vol. 44(1) 79-98, sagepub.com/journals-permissions DOI: 10.1177/0309089218772572
- Kim, J. (2020). Going transnational? A feminist view of "comfort women" memorials, *Asian Journal of Women's Studies*, 26:3, 397-409, DOI: 10.1080/12259276.2020.1808287
- Kim, M. and Schwartz, B. (eds) (2010). *Northeast Asia's Difficult past: Essays in Collective Memory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kuki, S. (2013). The Burden of History: The Issue of "Comfort Women" and What Japan Must Do to Move Forward. *Journal of International Affairs*, 67(1), 245-256. <http://www.jstor.org/stable/24461685>
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*. (çev. Ergüden Işık.) Sel.
- Levy, D. and Sznajder, N. (2002). Memory unbound: the Holocaust and the formation of cosmopolitan memory. *European Journal of Social Theory* 5(1): 87-106.
- Lind, J. M. (2008). *Sorry States: Apologies in International Politics*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Luck, A. (2018). No comfort in the truth: It's the episode of history Japan would rather forget. Instead comfort women are back in the news. *Index on Censorship*, 47(1), 19-21. <https://doi.org/10.1177/0306422018770099>
- Malaparte, C. (1965). *Kadınlar da savaş Yitirdi*. (çev. Saraç Tahsin, & Açar Turhan) Toplum.
- Matsumoto N (2017) The past of others: Korean memorials in New York's suburbia. *Ethnic and Racial Studies* 40(15): 2691-2709.
- Morgan, R. (2002). Chinese, Japanese, and United States Views of the Nanking Massacre: The Supreme Court Trial of Shiro Azuma. *American Journal of Chinese Studies*, 2002, Vol. 9, No. 2, pp. 235-246 Published by: American Association of Chinese Studies Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/44288708>
- Mumford, L.(1971). The death of the monument. J.L.Martin, B.Nicholson, N.Gabo (Ed.), *Circle International Survey of Constructive Art*. (s. 263-270) içinde. New York: Praeger Publishers.
- Mumford, L.(2013). *Tarih boyunca kent* (G.Koca-T.Tosun, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Nora, P. (2006). *Hafıza Mekanları* (çev. M. E. Özcan). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Platon, (2005). *Devlet*. (Çev: Cenk Saraçoğlu - Veysel Atayman) Bordo Siyah
- Rothberg, M. (2009). *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Ryall, J. (2020). Korean 'comfort woman' statue in Berlin angers Japan. DW.com, 1 October. Available at: <https://www.dw.com/en/japan-comfort-women-korea-berlin-sexual-slavery-world-war-ii/a-55117648> ((erişim 02.01.2022)).

- Shim, D. (2021). Memorials' politics: Exploring the material rhetoric of the Statue of Peace. *Memory Studies*. <https://doi.org/10.1177/17506980211024328>
- Shin, H. (2021). Voices of the "Comfort Women": The Power Politics Surrounding the UNESCO Documentary Heritage. *The Asia-Pacific Journal*, 19 (5), 1-19. Retrieved April 5, 2022, from <https://apjif.org/-Heisoo-Shin/5551/article.pdf>.
- Soh, C. S. (1996). The Korean "Comfort Women": Movement for Redress. *Asian Survey*, 36(12), 1226-1240. <https://doi.org/10.2307/2645577>
- Summers, D. (2003). "Representation." In *Critical Terms for Art History*, edited by Robert Nelson and Richard Shiff, 3 - 19. Chicago: University of Chicago Press.
- Tanaka, Y. (2002), *Japan's Comfort Women: Sexual Slavery and Prostitution During World War II and the US Occupation*. New York: Routledge.
- Ushiyama, R. (2021). 'Comfort women must fall'? Japanese governmental responses to 'comfort women' statues around the world. *Memory Studies*. 2021;14(6):1255-1271. doi:10.1177/17506980211054308
- Wakabayashi, B. T. (ed.) (2017). *The Nanking Atrocity, 1937-38: Complicating the Picture*. 2nd ed. New York: Berghahn.
- Wüstenberg, J. (2019). Locating transnational memory. *International Journal of Politics, Culture, and Society* 32(4): 371-382.
- Yalım, İ. (2009). Ulus Devletin Kamusal Alanda Meşruiyet Aracı: Toplumsal Belleğin Ulus Meydanı Üzerinden Kurgulanma Çabası. Güven Arif Sargın (Der.), *Başkent Üzerine Mekân-Politik Tezler Ankara'nın Kamusal Yüzleri*, (s. 157-214) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yamaguchi, Y. (2018). Revisionism, ultranationalism, sexism: relations between the far right and the establishment over the 'comfort women' issue. *Social Science Japan Journal* 21(2): 193-212.
- Yi, J. and Phillips, J. (2021). On 'Comfort Women' and Academic Freedom. *The Diplomat*, 18 February. Available at: <https://thediplomat.com/2021/02/on-comfort-women-and-academic-freedom/> (erişim 03.03.2022).

**Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde
Toplumsal Cinsiyetin Ana Akımlaştırılma-
sının Yönetimsel Yapıdaki Yansıması:
Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi**

**The Reflection of Gender Mainstreaming
in the Administrative Structure in the
Turkish Republic of Northern Cyprus:
Gender Equality Department**

Seda Orbay-Yücel*
Can Azer**

Öz

Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda ulusal mekanizmaların kadın odaklı hareket seyrinin tartışmaya açılması, ana akımlaştırma stratejisinin bir yönetim metodu olarak ulusal ve uluslararası gündeme taşınmasını sağlamıştır. Kadınların güçlendirilmesi amaçlayan Pekin Eylem Platformu, kadın - erkek arasındaki eşitliğin bir insan hakları meselesi; sosyal adaletin önemli bir şartı ve aynı zamanda kalkınma ve barışın vazgeçilmez bir önkoşulu olduğunu hatırlatarak, hükümetlere ve diğer aktörlere toplumsal cinsiyet eşitliğini tüm politika alanlarına yerleştirme konusunda açık çağrıda bulunmuştur. Bu düzlemde de kadınların ilerlemesini yaygınlaştıracak politikaların düzenlenmesi, uygulanması, yürürlüğe konması, izlenmesi, değerlendirilmesi, savunulması ve desteğin harekete geçirilmesi yönünde beklentiler dile getirilerek, tüm bunları üstlenecek ulusal mekanizmaların heterarşik dizge içerisinde işlerlik kazanabileceği bir yönetim modelinin kurgulanması gerektiği belirtilmiştir. Çalışmamız bu düzlemde hareketle Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti özelinde ana akımlaştırma stratejisinin portresini çizmeye çalışacaktır. Bu bağlamda kurumsal yapı olarak inşa edilen Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi'nin yönetim alanındaki işlevi değerlendirilerek, devlet feminizminin gelişimine bağlı olarak yasallaşan bu yönetsel alanın eşitliği kurumsallaştırma ve eril düzeni dönüştürebilmedeki yetkinliği tartışmaya açılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal cinsiyet eşitliği, devlet feminizmi, ana akımlaştırılma, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

Abstract

The discussion of the women-oriented movement of national mechanisms at the Fourth World Conference on Women enabled the mainstreaming strategy to be brought to the national and international agenda as a governance method. Beijing Platform for Action, which developed as an action agenda for the empowerment of women, is a human rights issue of equality between women and men; Recalling that it is an important condition of social justice and at the same time an indispensable prerequisite for development and peace, it called on governments and other actors to integrate gender equality into all policy areas. At this level, expectations were expressed for the regulation, implementation, enforcement, monitoring, evaluation, defense and mobilization of policies that will promote the advancement of women, and it was stated that a governance model should be constructed in which the national mechanisms that would undertake all these could become operative within a heterarhic system. From this point of view, our study will try to portray the mainstreaming strategy in the Turkish Republic of Northern Cyprus. In this context, the function of the Gender Equality Department, which was built as an institutional structure, in the field of governance will be evaluated, and the competence of this administrative area, which has been legalized depending on the development of state feminism, in institutionalizing equality and transforming the masculine order will be discussed.

Keywords: Gender equality, state feminism, mainstreaming, Turkish Republic of Northern Cyprus.

* Dr. Öğr. Üyesi Seda Orbay-Yücel, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı. E-posta: seda.orbay@emu.edu.tr ORCID No: 0000-0003-2799-1193.

** Dr. Öğr. Üyesi Can Azer, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İdare Hukuku Anabilim Dalı, E-posta: can.azer@emu.edu.tr ORCID No: 0000-0001-8024-1979.

Giriş

İktidar hiyerarşisi hem gerçek hem hayal ürünü farklılıklar üretmektedir; bunlar aynı zamanda eşitsizlikleri temellendiren yapıların zeminini oluşturmaktadır. Özenle çizilen bu iktidar portresinde MacKinnon' a göre farklılıklar eşittir ama eşitsizlikler eşit değildir. Bu düzlemde fark edilmeyen şey, erkeklerin kadınlarla olan farklılıklarının kadınların erkeklerle olan farklılıklarına eşit olduğudur (2020:260). Oysa toplumsala bu farklılıkların tezahürü, hegemonik erkeklığe dayanan iktidar kodlarıyla işlenmiş eşitsizlikler temelinde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda farklılıklar, “eşitsizliğin sonradan ortaya çıkan mazeretleri, onun tartışılmaz yapaylığı, kaynağı gibi sunulan sonuçları, duygusallaştırılması, meydana getirdiği haksızlığı meşru gösterebilmek için özellikle dikkat çekilen nedeni” olarak belirginleşmektedir (MacKinnon, 2020:253). Bunun üzerinden toplumsal cinsiyetin tartışılması, iktidar mefhumunun gölgesinde farklılıkların rasyonelleştirilmesi sonucunu doğurmaktadır. Hâlbuki toplumsal cinsiyet, kadınların farklılıklarına değil, kadınlar ile erkekler arasındaki güç ilişkilerinin temellendirdiği yapısal eşitsizliklere odaklanmayı gerektirmektedir.

Çalışmamız bu düzlemde hareketle, cinsiyet eşitsizliklerin gerisinde yer alan yapısal kısıtlamalara yönelerek, ataerkil nüvenin sarmaladığı toplumsal ilişkilerin diyalektik çerçevesini oluşturmaya yoğunlaşacaktır. Bu noktada sarılabığımız sav, eşitsizliklerin basit bir farklılık oyunundan ibaret olmadığı, bunun ötesinde iktidar kodlarıyla nakşedilen hiyerarşik bir ilişkiyi temellendirmiş olduğudur. Bu ise öncelikle eril tahakküm gölgesinde toplumsal cinsiyeti yeniden anlamlandırmayı, akabinde de adalet taleplerinin yapısal portesini oluşturmaya gerektirmektedir. Geline aşamada ulaşılacak çıkarımlar, ana akımlaştırmanın epistemolojik çehresinin oluşturulması açısından önemli bir basamak teşkil edecektir. Bunun gerekliliği, eşitlik anlayışının merkezinde yer alan formülün aynılık, farklılık ya da dönüşüm mantığına göre oluşturulmasına bağlı olarak ana akımlaştırma stratejisinin de değişim gösterebilmesinden ileri gelmektedir (Walby, 2005a:321-322). Cinsler arası güç ilişkilerinin gerisinde “ kafes” misali yapısal engel ve kısıtlamaların yer aldığını görmemiz, ana akımlaştırma stratejisi olarak dönüşüm modeline sarılmamıza temel oluşturmuştur. Sarıldığımız bu tasarım, toplumsalın derinliklerine yayılmış eril pratik ve normları hedef alarak, eşitliğin kurumsallaştırılması temelinde dönüştürücü etkinin gerekliliğine inanmaktadır. Bu bağlamda savımız, dönüştürücü modele dayanan ana akımlaştırmanın toplumsal cinsiyet tarafgirliğini önlemede etkiye sahip olduğu şeklinde belirginleşmektedir. Esasen dönüştürücü bir gündem, belirli izlekler üzerinden toplumsal cinsiyet eşitsizliği üreten norm ve pratiklere yönelerek, kurumsalın sıkı sıkıya bağlı olduğu eril düzene karşı bir değişim- dönüşüm mücadelesi temellendirmektedir. Bu bağlamda ana akımlaştırma modeli, diğer eşitlik politikalarından ayrılarak, eril statükoyu değiştirme ve dönüştürme yönünde sorumluluk üstlenmektedir. Bu ise eşit muamele ve pozitif eylem stratejilerinin köklerinde yeşeren fırsat eşitliği ve sonuçlarda eşitlik ilkelerinin ötesine odaklanmayı gerektirmektedir. Bunun açıklaması, çalışmamızın yürütülmesi çerçevesinde ulaşacağımız çıkarımların kavşak noktasını teşkil edecektir. Bu kavşağın son dönemeci ise bir strateji

olarak ana akımlaştırmanın KKTC özelinde kurumsal portresinin oluşturulmasına ayrılmıştır. Bu bağlamda Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi’nin heterarşik yönetim ağındaki ana akımlaştırma fonksiyonu değerlendirilmeye tabii tutulacaktır. Amacımız, eşitliğin kurumsallaşması çerçevesinde KKTC’de atılan adımların ana akımlaştırma stratejisi temelinde analizini yürütmektir. Bu analizde ana akımlaştırmanın diğer toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarına indirgenmeden uygulanması gerektiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda teknik rasyonalite ve bürokratik sistemin araçsallaştırılma eğilimi dikkat edilmesi gereken bir tehlike olarak ön plana çıkarılarak, sorgulamanın merkezine yerleştirilecektir.

Yapısal Adaletsizliği Aşabilmek: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Doğru

Özgürlük - eşitlik eklektiğinde evrensel değerlerle sarmalanmış olan adalet geleneği, toplumsal sözleşme kuramına içkin bir kavramdır. Ancak Pateman’a göre modern sözleşme, esasen güvenlik karşılığında itaatin sağlanmasını temellendirerek, evrensellik örüntüsü altında toplumsal boyun eğme ilişkilerine meşruluk sağlamaktadır (Donovan, 2019:371). Bu minvalde adalet, eril kodlarla döşenmiş toplumsalın tahakküm ilişkilerini gizlemekten başka bir işleve sahip bulunmamaktadır. Zira evrensel eşitlik taahhüdü, birlik altında farklılıklar görünmez kılarak, iktidar ilişkilerinin gerisinde eril düzenin dispozitiflerini pekiştirmektedir. Bu ise homojen çizgisellikte kadınların pasifize edilmesini sağlayarak, yapısal ilişkiler çerçevesinde görünmezlik hallerini temellendirmektedir. Bu noktada görünmezlik kisvesi, esasen cinsiyetlendirilmiş öznenin yapısal süreçlerden dışlanmışlığını temsil etmektedir. Dağıtıcı pratiklerin adaleti ise evrensel eşitliğin tarafsızlık ideali temelinde güçlendirdiği dispozitiflerle toplumsal adaletsizliğin derinleşmesine hizmet etmektedir. Bu düzlemde dağıtıcı paradigma, toplumsalın hiyerarşik yapısına gizlenmiş baskı ve tahakküm ilişkilerini görünmez kılarak, “tabi kılma” üzerinden iktidar odaklarının hegemonyasını beslemektedir. Dolayısıyla toplumsal adaletsizliği bertaraf etmek, öncelikle yapısal ilişkilere sızmış tahakkümü açığa çıkarmayı gerekli kılmaktadır. Young’a göre girilecek bu hesaplaşma, toplumsal eşitliğe giden yolda adalet mefhumunun yapısal çerçevede yeniden yorumlanmasını gerektirecektir. Bu çerçevede adaletsizliğin arkasında gizlenen temel yapıları görünür kılmak, toplumsalın güç ilişkilerini açıklamak açısından önemli addedilmektedir (Young, 2006:91).

Young, adalet mefhumunun toplumun temel yapısı olduğu gerçekliğinden hareketle adaletsizlik üzerine düşünmeye başlamaktadır (Young, 2006:91). Bu minvalde de öncelikle dağıtıcı paradigmanın “tarafsızlık ideali” gerisinde yapısal adaletsizliklerin görünmez kılınmasına odaklanmaktadır. Young’a göre “yapısal alan”, kurumsal kuralların, ilişkisel birtelikeliklerin ve kaynak dağılımlarının istikrarlı bir döngü içerisinde etkileşimine dayalı bir paradigmadır. Mamafih bu küme, bireysel pratiklerin kesişimselliğinde açığa çıkan yapısal ilişkilerin dinamik sürecini ihtiva etmektedir. Esasen bu “dinamik” olma hali, yapısal sürece değişken bir nitelik kazandırmaktadır. Bu, toplumsal pratiklerin kendi bünyesinde hem fırsatlara hem de kısıtlamalara mahal verebileceği anlamına gelmektedir. Zira pratikler, dinamik ilişkiler düzeneğine bağlı olarak karmaşık güçlerin etkileşimiyle ve bir toplumsal kurumlar ordusuyla işlerlik

göstermektedirler (Connell, 2019:145). Bu noktada yapı ile pratik, döngüsel bir biçimde karşılıklı etkileşime girmektedir. Connell'in ifadesiyle "pratik kendisini kısıtlayan şeye karşı dönmekte; böylece yapı kasıtlı bir biçimde pratiğin nesnesi haline gelmektedir. Ama pratik de yapıdan kaçamamakta, kendi koşullarından bağımsız kalamamaktadır" (Connell, 2019:149). Young'a göre bu döngüsel sürecin belirli bir insan grubunu sistematik bir hegemonya tehdidi altında bırakması veya kapasitelerini geliştirme ve kullanma araçlarından mahrum etmesi durumunda yapısal adaletsizlikler belirmektedir (Young, 2011:52). Bunun eril güç kodları üzerinden çözümlenmesi ise cinsiyete dayalı yapısal adaletsizlikleri karşımıza çıkarmaktadır.

Öte yandan adaletsizliğin yapısal analizi, sorumluluğun kişi, kurum ya da kuruluşlarda aranmasından ziyade eşitsizliğin arkasına gizlenen yapılara odaklanılmasını gerektirmektedir. Bu ise yapı ile pratik arasındaki döngüsel etkileşimlerin eril kodlarla yeniden okunması anlamına gelmektedir. Bu minvalde de erilliğin homojen çizgiselliğinde pusu kurmuş olan ataerkil belirneimlere odaklanılmalıdır. Zira Young'a göre adaletsizlik, insanların kurumsal normlara ve ahlaken meşrulaştırılmış pratiklere uyması sonucu üretilmekte ve pekiştirilmektedir (Young, 2011:95). Bu bağlamda yapılar, eril pratikler üreterek, toplumsalda cinsiyete dayalı belirli kısıtlama ve sınırlamaların oluşmasını temellendirmektedir. Young'ın perspektifinde bu, kendini geliştirme ve belirlemenin kısıtlanması şeklinde tezahür etmektedir (Özdemir, 2020:251-252). Buna göre salgılanan baskı ve tahakküm, birtakım yapısal engeller oluşturarak, toplumsalda belirli adaletsiz alanlar inşa etmektedir. Bu alanlara sıkışan özneler ise kendilerine özgü tikelliklerden ötürü kategorize edilmekte ve değersizleştirilerek, adaletsizlikler içerisinde konumlandırılmaktadırlar. Frye, toplumsalın derinliklerine yerleşmiş olan bu baskı ve tahakkümün rastlantısal olmadığını aksine dizgesel bir dolayım içerisinde kısıtlamalar ürettiğini ifade etmektedir. Bunu açıklamak için geliştirmiş olduğu kuş metaforu temelinde kafesi çevreleyen tellerin işlevsel birlikteliğini gözler önüne sererek, sosyal yapıların sistemsel olarak bir arada tahakküm ve baskı salgıladığı gerçekliğine sarılmaktadır (Frye, 1983:7). Bu minvalde kafesin tek bir teli, kuşun kanat çırpmasına ya da uçmasına engel olmasa da tellerin bir bütün olarak işlevsel dolayımına girmesi, kuşun hareket serbestisinin kısıtlanmasına yol açmaktadır. Bu, tahakküm ve baskının toplumsalın derinliklerine kök salmış olmasının yarattığı dispoitiflerden kaynaklanmaktadır. Buna göre kuş kafesi gibi sosyal yapıların sistemsel olarak etkiler içerisinde girmesi, belirli gruplar açısından adaletsiz formlar inşa etmektedir. Bunun eril kodlar üzerinden okunması ise toplumsalın patriarkal dünyasında kadınların ikincilleştirilmesini temellendiren yapısal adaletsizlikleri karşımıza çıkarmaktadır.

Patriyarkanın kadınları hiyerarşi içerisinde konumlandırmasının gizli ortaklığında olgunlaşan toplumsal cinsiyet adaletsizliği, köklerini esasen homojen özne olgusuna yaslamaaktadır. Benhabib'in "genelleştirilmiş öteki" olarak anlamlandırdığı bu olgu, evrensellik örüntüsü altında farklılıkların görünmez kılınmasına dayanmaktadır (Benhabib, 1997:213). Evrenselliğin gerisinde tikel deneyim ve ihtiyaçları dışlayan bu alan, bir bütün içerisinde herkese eşit hak ve

sorumluluklar vademtedir. Bu minvalde bireysellik ve ötekinin somut kimliği, evrensel eşitliğin normlarla kutsanmış dünyasından soyutlanarak, hak ve sorumlulukların pasifize edilmiş soyut öznelere haline gelmektedir. Young, evrenselin bu homojenleştirme yönünün dispozitiflerle bezenmiş toplumsalın eril portresinde yapısal eşitsizlikleri temellendirdiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda da adaletsizliğin köklerinin yapılarda aranmasının gerekli olduğunu yinelemektedir. Zira bu düzlemde sahneye çıkan eşitsizlikler, yapıların nesnelliklerinden ötürü açığa çıkan kısıtlamaların yeniden üretim süreciyle ilişkili bulunmaktadır. Burada yapısal süreç, sarmaladığı ilişkiler yumağı sayesinde belirli klişeler ve normlar üreterek, toplumsalın eşitsiz güç alanlarında “tabi kılma - tabi kılınma” ayrıklığını beslemektedir. Bu durum ise tarafsızlık kisvesi altında kadınların yapısal engel ve sınırlamalarla adaletsizliğe mahkûm olmasını temellendirmektedir. Uygur’a göre bu tür adaletsizlikler içerisinde farklı sesi bulabilmek ve onun adalet çığlığını duyabilmek için yapısal engellerin farkında olmak gerekmektedir (Uygur, 2015:121-132). Bunun için de cinsiyetlendirilmiş yapıların zeminindeki eril tahakküm ve baskıya odaklanmak icap etmektedir. Cinsiyet farklılığının iktidar üzerinden konumlandırılmasına yönelecek olan bu odaklanma, sosyal ilişkilerin tahakküm profilini mercek altına alarak, kadınların fırsatlara erişimlerinde adalet çığlıklarını duymaya temel sağlayacaktır.

Devlet Feminizmi ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Ana Politikalara Dâhil Edilmesi¹

Connell, devlet- toplumsal cinsiyet eklektiğinde çıkmış olduğu düşünce yolculuğuna Alain Touraine’nin “devlet” olgusuna ilişkin anlamlandırılmasına vurgu yaparak başlamaktadır. Buna göre devlet, “toplumsal düzenin üst toplumsal güvencelerini temsil eden bir şahıs değildir... daha çok, öteki topluluklarla ve kendi dönüşümüyle ilgili olarak konumlandırılmış somut bir tarihsel kolektivitinin failidir” (Connell, 2000:190). Bu bağlamdan hareketle Connell, ortak birlik üzerinden kurgulanan kolektivitinin toplumsal cinsiyet temelinde yeniden okunması gerektiğini ifade etmektedir. Zira Connell’e göre devlet hem hegemonik erkekliliği kurumsallaştıran hem de onu denetlemek için büyük çaba sarf eden bir kurumdur. Bu yaklaşım, devleti, güç ve baskı aygıtları üzerinden kurgulanan bir aygıt olarak tasvir etmekle birlikte söylemler aracılığıyla işleyen düzenleme ve denetleme yönünü de sahneye çıkararak, içsel yapısının karmaşık çehresini gözler önüne sermektedir (Connell, 2000:191-193). Toplumsal cinsiyet rejimini hem denetleme hem de meşrulaştırma işlevi, esasen bu karmaşık yönünün temellendirdiği tutarsızlıktan ileri gelmektedir. Sözgelimi, devlet, sosyal politikalar aracılığıyla evlilik ve annelik gibi kurumları düzenlerken, daha derinden ataerkil nüvenin salıpladığı normlarla toplumsal kategorilerin kurulmasına yol açmaktadır. Devlet, bu kategoriler temelinde cinsel politikanın kurallarını oluştururken, ürettiği kurallar aracılığıyla da toplumsal cinsiyet tabanlı hiyerarşinin kökleşmesini temellendirmektedir. Bu noktada devlet, “tabi kılma - tabi kılınma” ayrımı üzerinden toplumsalın ataerkil mirasının sahneye çıkardığı tahakküm ilişkilerini kurumsal düzlemde yapılandıran gizil fail olarak belirginleşmektedir. Eril belirlenimin yaratmış olduğu bu kisvenin kaldırılması ise esasen devlet yapılanmasında feminist bir dönüşümün tesisini zorunlu kılmaktadır. Devlet feminizmi çerçevesinde girilecek bu dönüşüm, eril

tahakkümün zapt etmiş olduğu alanlarda eşitliğin feminist perspektif minvalinde yeniden yapılandırılmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda feminizmin kurumsal yapıya sızmasıyla birlikte eril zihniyetin cinsiyetlendirmiş olduğu alanlarda hızla demokratikleştirme projeleri sahneye çıkacaktır. Bu ise yönetim rotasını takip eden heterarşik nitelikte bütüncül politikaların devreye girmesini tetikleyecektir. Özellikle bunun yönetim yaklaşımıyla nakşedilmesi, eşgüdüm ve koordinasyonun işlerliğinde feminist anlayışın derinlere nüfus edebilmesini temellendirecektir. Bu noktada toplumsal cinsiyete dair eşitsizlik analizinin, devlet düzeneğine sızmış eril kurumsallaşmanın portresini çizecek şekilde formüle edilmesi son derece önemlidir. Bunun için de kurumsalın tüm alanlarında feminist dönüşümü sağlayacak stratejilerin oluşturulması ve bu temelde bütünlüklü bir politikanın ulusal programa yerleştirilmesi gerekmektedir. Bu ise devlet feminizmine giden yolda karşımıza toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırma modelini çıkarmaktadır.

Toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması, esasen kadın - erkek eşitliğinin tüm politikalara, programlara, kararlara ve uygulamalara dâhil edilmesi stratejisidir. Bu strateji, literatürde uzman - bürokratik model ve katılımcı - demokratik model olmak üzere iki farklı formasyon temelinde kurgulanmaktadır. Uzman - bürokratik model, kamusal ağ içerisinde görev alan toplumsal cinsiyet uzmanlarının politika yapım ve uygulama sürecine doğrudan dâhil edilerek, eşitlik anlayışı temelinde sürecin biçimlendirilmesi ve yönetilmesidir. Katılımcı - demokratik model ise sivil toplum örgütlerinin danışmanlığında dezavantajlı grupların güçlendirilmesi ve politika yapım ve uygulama sürecine katılımlarının sağlanması esasına dayanmaktadır (Beveridge, 2000:390). Birbirine rakip yönetim biçimlerinin yapılandırıldığı bu ikilem içerisinde katılımcı-demokratik model, hâkim düzenin kirletmiş olduğu uzmanlık modelinin olumsuzluğuna karşı olumsuzluğun vücut bulmuş tezahürü olarak belirmektedir. Buna karşın uzman-bürokratik model, farklı bir yaklaşım temelinde bilimselliğin güçlü ittifakı altında objektifliğin simgesi olarak tasvir edilmektedir (Walby, 2005a: 332). Bu farklılıkların gölgesinde ana akımlaştırma, bir yandan toplumsal cinsiyete dayalı demokratik uygulamaları geliştirerek daha kapsayıcı bir süreci betimlerken, diğer yandan da siyasi aktörler tarafından özel olarak geliştirilmiş bürokratik aygıtlar ile yürütülen verimlilik ve uzmanlık sürecini temsil etmektedir (Walby, 2005a:332).

Uzmanlık-katılımcılık temelinde gelişen bu kutuplaşma, toplumsal cinsiyet eşitsizliği bağlamında demokrasinin değişen doğası ve demokrasi tartışmalarında uzmanlığın konumu hakkında daha büyük sorunsalların gündeme taşınmasına neden olmuştur (Walby, 2005:332). Özellikle yönetim alanında ve toplumsalın güç ilişkilerinde bir değişim-dönüşüm gerçekleştirilememesi (Daly, 2005:444), literatürde bir strateji olarak ana akımlaştırma projesinin farklı tasnifler üzerinden yeniden formüle edilmesini temellendirmiştir. Bu düzlemde ön plana çıkan tasnif, bütünleştirici, gündem belirleyici ve dönüştürücü modellerinin inşa ettiği ayrımdır. Squires tarafından geliştirilen bu ayrık formüle göre bütünleştirme, mevcut sistemi değiştirmeden toplumsal cinsiyet eşitliğinin ana politikaya eklenmesini ifade etmektedir (Squires, 2005:372). Walby'e göre bu anlayış, kurumsal bir zihniyet dönüşümünden ziyade politik aktör ve bürokratların hâkim düşünce ve eğilimlerinde toplumsal cinsiyete dayalı bir

uyumlaştırma hedeflemektedir (Walby, 2005a:323). Bu temelde var olan politik norm ve değerler eşitlik perspektifiyle özümserenerek, cinsiyet üzerinden yeniden bir yapılandırılmaya gidilmektedir. Gündem belirleyici model ise bütünleştirici modelden farklı olarak köklü bir değişimi gerekli görmektedir. Bu ise farklılıkları kucaklayan güçlendirilmiş politik katılımı sahneye çıkarmaktadır. Bunun işlerliği, esasen pozitif eylem politikalarının devreye girmesiyle doğrudan ilintilidir. Soyut eşitliğin durum eşitliğini sağlamaktan uzak olduğunun idrak edilmesiyle beliren bu politikalar, kadınların güçlendirilmesini önceleyerek, eşitsizliklere karşı kurumsal boyutta mücadeleyi gündeme taşımaktadır. Ancak Savran’a göre bu politikalar, kadınların önündeki engelleri tekil durumlarda, parça parça kaldırmayı hedeflemenin ötesine geçememektedir (Savran, 2018:44-45). Bu minvalde odaklanılması gereken husus, toplumsal ilişkiler ağına yerleşmiş olan yapısal adaletsizliklerin aşılması olarak belirginleşmektedir. Bu ise güç ve ayrıcalık temelinde kökleşmiş değer ve ilişkilerde değişime gidilmesini gerektirmektedir (Rao & Kelleher, 2010:62).

Ana akımlaştırma projesi, esasen eril iktidarın yapısal engellerine karşı toplumsal dönüşümü merkeze alarak, eşitliği kurumsal düzlemin bütününe yerleştirmeye çalışmaktadır. Bu yerleştirme projesi, değişim-dönüşüm dinamiğini tetikleyerek, eşitlik perspektifinde politika yapım ve uygulama araçlarının yeniden yapılandırılmasını gerektirmektedir. Daly’e göre bu değişim gerekliliğinin gerisinde kurumsal yapının bütününe sızmış eril zihniyeti dönüştürme mantığı yer almaktadır (Daly, 2005:447). Bu yaklaşımın ayırt edici özelliği, esasen toplumsal cinsiyete duyarlı uygulama ve normları, kamu politikasının yapılarına, süreçlerine ve zeminine yerleştirilerek eşitliği kurumsallaştırmaya çalışmasıdır. Aynı zamanda bu, toplumsal cinsiyet sorumluluğunun politika yelpazesi boyunca geniş çapta genelleştirilmesini ve tüm yapısal birimleri içine alacak şekilde yayılmasını temellendirmektedir (Daly, 2005:35, 445). Bu noktada bürokratik yapı dışında yer alan aktörlerin de sürece dâhil edilmesi, ana akımlaştırma stratejisinin meşru bir temel üzerine inşa edilebilmesi açısından gerekli görülmektedir. Katılımcılığı esas alan bu yönelim temelinde siyasanın eril yönleri tartışmaya açılarak, politika yapım ve uygulama süreçlerinin eşitlik temelinde yeniden tesisi konusunda eleştirel bir alan oluşturulacaktır. Eveline ve Bacchi’ye göre toplumsal cinsiyet eşitsizliğini üreten kural ve pratiklerle mücadele, ana akımlaştırmanın sağladığı dönüştürücü düzeneğin işlevsel konuma getirilmesiyle filizlenecektir. Bu temelde dönüştürücü bir gündem, cinsiyete dayalı politika oluşturma sürecine doğrudan müdahale ederek, cinsiyet eşitsizlikleri üreten norm ve uygulamalara meydan okuyacaktır (Eveline & Bacchi, 2005:506). Bu minvalde eşitliğin tesisi, toplumsal cinsiyet hiyerarşisinin köklerinde gizlenen dikotomik iktidar ilişkilerinin dönüştürülmesiyle sağlanacaktır.

Ana akımlaştırma stratejisi ekseninde vurgulanması gereken bir diğer husus, eşitlik nosyonunun soyut özdeşlik ve eşit muamele ilkesinin ötesinde toplumsal adaleti tesis edecek şekilde formüle edilmiş olmasıdır. Feminist hareketin öncelediği ilkelere sarılan bu formülasyon, dönüştürücü bir toplumsal cinsiyet tasarımı temelinde yapısal adaletsizliklere karşı eşitlik mücadelesini temellendirmektedir. Mamafih burada adaletsizliğin aşılması, yapısal engellerin kaldırılması hedefinde gerçekliğe tezahür edecektir. Bu bağlamda cinsiyet

eşitliğinin nasıl tesis edileceğine dair sorgulama, adaletsizliği yapılandıran sosyal yapı ve kurumların değiştirilmesi gerektiği yönünde şekillenmektedir. Bunun kamusal düzlemdeki tekabülyeti, bütüncül bir perspektiften “kurumsal değişim”in devreye sokulmasıdır. Bu ise oyunun kurallarını değiştirme anlamına gelmektedir (Rao & Kelleher, 2010:59). Manzey’e göre güçlü normatif imaj ve değerlerle güçlendirilmiş olan bu kurallar, toplumsalın salgıladığı kalıplaşmış cinsiyet örüntüleri üzerinden yapılandırılan normlardır. Bu nedenle Manzey, girilecek değişim döngüsünün adaletsizliklerin gerisindeki bu sosyal örüntüleri keşfedecek niteliği haiz olması gerektiğini dile getirmektedir (Manzey, 2000:334; Daly, 2005:440). Bu ise öncelikle eril politikaların tarafsızlığını gözler önüne seren kapsamlı bir analizin yapılmasını gerekli kılmaktadır (Bacchi & Eveline, 2003:112). Bu noktada analizin işlevselliği, cinsiyetçi güç haritasının her yönüyle resmedilmesi temelinde belirginleşmektedir. Burada vurgulanan işlevsellik, esasen devlet düzeneğine sızmış eril politikalar ile toplumsalın cinsiyet ilişkileri arasındaki diyalektik ilişkinin kurulmasını sağlayan yetiyi karşılamaktadır. Bu diyalektik ilişkiler portresinde kurumsal yapılar ise çatışan toplumsal güçlerin arenası olarak gün yüzüne çıkmaktadır (March & Olsen, 1984:738). Bunun kurumsal yapıda tezahürü, sosyal örüntülerle çevrelenmiş politik alan olarak kendini göstermektedir (Manzey, 2000: 339; March & Olsen 1984:738). Bu noktada ana akımlaştırma stratejisinin işlevselliği, kurumsalın tarafsızlığıyla yüzleşmeye girilmesini temellendirmektedir. Ancak bunun için ana akımlaştırmanın, dönüştürücü seviyede belirli birtakım stratejik izlekleri takip etmesi gerekmektedir. Bu bağlamda öncelikle toplumsal cinsiyet eşitliğine dair söylemin, her iki cinsin deneyim ve ihtiyaçlarını kapsayacak şekilde yeni bir yorumlama bağlamına yerleştirilmesi icap etmektedir. Bunun uzantısı, toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının bütünlüklü bir perspektif içinde geliştirilmesi gerekliliğidir (Savran, 2018:49). Bu çerçevede oluşturulacak döngü, yapısal ve kurumsal alanı temel alarak, eşitsizliği yaratan iktidar yapı ve normların dönüştürülmesine odaklanacaktır (Verloo, 2005:347). Daly göre bu dönüşüm, ana akımlaştırma birimlerinin oluşturulması gerekliliğini açığa çıkarmaktadır (Daly, 2005:442). Mamafih bu birimlerin inşası, toplumsal cinsiyet odaklı analiz ve izleme mekanizmalarının işlerlik kazanmasıyla birlikte kurumsal haritanın yeniden formüle edilmesinin yolunu açacaktır. Bu, devlet düzeneğine yerleşmiş eril kodların tespit edilerek çözümlenmesi açısından gereklilik arz eden bir formülasyondur. Zira bu temelde politikaların cinsiyetçi tarafsızlıkları açığa çıkarılarak, yeni politika pratiklerinin ve tekniklerinin dönüştürücü eşitlik üzerinden yeniden yapılandırılması sağlanacaktır (Daly, 2005:442). Bunun için de ana akımlaştırma hedeflerinin açık seçik ortaya konulması ve bunlar arasında tutarlılık sağlanması gerekmektedir. Aksi takdirde toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması, soyut kriterler geliştirme ve usul yöntemleri tartışmasıyla sınırlı kalacaktır (Savran, 2018:49).

Öte yandan Bacchi ve Eveline, ana akımlaştırma stratejisinin temelinde yer alan derinlikli toplumsal cinsiyet analizinin politikaların uygulama sonrası etkilerini de ölçebilecek niteliği haiz olması gerektiğini ifade etmektedirler. Bu çerçevede önerdikleri etki değerlendirmesinin öncelikle süreç içerisinde üretilmekte olan yapısal güç ilişkilerini ortaya koyabilecek özelliğe sahip olması

gerektiğini belirtmektedirler. Bu minvalde ulaşılan verilerin yönetim temelinde heterarşinin karşılıklı etkileşimlerini de göz önünde bulundurarak, eşitlik- özerklik ve çoğulculuk eklektiğinde politikaların yeniden kurgulanmasını sağlayacağını dile getirmektedirler (Eveline-Bacchi, 2005:507). Bu ise hak temelli bir izleme mekanizmasının oluşturulmasını gerekli kılmaktadır. Bununla birlikte, daha derin bir düzeyde, herhangi bir türdeki sosyal değişimin kökeninde bulunan maddi olmayan varlıklar ölçme işlevine sahip olan bir aygıtın inşa edilmesi gerekmektedir. Bu, esasen kadın ve erkeğin davranış ve tutumlarındaki değişimin resmedilmesi açısından önemlidir. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet eşitliğinin uzun vadeli bir hedef olduğunu bilerek, açığa çıkan değişikliklerin değerli sonuçlar olarak algılanması ve anlaşılması gerekmektedir (Rao & Kelleher, 2010:62). Bu noktada beliren hak ve eşitlik eklektiği, ayrımlık muamelesi ve fırsat eşitliğinin ötesinde toplumsal cinsiyete dayalı eşitliği temellendiren çıkarımı karşılamaktadır. Buna göre ancak toplumsal cinsiyete dayanan hak temelli bir izleme, eril kodların yerleşmiş olduğu kurumsal alanda derinlikli bir analiz gerçekleştirebilmektedir. Bu, dönüştürücü stratejinin bütünlüklü bir perspektifte nakşedilmesi açısından önemli olup, toplumsal cinsiyet eşitliğinin ana politikalara yerleştirilmesinde gerekli bir adım teşkil etmektedir.

KKTC'de Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Ana Plan ve Politikalara Yerleştirilmesi Anlayışı ve Uygulaması

Cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik tüm adımların politik bir bileşeni bulunmaktadır. Bunun nedeni, cinsiyet ilişkilerinin esasen iktidarın güç sarmalı içerisinde var olması ve iktidarın mevcut ayrıcalığını sürdürmek için bunu kullanmasıdır (Rao & Kelleher, 2010:59). Diyalektik ilişkinin inşa ettiği bu politik bileşen, en baştan politika oluşturma ve uygulama sürecinin cinsiyet temelinde yeniden kurgulanmasını gerektirmektedir. Bunun ulusal ve uluslararası gündeme taşınması, ana akımlaştırma stratejisini en yeni ve modern toplumsal cinsiyet eşitliği yaklaşımı olarak sahneye çıkmasını temellendirmiştir (Bacchi & Eveline, 2010:317; Verloo, 2005:345). Bu çıkış, toplumsal cinsiyet anlayışını kadın-erkek ayrımı temelinde klasik kalıpların ötesine taşıyarak, cinsler arası ilişkilerin dönüşüm gerekliliğini vurgulayan yeni bir formasyona evirmiştir. Bu aynı zamanda, feminizmin yeniden keşfi ve yeniden inşasını gerektirmiştir (Walby, 2005:2) Özellikle uluslararası düzlemde yeni gelişmelerin vuku bulması, ana akımlaştırma stratejisiyle birlikte toplumsal cinsiyeti, yeni feminist formasyon temelinde ulusal mekanizmaların gündemine taşımıştır. Bu bağlamda hedeflenen, bir yandan toplumsal cinsiyete dayalı norm ve değerlerin dönüştürülmesi, diğer yandan da kadının yaşadığı yapısal eşitsizliklerin ortadan kaldırılması olarak belirginleşmektedir. İlk olarak 1985 yılında Nairobi'de düzenlenen Birleşmiş Milletler Üçüncü Kadın Konferansı'nda ülkelerin kalkınma süreçlerine kadınların dâhil edilmesi yönünde adımlar atılmıştır. Akabinde Birleşmiş Milletler Kadının Statüsü Komisyonu, 1986 yılında bir sonuç metni ile İleriye Dönük Strateji'nin tüm ekonomi ve kalkınma programlarına kadınların katılımının sağlanması yönünde kararlar üretmiştir. 1995 yılında Pekin'de düzenlenen Dördüncü Dünya Kadın Konferansı ise ana akımlaştırmanın uluslararası düzleme çıkışında önemli bir adım teşkil etmiştir. Bu Konferansla birlikte ilk kez ve belirgin bir şekilde ana

akımlaştırma, küresel bir strateji olarak telaffuz edilmiştir. Pekin Eylem Platformu'nun ardından 1996 yılında Avrupa Komisyonu, yayımlanmış olduğu *Kadın Erkek Fırsat Eşitliğini Tüm Topluluk Programları ve Eylemleri ile Bütünleştirme* başlıklı bildiri ile ana akımlaştırma kavramını bir strateji olarak kabul ettiğini deklere etmiştir. Söz konusu bildiri de ana akımlaştırma, "...kadınların ve erkeklerin ayrı ayrı durumlarının, önceliklerinin ve ihtiyaçlarının, kadın erkek eşitliği bakış açısıyla tüm politikalara sistematik olarak entegrasyonu; tüm genel politikaların ve önlemlerin özellikle eşitliğe erişme amacı ile etkin bir şekilde yönlendirilmesi; bu politikaların kadınlar ve erkekler üzerinde ayrı ayrı etkilerinin izlenmesi ve değerlendirmelerinin planlaması" şeklinde betimlenmektedir (EC, 1996). Bu bağlamda da ana akımlaştırma stratejisinin hedefi, eril zihniyetin hâkimiyeti altında bulunan kurumsal yapının değiştirilmesi ve toplumsal cinsiyete duyarlı pratik ve normlar dizgesiyle dönüştürülmesi olarak belirginleşmektedir. Bu hedef, ana akımlaştırma stratejisini fırsat eşitliği ve pozitif eylemin sarmaladığı diğer eşitlik politikalarından farklı bir konuma taşımaktadır (Daly, 2005:437). Bunun nedeni ana akımlaştırmanın feminist kavram ve olgular temelinde yapısal eşitsizlikleri ortadan kaldırma konusunda daha üstün bir kavrayış sağlamak istemesidir. Ancak bunun sağlanması için esasen belirli izleklerin takip edilmesi gerekmektedir. Bu izlekler, günümüzde toplumsal cinsiyet eşitliğinin ana akım politikalara dâhil edilmesi bağlamında atılan en güncel adım olan "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Yol Haritası"nda ayrıntılı bir biçimde açıklanmaktadır. Buna göre öncelikle ana akımlaştırmanın süreklilik arz edecek bir şekilde politika sürecine yerleştirilmesi ve sürecin tüm dinamikleriyle uyumlu hale getirilmesi gerekmektedir. Bu politika sürecinin ilk aşaması ise hazırlık ve planlama aşamasıdır. Bu aşamada toplumsal cinsiyet lensleri aracılığıyla politikanın içeriğinin ve çerçeveleme biçiminin eşitlik perspektifinden yeniden düzenlenmesi ve tüm yönetim süreçlerine yerleştirilmesi beklenmektedir. İkinci aşama olan karar alma sürecinde ise toplumsal cinsiyet eşitliği için bir politikanın uygulanıp uygulanmayacağına, plan ve programlarda yer alıp almayacağına karar verilmektedir. Ayrıca bu süreçte geliştirilecek tartışmalarla siyasi gündem içerisinde toplumsal cinsiyete ilginin artması hedeflenmektedir. Üçüncü aşama ise uygulama sürecini betimlemektedir. Bu aşamada daha önce alınan kararların uygulanabilmesi için, uygulayıcıların süreçlerine toplumsal cinsiyet bakış açısının yerleştirilmesi, uzmanlar tarafından soyut olarak üretilen politikaların somutlaştırılması için gerekli tanımlamaların yapılması, rehberlerin, kontrol listelerinin hazırlanması gerekmektedir. Geline son izlek ise değerlendirme aşamasından oluşmaktadır. Bu aşamada genel olarak sürecin değerlendirilmesi yapılmakta olup, bu bağlamda uygulanan politikaların mevcut toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerindeki etkisinin belirlenmesi tespit edilmeye çalışılmaktadır (CE, 2004). Bu izlekler genel olarak değerlendirildiğinde, kurumsal adımların, sürecin temelini teşkil edecek kurumsal mekanizmaların oluşturulmasını içerdiğini gözlemlemek mümkündür. Çalışmamız, uluslararası düzlemde gelişen değişimlere paralel olarak KKTC'de ana akımlaştırma stratejisinin parçası olarak kurulan Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi'ne odaklanarak, ülke özelinde toplumsal cinsiyet eşitliğinin ana politikalara eklenmesinde kurumsal adımların değerlendirilmesini açıklamaya çalışacaktır.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi'nin Yapısı, Amaç ve Görevleri

Küresel düzlemde ikinci feminist dalğanın etkisini göstermeye başlaması, Kıbrıs adasının her iki tarafında sosyalist düşünceyle yoğrulan hak temelli eşitlik mücadelesinin fitilini ateşlemiştir. Bu gelişmeyle birlikte ulusal düzlemde örgütlenen kadınlar, emek - özgürlük eklektiğinde yeni taleplerle sivil toplumun öteki sesi olarak varlıklarını ilan etmişlerdir (Aliefendioğlu, 2007: 130). İlerleyen zamanda uluslararası düzlemde Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi'nin yürürlüğe girmesi, Kıbrıs'ta hak temelli kadın harekâtı açısından yeni bir yol haritasını gündeme taşımıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde kadının insan haklarına giden yolda ayrımcılığın her türlü süünün ortadan kaldırılması gerektiği deklere edilerek, sözleşmenin ulusal düzlemde hayata geçilmesini emrettiği adımların atılması konusunda devletlere açık çağrıda bulunulmuştur. Buna bağlı olarak 1995 yılında kadınların toplum içindeki konularını iyileştirmek, kadın sorunlarını tespit edip çözüm yolları bulmak, mevzuat bağlamında eşitsizliği açığa çıkaran düzenlemeleri kaldırmak için Kadın ve Aile Sorunları Birimi kurulmuştur. Tüm bu gelişmeler yaşanırken, Pekin'de 4. Dünya Kadın Konferansı'nın devletlere toplumsal cinsiyet eşitliğini tüm ana plan, program ve politikalara ekleme çağrısı yapması, sivil toplumun önderliğinde KKTC'de kurumsal niteliği haiz bazı yeni gelişmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu minvalde Meclis bünyesinde siyasi parti temsilcilerinden oluşan Cinsiyetler Arası Eşitlik Komitesi kurularak, kadın - erkek eşitliğinin sağlanması için cinsiyet ayrımcılığı içeren yasaların saptanması ve bunlar üzerinden değişikliğe gidilmesi yönünde ortak bir irade ortaya konulmuştur. Bu temelde de kadına yönelik şiddeti önleme ve buna ilişkin tedbirlere dair düzenlemeler içeren 12/2002 sayılı Kadın Çalışmaları Dairesi Yasası, 26 Şubat 2002 tarihinde KKTC Cumhuriyet Meclisince kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur. Ancak ilgili Yasa kabul edildiği tarihten yürürlükten kaldırıldığı tarih olan 2014 yılına kadar hiçbir şekilde uygulanmamıştır. Mamafih Yasa ile kurulması öngörülen teşkilat ve istihdam edilmesi planlanan uzman personele dair hiçbir idari ya da teknik tasarrufa dahi gidilmemiştir. Bu yasanın uygulanmamasının gerekçeleri özellikle şu an yürürlükte olan Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi Yasası'nın genel gerekçe kısmında "yasanın günün ihtiyaçlarına hizmet etmemesi ve yeterli olmaması" şeklinde açıklanmıştır. Bu noktada "yetersizlik" eleştirilerine parantez açarak gerisinde yer alan gerekçelerin dayanak noktalarına yönelmek icap etmektedir. Bu bağlamda da ana akımlaştırma yönteminin mihenk taşı olan dönüştürücü stratejiyi yeniden anlamlandırmak gerekmektedir. Zira ana akımlaştırma, bütün ana akım politika süreçlerinin toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinden dönüştürülmesini amaçlayan bütüncül niteliği haiz bir stratejiye dayanmaktadır. Bu bütüncül yönü, söz konusu stratejiyi fırsat eşitliği ve pozitif eylem politikalarının ötesine yerleştirerek, bürokratik kurumsal düzlemin cinsiyet tarafsızlığına karşı çok yönlü bir mücadeleyi temellendirmektedir. Bu bağlamda hedeflenen, sadece kadının korunması ve güçlendirilmesi değil, bunun da ötesinde eşitsizlikleri üreten norm, program ve uygulamalara yönelerek, bunları gasp etmiş eril zihniyetin dönüştürülmesini sağlamaktır. Bu ise Kadın Çalışmaları Dairesi Yasası'nda "kadınların sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi yaşamdaki işlevlerini

güçlendirmek; kadının sağlık, sosyal ve hukuki güvenliğini sağlamak; modern aile yapısının oluşturulması, korunması ve güçlendirilmesini temellendirmek; kadınların haklar konusunda bilinçlendirilmesini yürütmek” şeklinde vurgulanan kurumsal hedeflerle ulaşılabilecek bir sonuç değildir. Zira ana akımlaştırma temelinde atılması gereken adımların kurumsal sistemin köklerine yerleşmiş eril örüntüyü kaldıracak etkiye sahip olması gerekmektedir. Bu ise kadınların önündeki kısıtlama ve engelleri tekil durumlarda, parça parça kaldırmayı hedeflemenin ötesine geçmeyi gerektirmektedir. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi, bu dönüştürücü etkiyi sağlama tahayyülüyle oluşturulmuş olup, esasen eril kodlarla örülmüş bürokratik kurumsal yapıyı değiştirmeyi amaçlamaktadır.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi'nin Yapısı

Feminist mücadelenin küresel düzlemde etkinliğini yoğunlaştırması, uluslararası platformda toplumsal cinsiyet bakış açısının ana politika plan ve programlara yerleştirme gerekliliğini daha görünür hale getirmiştir. Bu gereklilik, 1985 yılında Nairobi'de düzenlenen Dünya Kadın Konferansı'nda kadının insan hakları vurgusu temelinde daha güçlü betimlenerek, kadınlar için özgürlük kapılarının ancak, toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinin ana plan, program ve politikalara yerleştirilmesiyle aralanabileceği gerçeği deklere edilmiştir. Bu minvalde de devletlerin uygun ulusal mekanizmaların oluşturulması yönünde yükümlülükler üstlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu gereklilik, Konferans akabinde yayımlanan *Kadının İlerlemesi için İleriye Dönük Stratejiler* başlıklı raporun 57. paragrafında “kadının statüsünün izlenmesi ve yükseltilmesi için kurumsal ağın en üst düzeyinde yapılandırılacak ulusal mekanizmaların oluşturulması ve bunların kadına ilişkin tüm hükümet politikalarına etki edebilmeleri için yeterli kaynaklara, taahhütlere ve otoriteye sahip olmaları gerektiği” şeklinde betimlenerek, açık bir dille tüm taraf devletlere ilan edilmiştir.

Ana akımlaştırma temelinde atılan kurumsal bir adım olarak Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi, 16/2014 sayılı Yasa'nın 4. maddesi uyarınca ilgili bakanlık altında daire biçimde kurulmuştur. Bu çerçevede daire, müdür ve aşağıda da ifade edilen ilgili birimlerde görev yapan şube amirleri ve memurlardan oluşmaktadır. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi, AB üyesi ülkelerde görülen toplumsal cinsiyet eşitliği yapılarının “çalışma ve sosyal işler” bakanlıkları nezdinde yürütülmesi örneğine benzer şekilde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na bağlı olarak kurulmuştur. Ancak bu yapılandırmanın, Nairobi Kadın İlerlemesi için İleriye Dönük Stratejilerinin 57. maddesinde öngörülen idari teşkilatın hiyerarşik olarak en üst düzeyde yapılandırılmış olma gerekliliğini karşıladığını söylememiz mümkün değildir. Bu bağlamda iddiamız, başbakanlık gibi üst düzey bir kurum bünyesinde çalışmaların yürütülmesinin toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması açısından daha yetkin olacağı yönünde temellenmektedir.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi'nin Amaç ve Görevleri

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi'nin kuruluş amaçları yasanın 3. maddesinde ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir. Buna göre “kişilerin cinsiyetine, cinsel yönelimine ve/ veya cinsiyet kimliğine bağlı olarak maruz kaldıkları ayrımcılıkları gidermek; sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal yaşamda eşit

haklara sahip bireyler olarak hak ve özgürlüklerini icra etmelerini sağlamak; kişilerin insan hakları temelinde fırsat ve kaynaklara erişimini güvence altına almak” dairenin amaçları arasında yer almaktadır. Mamafih, kadına yönelik şiddetin önlenmesi hususunda çalışacak olan merkezlerin, müdahale birimlerinin kurulmasını sağlamak ve bunların koordineli bir şekilde çalışmalarını yürütmek de amaçlar arasında sayılmaktadır. Bunların yanı sıra, uluslararası sözleşme ve normlara uygun olarak sağlık, eğitim, kültür, çalışma hayatı ve sosyal güvenlik başta olmak üzere bütün alanlarda kadınların ilerlemesini sağlayıcı ve karar alma mekanizmalarına katılımını arttırıcı eğitim, araştırma, planlama, projelendirme ve uygulama çalışmalarında bulunmak da Daire’nin amaçları arasında yer almaktadır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda ana akımlaştırma stratejisine uygun olarak Dairenin, cinsiyete dayalı bakış açısını kamu politikalarına yerleştirme konusunda heterarşik bir yapılanma üzerine inşa edildiğini söylememiz mümkündür. Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu’nun özellikle altını çizdiği heterarşi, bu düzenekte bürokratik yapılanmanın ilişkiler zincirinde eşgüdüme dayalı koordinasyonun sağlanması açısından önemli bir işleve sahip bulunmaktadır. Eylem Platformu’nun önemle betimlediği bu heterarşik yapılanmanın işlerlik kazanabilmesi, esasen toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme ve idari yapılanma içerisinde oluşturulacak teknik donanımına sahip uzman grubunun devreye girmesiyle mümkün olabilecektir. Bu gerekliliklerin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi Yasası’yla oluşturulan kurumsal yapılanmanın kurgusunda gözetilmiş olması, dönüştürücü gündem çerçevesinde hem uzman bürokratik modele hem de katılımcı demokratik modele yer verilmeye çalışıldığını göstermektedir.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi’nin görevleri, esasen yasada belirtilmiş olan üç misyon üzerinden formüle edilmiştir. Bunların ilki, cinsiyet odak noktaların oluşturulmasıdır İkincisi, şiddeti önleme ve danışma merkezleri ile şiddet evlerinin ve telefon yardım haklarının kurulması, üçüncü ve son temel misyon ise şiddete müdahale birimlerinin kurulmasıdır. Esasen bu üç temel misyon bağlamında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi’nin görevleri yasanın 6. maddesinde belirtilmiştir. Bu düzenleme çerçevesinde dairenin görevleri; “bireylerin sosyal, ekonomik ve siyasal hakları konusunda farkındalığını arttıracak plan, proje, araştırma ve eğitim faaliyetleri düzenlemek; kadınların eşit haklara sahip bireyler olarak toplumsal yaşamda yer almalarını ve kalkınma sürecine etkin katılımlarını gerçekleştirmek ve kalkınmanın olanaklarından eşit biçimde yararlanmalarını sağlamak için temel politikalar oluşturmak; toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık ve kadına yönelik her türlü şiddetin engellenmesi için çalışmalarda ve girişimlerde bulunmak” şeklinde betimlenmektedir. Ayrıca, kamu kurum ve kuruluşları için toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik standartları belirlemek ve bütçe çalışmalarının eşitlik anlayışı çerçevesinde tasarlanmasını sağlamak da görevler arasında sayılmaktadır.

Bununla birlikte Daire, sorumluluk alanına dâhil olan görevleri yerine getirebilmek için Ekonomi, Planlama ve Eğitim ve Şiddeti Önleme ve Ayrımcılıkla Mücadele şubelerine ayrılmış bulunmaktadır. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi Yasasına göre Ekonomi, Planlama ve Eğitim Şubesi, “eşitsiz konumdaki cinsiyetin sosyal hayat, ekonomik yaşam ve çalışma yaşamı ile siyasi alanlara eşit bir biçimde katılmasını sağlayacak, toplumsal yaşamın her alanında işlevlerini güçlendirecek

araştırma ve planlama çalışmalarını yapmak; toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının oluşturulması için kamu ve kamu dışı kuruluşlara ve yerel yönetimlere bilgi ve eğitim desteği sağlamak; yasalarla verilen hakların tam ve eşit bir biçimde kullanılabilmesi için kamuoyu oluşturmak, sağlık, çalışma hayatı, sosyal güvenlik, eğitim, siyaset, kültür, toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık ve şiddetin son bulması için faaliyet gösteren sivil toplum örgütleri ile birlikte farkındalık artırıcı kampanya, atölye, eğitim seminerleri vb. çalışmalar yapmak” şeklinde betimlenen görevlere sahip bulunmaktadır. Bununla birlikte “üniversitelerin kadın araştırmaları bölümleri ve insan hakları konusunda faaliyet gösteren sivil toplum örgütleri başta olmak üzere, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda çalışma yapan kurumların ortak projeler etrafında bir araya gelmesini sağlamak, gerekli durumlarda bu kurumlardan hizmet alımı yapmak, bu çalışmalar sonucunda ortaya çıkan belge ve yayınları izlemek, veri toplamak ve bilgi havuzu oluşturmak” da görevleri arasında sayılmaktadır. Yine “kadın kooperatifçiliği başta olmak üzere, kadın girişimciliğini teşvik edici her türlü finansal ve mali çalışmayı yapmak, gerekmesi durumunda kadın girişimciliğini teşvik amacıyla kadın girişimcilere mikro kredi imkânı sağlayacak kamu ve/veya özel kuruluşlar ile projeler üretmek” dairenin sorumluluk alanına dâhil yetkiler arasında betimlenmektedir. Tüm bu sorumluluklar ise ana akımlaştırma temelinde veri ve bilgi toplamaya dayalı toplumsal cinsiyete duyarlı bir analizin gerekliliğini açığa çıkarmaktadır. Esasen toplumsal cinsiyet analizi, cinsiyete göre ayrıştırılmış istatistikler ve verileri çözümleyerek, toplumsal cinsiyet eşitliğini hedef alan eylem ve politikaların gerçekleşmesini sağlamaktadır (Bacchi-Eveline-Binns-vd., 2010:64). Bu çözümleme süreci, ana akımlaştırma döngüsünde salt veri ve bilgiye dayalı girdiler dışında toplumsal cinsiyetin etkisini ortaya koyabilecek operasyonel çıktılarının da analizini gerektirmektedir. Bu minvalde ana akımlaştırma stratejisinin taahhüt ettiği politik hedeflerin toplumsal cinsiyet eşitliğini tesis etmede ne derece etkili olduğu tespit edilerek, dönüştürücü modelin başansı daha net biçimde resmedilebilecektir. Bu noktada cinsiyete göre ayrıştırılmış istatistikler yanında nitel ve nicel metotlar aracılığıyla geliştirilen toplumsal cinsiyet endekslerinin de analize dâhil edilmesi son derece önem arz etmektedir (Russell-Atabey, 2013:157). Tüm bu gereklilikler üzerinden değerlendirdiğimizde toplumsal cinsiyet analizlerinin ana akımlaştırma politikaları için anahtar işlevi gördüğünü söylememiz mümkündür.

Öte yandan ana akımlaştırmanın toplumsal cinsiyet eşitliğine ulaşma hedefi, şiddet ve ayrımcılığa karşı politik bir mücadelenin yürütülmesini gerektirmektedir. Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu’nun vurguladığı üzere “kadınlara yönelik şiddet, erkeklerin hâkimiyetine ve kadınlara yönelik ayrımcılığa yol açan, kadınların ilerlemesini engelleyen, kadınlara erkek arasında çağlar boyunca sürmüş eşit olmayan güç ilişkilerinin görünürdeki yüzünü” teşkil etmektedir. Şiddeti eşitlik, kalkınma ve barış hedeflerinin önünde engel olarak tasvir eden Platform, bu bağlamda devletlere kadına yönelik şiddetle ilgili bütün politika ve programlara cinsiyete duyarlı bakış açısını yerleştirme yükümlülüğü getirmektedir. Bu minvalde özellikle şiddeti meşrulaştıran toplumsal kod ve normlara yönelik mücadele, devletlerin ele alması gereken öncelikli konular arasında sayılmaktadır. Bu noktada devletlerden kadınların insan hakları

temelinde ayrımcılık ve bunun bir tezahürü olan şiddet sorunsalına yönelik politikalar üretmesi ve bunları ana akım politikalarla bütüncül bir perspektifte özümlemesi beklenmektedir. Bu bağlamda da ana akımlaştırma stratejisinin temellendiği heterarşik ağ içerisinde bu politikaları üstlenecek alt kurumsal yapılara yer açılması gerekmektedir. Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Dairesi Yasası bu gereklilikten hareketle şiddet, istismar ve ayrımcılık sorunsallarıyla ilişkili ayrı kurumsal bir yapı oluşturmuştur. Şiddeti Önleme ve Ayrımcılıkla Mücadele Şubesi olarak yapılandırılan bu kurumun görevleri, genel olarak şiddet ve ayrımcılığa maruz kalanların rehabilitasyonu ile şiddet uygulayan ve/veya uygulama ihtimali olan bireylerin şiddet eyleminde bulunmalarını engelleme ve şiddet içeren davranış kalıplarını değiştirmek üzere Önleyici Müdahale Programları'nın düzenlenmesine yardımcı olmaktır. Ayrıca ilgili şube, şiddet ve ayrımcılık hususunda inceleme ve araştırmalardan elde edilen bilgileri değerlendirmek ve sonuçlarını sosyal, kültürel önlemler haline dönüştürecek devlet politikalarının oluşumuna katkıda bulunmak; toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık ve şiddetin son bulması için faaliyet gösteren sivil toplum örgütleri ile farkındalık artırıcı kampanya, atölye, eğitim seminerleri vb. çalışmalar yapmakla yükümlü tutulmuştur. Bu noktada özellikle, yasa koyucunun vurgu yaptığı toplumsal önlemlere dair düzenleme dikkat çekicidir. Bu temelde Daire'nin görevleri arasında araştırmalardan elde edilen veriler üzerinden sosyal ve kültürel önlemleri geliştirme yükümlülüğünün vurgulanması, şiddet ve ayrımcılık temelinde yapısal sınırlamalara karşı esasen dönüştürücü mücadelenin öncelendiğini ortaya sermektedir. Bu kavrayış temelinde yasa yapıcının şiddet ve ayrımcılığı, basit bir kadın sorunsalı olarak değil, bunun ötesinde toplumsal örüntülerin sarmalandığı bir eşitlik - özgürlük meselesi olarak kabul ettiğini görmemiz gerekmektedir. Bu çerçevede daire, gerekli gördüğü ilçelerde şiddetin önlenmesi ve koruyucu tedbirlerin etkin biçimde uygulanmasına yönelik şiddeti önleme ve danışma merkezleri kurmakla görevlendirilmiş bulunmaktadır. Ayrıca belediyeler ile iş birliği çerçevesinde sığınma evleri ile telefon yardım hattı kurma yükümlülüğü de sorumlulukları arasında sayılmaktadır. Yine yasa kapsamındaki amaçlara ulaşmak ve kadına yönelik şiddetin önlenmesi hususunda etkili hizmet vermek için Polis Genel Müdürlüğü, bölge müdürlükleri ve hastanelerin içerisinde şiddete müdahale birimlerinin oluşturulması da öngörülmüş bulunmaktadır.

TOCED Yasası'nın kurgulanmış olduğu düzenek içerisinde dikkat çeken bir diğer husus ise cinsiyet odak noktalarıdır. Bu kurumlar, şubeler arasında heterarşinin zorunlu kıldığı eşgüdüm ve koordinasyonu sürdürebilir kılmak amacıyla oluşturulmuş birimlerdir. Yasa, Daire'nin İçişleri, Eğitim ve Maliye Bakanlıklarıyla iş birliği yapma yükümlülüğüne bağlı olarak cinsiyet odak noktaları oluşturmasına dair düzenlemeler formüle etmiştir. Cinsiyet odak noktalarının oluşturulması bağlamında bakanlıkların üstlendiği görevlere kısaca bakacak olursak; İçişleri ile görevli bakanlığa toplumsal cinsiyet eşitliği temelinde hem taşra birimlerine hem de yerel yönetimlere bilgi ve teknik destek sağlama görevi verilmiştir. Eğitim işleri ile görevli bakanlık ise, özellikle örgün ve yaygın eğitimin her düzeyinde toplumsal cinsiyet eşitliğinin işlenmesi amacıyla ilgili birimlerle ve sendikalarla iş birliği noktasında görevlendirilmiştir. Mali işler ile görevli bakanlık ise temelde bütçe tekliflerinin toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme yaklaşımıyla hazırlanmasına katkıda bulunmakla

görevlendirilmiş bulunmaktadır. Her ne kadar konu ile ilgili değerlendirme çalışmanın sonunda yapılacak olsa da yukarıda sayılan misyon ve görevlerden hareketle toplumsal cinsiyetin ana akımlaştırılması çerçevesinde uzman-bürokratik modelin temellendirilmeye çalışıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte Yasa, katılımcı demokratik modele uygun olarak Daire'ye, toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilebilmesi adına konsey oluşturma zorunluluğu getirmiştir. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet eşitliği konularında sivil toplum örgütlerinin ürettiği plan ve projelerin kamu politikalarına yansıtılması ve Daire tarafından yürütülecek hizmetlerin etkin bir şekilde izlenmesi ve denetlenmesi amacıyla "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Danışma ve İzleme Konseyi" yapılandırılmıştır. Konsey'in oluşumuna ve görevlerine bakıldığında sivil toplum örgütlerinden yerel yönetimlere, üniversitelerden birlik temsilcilerine varıncaya kadar toplumsal cinsiyet çalışmaları ile ilgili olarak bir yelpaze oluşturma çabası içerisinde bulunduğu görülmektedir.

Sonuç Yerine

MacKinnon'a göre cinsiyet ayrımı konusundaki yaygın yaklaşımlar içerisinde kadınlar için eşitliği giden iki alternatif yol vardır. Bunlar aynılık - farklılık geriliminin yaratımında beliren yollardır. En yaygın olanı, "erkek gibi ol" betimlemesinin gerisinde farklılıkları yok sayan aynılıktır (MacKinnon, 2020:253). Mamafih bu yaklaşım, hukukta özün nasıl biçim haline geldiğinin açık bir göstergesini teşkil etmektedir. Bunun açılımı, soyut eşitlik temelinde herkesi "aynı" gören özün evrensellik formülüyle eşelenerek biçim haline getirilmesidir. Bu ise tarafsızlık kisvesinin çevrelediği "aynılık" örüntüsünün farklılıkları görünmez kılmasıyla temellenmektedir. Bu bağlamda geçerli olan çıkarım, "eşit" kelimesini "aynısı" kelimesinin karşılığı ya da dengi olarak kabul etmektir (MacKinnon, 2020:253-254). Aynılık-farklılık eklektiğinde beliren ikinci alternatif yol ise farklılıklar üzerinden hareket eden ve ona özel-geçici koruma alanı nakşeden yaklaşımdır. Bu anlatının hikâyesi, farklılıkla başlamakta ve kuralın istisnası olarak koruma gerekliliğine vurguyla son bulmaktadır. Gelineen noktada farklılıklar, güçlendirme temelinde koruma altına alınarak, eşitlik talepleriyle denkleştirilmektedir.

Aynılık - farklılık öğretisinin geride bıraktığı tüm bu anlatı yığını içerisinde MacKinnon, tek bir çıkarımın anlaşılabilirliğine vurgu yapmaktadır: "Erkek kendi başına nasıl her şeyin ölçüsü haline gelebilmektedir" (MacKinnon, 2020:255). Buna göre aynılık temelinde hareket edildiğinde kadın, erkeğe uygunluğuyla ölçülmekte; farklılık açısından ise erkeğe uymayan yönleriyle değerlendirilmektedir. Aynılık çerçevesinde eşitlik, aynı olma ölçütüne göre formüle edilirken; farklılık bağlamında bu, özel koruma kuralıyla tasvir edilen bir anlatıya dönüşmektedir. Aynılık eşitlik için standart olunca, toplumsal cinsiyet hiyerarşisinin eleştirisi, kılık değiştirmiş bir özel koruma talebiyle belirmektedir (MacKinnon, 2020:269). Bu gerçeklikler, bizi her iki yaklaşımın kavşak noktası olan "erillik" olgusunun belirlenimine yönlendirmektedir. Aynı zamanda bu, her ikisinin de görmediği ya da görmek istemediği iktidar nosyonuna tekabül eden şeydir. Bu temelde iddiamız, eşitsizliğin bir aynılık ve farklılık meselesi olarak değil, bir tahakküm ve hegemonya meselesi olarak ele

alınması gerektiğidir. Bu sav minvalinde eşitsizlik, iktidar ve onun yapılanmasıyla ilişkili bir nosyon olarak belirginleşmektedir. Bu noktada iktidar olgusu, Foucault'un çıkarımlarında olduğu gibi örgütlenmiş ilişkiler yumağını karşılayan bir anlamlandırmaya sahip bulunmaktadır (Foucault, 2016:123). Bu çıkarıma göre cinsiyet temelinde beliren dispositif, iktidar oyununun girdabına kapılarak, onun yaratmış olduğu ilişkiler yumağı içerisinde kaybolmaktadır (Foucault, 2016:121). Buradan çıkış yolu ise yine iktidar olgusunun temellendirdiği stratejinin takip edilmesiyle mümkün olmaktadır. Bu, dispositifin iktidar ilişkileriyle örüldüğü ve bunun doğru bir biçimde anlaşılmasında iktidarın bilgi koordinatlarına başvurulması gerektiği esasını karşımıza çıkarmaktadır. Eril tahakkümü bunun üzerinden okuduğumuzda, cinsiyet ayrımına dayalı iktidar ilişkilerinin dispositif temelinde kurgulanmış olduğu gerçekliği bizi karşılamaktadır. Buradan hareket etmek, eril iktidarın zapt edilmezliği ve yaygınlığı temelinde cinsel dispositifin ilişkiler şebekesini görmeyi gerektirmektedir. Bu bağlamda vardığımız nokta, iktidar olgusunun eril işlevselliği üzerinden cinsiyetin toplumsal okunmasının yeniden yapılması gerektiğidir. Bu, eşitsizliklerin gerisinde toplumsalın yapısal izlerini sürme zorunluluğunu açığa çıkarmaktadır. Çünkü iktidar toplumsal gerçekliği yansıttığı temelde eşitsizlik bir hiyerarşi sorunu olarak belirlemektedir. Dolayısıyla cinsiyetin toplumsal tanımının dinamiği, eşitsizliğin köklerine sızmış yapısal engel ve kısıtlamaları açığa çıkarma noktasında önemli bir işlev üstlenmektedir. Çalışmamızda bu çıkarımdan hareketle ana akımlaştırma stratejisinin dönüştürücü işlevi ön plana çıkarılarak, bunun devlet feminizmi temelinde kurumsalın eril yapısının kırılmasında gereklilik arz ettiği ileri sürülmektedir.

Ana akımlaştırmanın dönüştürücü stratejisi, soyut eşitlik ve eşit muamele ilkesinin ötesinde kadın - erkek eşitliğini hedefleyen bir yönetim metodudur. Bunun için kurumsal yapıya sızmış eril iktidar örüntülerine yönelerek, tüm ana akım politika, program ve uygulamaları eşitlik temelinde dönüştürmeye hedeflemektedir. Bu mücadele, esasen kadınların önündeki engelleri tekil durumlarda, parça parça kaldırmayı hedeflemenin ötesine geçerek, eril iktidarın toplumsal anlam ve pratiklerini eşitlik temelinde dönüştürmeyi amaç edinmektedir (Savran, 2018:46). Bu bağlamda kadın erkek eşitliğini temel alan ana akımlaştırma, bütünlüklü bir perspektifte hareket etmeye ayarlanmış bulunmaktadır. Bu, dönüştürücü yöntemin her alanda etkiye sahip olabilmesi için zorunluluk arz etmekte olup, eşitliğin tesis edilmesinde önemli bir itici güç teşkil etmektedir. Bunun için de açıkça ve tutarlı bir biçimde formüle edilen hedeflerin bütüncül bir çerçeveye oturtulması gerekmektedir. Aksi durumda ana akımlaştırmanın, soyut kriterler ve usul yöntemleriyle çevrelenmiş bir yönetim metodunun ötesine geçmesi imkânsız hale gelmektedir. Bu noktada Pekin Eylem Platformunun yayınlanmış olduğu belge, ana akımlaştırma sürecinde atılması gereken adımları betimlemesi çerçevesinde önemli bir yol haritası olarak ön plana çıkmaktadır. Ancak bu adımların ulusal mekanizmalar tarafından içselleştirilmesinde birtakım sorunlar belirlemektedir. Bunun en temel nedeni, her ülkenin farklı siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal yapıya sahip olması ve bunun ulusal düzlemde farklı yönetim modellerine mahal vermesidir. Bu doğrultuda her bir devletin, ana akımlaştırma temelinde kendi yönetim ilkelerini belirleyerek, buna uygun teknik ve araçsal yöntemler geliştirmesi icap

etmektedir. Ancak ana akımlaştırma, çoğu zaman politikaların geliştirme sürecinde bürokratikleşebilmekte ve idari yöntemler aracılığıyla bulanıklaşarak soyut bir eşitlik kriteri haline dönüşebilmektedir. Bu bağlamda ana akımlaştırma yönteminin, karar vericiler, politika üreticiler ve uygulayıcılar açısından açık bir şekilde anlaşılması ve bunun eşitliğin tesisinde siyasi bir kararlılığa dönüştürülmesi önem arz etmektedir.

KKTC özelinde ana akımlaştırma stratejisine baktığımızda, yöntem olarak hem uzman bürokratik modelin hem de katılımcı demokratik modelin temel alındığını görmemiz mümkündür. TOCED Yasası, ana akımlaştırmanın kurumsal düzlemde kurgusunda yönetim mekanizması olarak Daireyi yapılandırmıştır. Söz konusu Daire'nin görevleri, toplumsal cinsiyet eşitliğini ana akım politika, program ve uygulamalara dâhil etme noktasında şekillenmiş olup, bunların sürdürülebilirliği açısından heterarşinin gerekli kıldığı bir düzenek yapılandırılmaya çalışılmıştır. Bu yönetim alanı içerisinde görev alacak kadronun toplumsal cinsiyet bakış açısına sahip uzmanlardan oluşması, ana akımlaştırma temelinde uzman bürokratik modelin ağırlıklı olarak tercih edildiğini göstermektedir. Ancak Yasa, toplumsal cinsiyet eşitliği konularında sivil toplum örgütlerinin ürettiği plan ve projelerin kamusal alana yansıtılması ve Daire'nin etkin bir biçimde izlenip denetlenebilmesi için Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Danışma ve İzleme Konseyi'ni de ana akımlaştırma sürecine dâhil etmiştir. Bu yasal kurgu, farklı alanlardaki eşitlik seslerinin de kamusalda politik olarak dillendirilmesi açısından yerinde bir düzenleme husul bulmuştur. Mamafih toplumsal cinsiyet odaklı politikaların oluşturulması amacıyla iki yılda bir Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Kurultayı düzenlenmesi de ana akımlaştırma stratejisinin katılımcı demokratik yönünün güçlendirilmesi temelinde yetkinlik arz eden bir adım olmuştur. Daha önce de vurguladığımız üzere ana akımlaştırmanın bu modeli, eleştirel tahkikinin sağladığı demokratikleştirme işleviyle politika yapım süreçlerini ve pratiklerini dönüştürmede gereklilik teşkil eden bir mihenk taşıdır.

Öte yandan TOCED temelinde vurgulanması gereken bir diğer husus da ana akımlaştırmanın odaklanmış olduğu amaçlara yöneliktir. Yasa, toplumsal cinsiyet bakış açısının tüm politika ve programlara yerleştirilmesi noktasında bütüncül bir yaklaşım benimseyerek, bunu yönetim feminizmi temelinde kadının insan haklarına yönelik ayrımcılık ve şiddet sorunsallarını da içine alacak şekilde kurgulamıştır. Bu noktada dönüştürücü bir ana akımlaştırma stratejisinin kadın odaklı siyasalar oluşturmanın ötesinde toplumsal cinsiyet anlayışını tüm politika geliştirme ve uygulama süreçlerinin merkezine yerleştirme gayesinde olduğunu hatırlatarak, kadınların önündeki engellerin tekil çözüm çıktılarıyla aşmaya çalışılmasının tek başına yeterli olmayacağını dile getirmek isteriz. Bunun dışında toplumsal cinsiyet eşitliğinin yönetim alanında yeterince anlaşılamaması ve gittikçe marjinalleştirilerek, öteki hükümet öncelikleriyle rekabete sokulması, kurumsal bürokratik ağ içerisinde açık olmayan görev tanımları, birçok alanda cinsiyet ve yaş olarak ayrıştırılmış verilerin eksikliği, gelişmenin değerlendirilmesinde yetersiz kalan analiz yöntemleri ve kurumlar arası heterarşik iletiyi sağlayacak bağlantının kurulamaması şeklinde sıralayabileceğimiz engeller de ana akımlaştırma temelinde beliren sıkıntılar olarak karşımızda durmaktadır. Bunların ötesinde “uygulamaya geçiremememe

veya yapısal olarak kurumsallaşamama” gibi söylemsel kisve altında gelişen siyasi iradesizlik, toplumsal cinsiyet eşitliğinin bürokratik açıdan araçsallaşma tehlikesini de açığa çıkarabilecektir. Bu noktada devlet feminizmin güçlendirdiği politik bir kararlılığa sahip olmak, ana akımlaştırma sürecinin işleyişinde beliren olumsuzluklara karşı kadın - erkek eşitliğinin tesisinde anahtar bir unsur teşkil edecektir. Bunun uzantısı, eril iktidarın kamusal alanı sökülüp atılmasını hedefleyen yeni bir eşitlik inşasıdır.

Geldiğimiz noktada KKTC'de eşitliğin inşası anlamında atılan adımların belirli bir hukuksal çerçevenin oluşturulması ve kadına yönelik şiddet konusunda farkındalığın artırılmasından daha ileri gidememiş olduğunu söylememiz mümkündür. Bu noktada bürokratik zincirlerin kırılarak kurumsal yapılanmanın ivedilikle işlerlik kazandırılması, dönüştürücü bir ana akımlaştırmanın gerçekleşmesi açısından önemli bir adım teşkil edeceğini düşünmekteyiz. Kuşkusuz toplumsal cinsiyet eşitliğine giden yolda eril iktidarın temellendirdiği engeller karşımıza çıkacaktır. Bunların aşılması, her şeyden önce hukuksal ve yapısal ilişkileri biçimlendiren cinsiyet hiyerarşisinin hedef alınmasını gerektirmektedir. Bunun için de ana akımlaştırma stratejisinin dönüştürücü araçlarının devreye sokulması gerekmektedir. Bu gerçeklik temelinde TOCED Yasası'na baktığımızda ana akımlaştırma teknik ve araçları bakımından en sık vurgu yapılan hususun eğitsel araçların kullanılmasına yönelik olduğu görülmektedir. Bu noktada toplumsal cinsiyete dair farkındalık oluşturma ve heterarşinin zorunlu kıldığı cinsiyet odak noktalarına yönelik hizmet içi eğitimlere yoğun bir biçimde yer vermektedir. Bununla birlikte ana akımlaştırmanın başarılı bir biçimde uygulanmasında işlevselliğe haiz olan toplumsal cinsiyet etki analizleri de özellikle yer verilen etmenler arasında bulunmaktadır. Bu analizler, kurumsal alana yerleşmiş eril iktidarın salgıladığı eşitsizliklerin değerlendirilmesi ve bunların eşitlik perspektifinde dönüştürülmesinde etkili çıkarımlarla cinsiyet odaklı politikaların yaratılmasına temel oluşturabilecek niteliği haizdir. Tüm bu esaslar neticesinde vardığımız çıkarım, ana akımlaştırmanın bütüncül bir strateji olarak dönüştürücü etkisinin TOCED çerçevesinde kurumsal düzeneğin işlevsel hale getirilmesiyle birlikte devreye girebileceği yönünde belirginleşmektedir. Bu ise her şeyden önce bürokratik teslimiyete kapılmayan; eşitlik idealinde tüm yapısal engelleri aşmaya kararlı siyasi bir iradenin varlığını zorunlu kılmaktadır.

Not

¹ Devlet Feminizmi olarak çalışmamızda yer verdiğimiz anlayış, toplumsal cinsiyete dayalı eşitliği devlet düzeneğinin her alanına yerleştirilmesini savunan görüşü destekleyecek şekilde formüle edilmiştir. Bu bağlamda dönüştürücü stratejinin gerekliliği vurgulanarak, devlet düzeneğinde toplumsal cinsiyet eşitliğini merkeze alan ana akım politikaların hayata geçmesi gerektiği iddia edilmektedir.

Kaynakça

- Aliefendioğlu, H. (2007). Kıbrıs'ta Kadın/Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları ve Kadın Hareketi Üzerine Bir Değerlendirme. *Kıbrıs Araştırmalar Dergisi*, 13 (33), 127-141.
- Bacchi, C. & Eveline, J. (2003). Mainstreaming and Neoliberalism: A Contested Relationship. *Policy and Society*, 22(2), 98-118.

- Bacchi, C. & J. Eveline. (2010). Gender Mainstreaming or Diversity Mainstreaming? The Politics of Doing. İçinde, C. Bacchi & J. Eveline (Eds.). *Mainstreaming Politics*, Adelaide: University of Adelaide, 311-334.
- Bacchi, C.J. Eveline, J. Binns, C. Mackenzie & S. Harwood. (2010). Gendering Practices and Feminist Theory. C. Bacchi & J. Eveline (Eds.) *Mainstreaming Politics*. Adelaide: University of Adelaide, 253-261
- Benhabib, S. (1997). The Generalized and The Concrete Other. *Feminisms*. S. Kemp & J. Squires (Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Beveridge, F., S. Nott & K. Stephen. (2000). Mainstreaming and the Engendering of Policy - Making: A Means to an End? *Journal of European Public Policy*, 7(3), 385- 405.
- Connell, R.W. (2019). *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Daly, M. E. (2005). Gender Mainstreaming in Theory and Practice. *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 12 (3), 433- 450.
- Donovan, J. (2019). *Feminist Teori*, (Çev. A. Bora, F. Sayılan, M. Ağduk-Gevrek) İstanbul: İletişim Yay.
- Eveline, J. & C. Bacchi. (2005). What are We Mainstreaming When We Mainstream Gender? *International Feminist Journal of Politics*, 7 (4), 496-512.
- Foucault, M. (2016). *Entelektüelin Siyasi İşlevi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Frye, M. (1983). The Politics of Reality: Essays in Feminist Theory. *Crossing Press: Freedom*, 2-7.
- MacKinnon, A. C. (2020). *Feminist Bir Devlet Kuramına Doğru*. İstanbul: Metis Yay.
- March, J. G. ve J. P. Olsen. (1984). The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *The American Political Science Review*, 78(3), 734-749.
- Mazey, S. (2000). Introduction: Integrating Gender-Intellectual and Real World Mainstreaming. *Journal of European Public Policy*, 7(3), 333-345.
- Özdemir, N. (2020). Iris Marion Young Teorisine Genel Bir Bakış: Yapısal Adaletsizlik ve Adaletsizlikten Sorumluluğa İlişkin Sosyal Bağlantı Modeli. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 146, 247-329.
- Rao, A. & Kelleher D. (2005). Is There Life After Gender Mainstreaming? *Gender & Development*, 13(2), 57-69.
- Savran Acar, G. (2018). *Feminizm Yazıları Kuramdan Politikaya*, Ankara: Dipnot.
- Squires, J. (2005). Is Mainstreaming Transformative? Theorizing Mainstreaming in the Context of Diversity and Deliberation. *Social Politics*, 12(3), 366-388.
- Verloo, M. (2005). Displacement and Empowerment: Reflections on the Concept and Practice of the Council of Europe Approach to Gender Mainstreaming and Gender Equality. *Social Politics*, 12(3), 344-365.
- Walby, S. (2005a). Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 12(3), 321-343.
- Walby, S. (2005b). Introduction: Comparative Gender Mainstreaming in a Global Era/ *International Feminist Journal of Politics*, 7(4), 453-470.
- Walby, S. (2021). *Patriyarka Kuramı*, Ankara: Dipnot.
- Young, I. M. (2006). Taking the Basic Structure Seriously. *Perspectives on Politics*, 4(1), 91-97.
- Young, I. M. (2011). Responsibility for Justice. Oxford: Oxford University Press.

Gecekonduyu Kente Katmak: Kadın Anlatılarında Hareketlilik

Leyla Bektaş-Ata*

Walking the Squatters on the City Streets: Mobility in Women's Narrations

Öz

Bu araştırmada İzmir'in bir gecekondu mahallesinde yaşayan kadınların kent hakkını sorunsallaştırıyorum. İki saha çalışmasına dayanan araştırmanın ilkini 2017 yılında doktora tezim için gerçekleştirdim ve bu mahallede yaşayan kadınların yaşam öykülerini dinledim. Kente yerleşmelerinin üzerinden 30 yılı aşkın süre geçmiş olsa da birinci kuşak kadınların çoğunun kent deneyiminin çok sınırlı olduğunu ve kentin önemli birçok noktasını henüz görmediklerini fark ettim. 2019 yılında yürüttüğüm ikinci saha çalışmasında on kadınla kent deneyimleri üzerine derinlemesine görüşmeler yaptım, gündelik hayatlarındaki hareketliliklerini gözlemledim. Bu aşamada, henüz ziyaret etmedikleri kent mekânlarını belirledim ve ardından bu mekânları kadınlarla ziyaret ettim. Bir süre sonra yaptığım ikinci görüşmede kadınlardan mekân deneyimlerini anlatmalarını istedim. Ekonomik kısıtların, iş hayatına katılımın, çocuklu olmanın, kent tecrübesine sahipliğin, mahallede aşinalığı kaybetmenin, evin sınırlarında yaşamın ve enformel iş yapmanın kentte hareketliliğe etkisini analiz ettiğim bu makalede, her bir temayı bir kadının yaşam öyküsü ve hareketlilik anlatısı üzerinden sürdürüyorum.

Anahtar Kelimeler: Kadın anlatıları, kentlilik, kent hakkı, hareketlilik, gecekondu, İzmir.

Abstract

This research aims to identify right to the city of women who live in a squatter neighborhood in İzmir. It depends on two different field studies. In 2017, for my doctoral study, I listened to the life stories of women living in this neighborhood. A significant proportion of the first-generation women have limited urban experience although three decades has passed since their settlement. They have not yet been to many important locations, is considerable. In the second fieldwork I conducted in 2019, I interviewed ten women about their urban experiences at home and observed their daily activities. At this stage, I identified the urban spaces that they had not visited yet, and then I visited these places with the women. In the second interview I held after a while, I asked the women to describe their experiences of the place. In this research, I analyze the effects of economic constraints, participation in business life, having children, having urban experience, losing familiarity in the neighborhood, living within the borders of the home and working informally on women's mobility. I follow each theme through a woman's life story and mobility narration.

Keywords: Women's narrations, urbanity, right to the city, mobility, squatter, İzmir.

*Dr. Leyla Bektaş-Ata, Doktora Sonrası Araştırmacı, Kadir Has Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü. İstanbul-Türkiye. E-posta: leylabektas@gmail.com Orcid No: 0000-0002-7929-2469.

Özgün araştırma makalesi
Makale gönderim tarihi: 18 Eylül 2022
Makale kabul tarihi : 12 Aralık 2022
1302-9916©2022 emupress

Original research article
Article submission date : 18 September 2022
Article acceptance date: 12 December 2022

Giriş

Doktora tez araştırmam için İzmir'in gecekondu mahallelerinden Limontepe¹ sakinleriyle (2017 yılında) yaptığım görüşmeler, özellikle mahallenin kurucusu konumundaki birinci kuşak kadınların kent deneyimlerinin bir hayli sınırlı olduğunu ortaya çıkardı. “Düşün yani 25 sene İzmir’de otur ama sen Kemeraltı’ını tanıma, sen Konak’ı tanıma” (Bektaş Ata, 2021: 131) gibi cümleleri sıklıkla duydum. Bu ifadeler, kentlilik pratiklerinden verilen tavizlere işaret ediyordu. Bunun ilk gerekçesi ekonomik durumun yetersizliğiydi. Çocuklarını büyütebilmek, kısıtlı imkânları yetirebilmek için yaşadıkları kentin olanaklarından istifade edemeyen kadınlar, İzmir’e yabancı kalmışlardı -kendi ifadeleriyle kent içinde köylülerdi. Bununla birlikte, mevsimlik açılan fabrikalarda ya da kentin orta ve üst orta sınıflarına mesken olan muhitlerinde gündelikçi olarak çalışıp kentte hareketlilik edinmişlerdi. Bu süreçte, İzmir’in farklı noktalarına servisle ya da toplu ulaşım araçlarıyla gidip gelerek kente yolunu bulmanın ve korkusuzca kent hayatına katılmanın gururunu yaşamaya başlamışlardı. Fakat (2019 yılında) yürüttüğüm ikinci saha araştırmasının gösterdiği önemli bir bulgu, kadınların bazı bölgelerde fiziksel olarak bulunmasının orada devam eden hayata katılmakla aynı anlama gelmediği idi. Örneğin Alsancak’taki bir eve temizliğe gitmek, Alsancak’ta olmanın işaret ettiği sosyal hayatı yaşamalarına yetmiyordu. Bu durumun temelinde ekonomik ve kültürel sermaye eksikliği önemli bir rol oynarken kimin kentli olarak tarif edildiği/işaretlendiği kentten kimin ne düzeyde yararlandığında belirleyicidir.

Henri Lefebvre’in (2016), 1960’ların sonunda geliştirdiği kent hakkı kavramı, özgürlük hakkını, toplumsallaşma içinde bireyselleşme hakkını, yerleşme hakkını, erişim hakkını; çalışma, eğitim, sağlık, konut, dinlenme ve yaşama hakkını da kentsel hayat hakkı içerisinde ele alır. Feminist coğrafya çalışmaları ise, Lefebvre’in geliştirdiği kent hakkı kavramının etnik, ulusal, kültürel farklılıkları kapsamadığını ve toplumsal cinsiyeti göz ardı ettiğini ileri sürer (Fenster, 2005:219). Kentsel alanları geri kazanmanın önemine işaret eden Lefebvre sonrası teorik ve aktivist çalışmalar da ataerkil toplumsal cinsiyet perspektifini destekler: Kent mekânının tasarlanmasında ve kent politikalarının üretiminde kadınların ihtiyaçları dikkate alınmaz ve erkeklerin kamusal alanına aksine kadınlar domestik alanla, bireysel temelli ihtiyaçların karşılanmasıyla özdeşleştirilir (Rahbari & Sharepour, 2015:232). Bu anlayış, alışlagelen kamusal - özel dikotomisini yeniden üretir. Bunu kırmak için kent araştırmalarının odağını “gündelik hayatın nasıl müzakere edildiğine çevirmek” gerekir; çünkü ancak bu şekilde “cinsiyetlendirilmiş deneyimleri aydınlatan mekânsal pratiklerin çoğluğuna dair yerimli içgörüler” elde etmek mümkün olur (Beebejeau, 2016).

Bu araştırmanın öznesi olan yoksul kadınların mekân kurma pratiklerini, toplumsal cinsiyetlerinin yanı sıra sınıfsal durumlarından da etkilenen kişisel konumlarını göz önünde bulundurarak gündelik hayatları içerisinde gözlemledim. Mekân kurmayı, “insan olarak hepimizin kendimizi içinde bulduğumuz yerleri içinde yaşadığımız yerlere dönüştürme şeklimiz” olarak ele alıyorum (Schneekloth & Shibley, 1995:1). Kadınların içinde yaşadıkları fiziksel mekâna ve bu mekâna ne yaptıklarına, mekânın içini ve dışını nasıl kullandıklarına ve sınırlarını (eğer öyleyse) nasıl esnettiklerine odaklanıyorum. Gecekondu kadınların kentin -fizikî

olarak değilse de- sosyoekonomik bakımdan kenarında olmalarının kente katılım ve kentliliğe etkisini hareketlilik anlatıları üzerinden açığa çıkarmaya çalışıyorum. Bunu yaparken, birbirinden keskin biçimde ayrılması mümkün olmayan altı tema üzerinde duruyorum: Ekonomik kısıtların, iş hayatına katılımın, çocuklu olmanın, kent tecrübesine sahipliğin, evin sınırlarında yaşamın ve enformel iş yapmanın kentte hareketlilikle bağını kent hakkı tartışmaları üzerinden kuruyorum.

Yöntem

Gecekondu kadınların kentteki hareketliliklerini analiz etmeyi amaçladığım bu çalışmayı, tez araştırmam kapsamında yürüttüğüm etnografik verinin üzerine kurdum (Bektaş Ata, 2019) ve elde ettiğim hareketlilik bulgularını bir üst basamağa taşımayı hedefledim. 2017 yılında yürüttüğüm etnografik araştırma süresince gözlemediğim ve hayat hikâyelerini dinleyerek hareket kısıtlılıklarını tespit ettiğim on kadınla 2019 yılının Ağustos-Eylül aylarında ikinci bir saha çalışması yürüttüm. Bu süreçte, kadınların mekân kullanım pratiklerini, kent hakkına ilişkin tutumlarını ve kentlilik perspektiflerini anlamaya çalıştım. Kadın hareketliliğini kısıtlayan engelleri açığa çıkarmanın ve aşmanın imkânlarını niteliksel yöntem üzerinden aradım. Niteliksel araştırmalarda seçilen yöntem, yalnızca bir teknik ya da veri elde etme aracı değil; aynı zamanda araştırmacıyı da çalışmanın parçası kılan bir süreçtir (Masson'dan aktaran Kümbetoğlu, 2008:37). Feminist metodolojiden beslenen bu araştırma, kadınları kendi hayatlarının faili olarak ele alır ve gündelik hayatı anlayabilmenin yolunu gündeliğin içerisinde konumlanmakta arar. Gündeliği kuran rutinlerin, alışkanlıkların, döngülerin, “toplumsal olanın mekâna gömülü kodları”nın (Çavuşoğlu, 2014:259) peşine düşebilmek ise o mekânda olmayı gerektirir. Feminist metodolojinin doğası da araştırma alanıyla mesafelenmek yerine, tam içerisine konumlanmayı önemser (Oakley'den aktaran Şentürk, 2015).

Kadınların deneyimini anlamlandırmanın birinci basamağı; düşünme, algılama, hayal etmenin gerçekleştiği yapısal zemin olan hikâyelerden geçer. Hikâyeler, deneyimi anlamlandırmanın önemli bir yolu. Yanı sıra, kişinin anlatılarının birikimi, kendilik kimliğinin görünürlük kazanmasının da aracısıdır (Hollway & Jefferson, 2000). Mekâna kök salan ve mekân üzerinden üretilen kadın hikâyeleri/anlatıları, mekânda kurulan (ya da kurulamayan) aidiyete dair önemli içerimlere sahiptir. Joan W. Scott (2013:149), farklı bir grubun deneyimlerini görünür kılmak için söylem aracılığıyla özneleri konumlandıran ve öznelerin deneyimlerini üreten tarihsel süreçlere bakmak gerektiğini hatırlatır. Bu sebeple katılımçıların hareketliliklerinin, kente katılımlarının bugününü anlamak için tarihsel dönemlerini, geçmiş deneyimlerini gün yüzüne çıkarmak gerekir. Bu araştırma kapsamında kadınların yaşam öyküleri ve hareketlilik anlatılarına başvurmak, toplumsal cinsiyetin mekânsallığı ve mekânda sürdürülen sınıfsal ve kültürel kodların yapısına ilişkin ipuçları verdi. Gözlemediğim kadınların sosyal yaşamları hakkında birinci elden bilgi toplamak ve meseleleri onların gözünden anlaşılır kılmak için yaptığım katılımlı gözlem (Balsiger & Lambelet, 2014:119-120) yoluyla kadınların rutinlerini ve diğer gündelik pratiklerini daha anlamlı bir zemine oturtabildim (Low, 2017:46). Katılımcı gözlem, gözlemci olarak benim, araştırdığım insanların ritüellerinin, aktivitelerinin, etkileşimlerinin bir parçası

olabilmemi ve onların mahalle kültürlerinin belirgin ve örtük yanlarını anlamamı sağladı (Dewalt vd., 1998:260). Görüşmecilerin anlam dünyasını kuran değer ve deneyimleri daha iyi açığa çıkarabilmek için derinlemesine görüşmeleri yapılandırdım (Stephens, 2010:293). Bu yolla, bir kişinin hayatına yapılandırılmış bir görüşmenin kısıtlı çerçevesinden daha derin bir şekilde bakma olanağı elde ettim (Charmaz, 2011:61).

Bu araştırma kapsamında kadınlardan İzmir'in merkezinde henüz görmedikleri ya da sınırlı düzeyde vakit geçirdikleri mekânları belirlemelerini istedim. Farklı ulaşım araçlarını kullanarak ilgili mekân ya da bölgeleri kendi seçtikleri komşularıyla ziyaret edip vakit geçirdik. Kadınlarla hem mahallede ve evlerinde olabildiğince uzun vakit geçirdim, hem de kent içinde belirledikleri noktaları birlikte ziyaret edip serbest zaman geçirdik. Mahalledeki hareketlilikleri gözlemladim.

Birkaç gün sonra yaptığım ikinci görüşmelerde kent deneyimlerini değerlendirdiler. Saha sürecine yönetmen Elif Miral Oktay da katıldı. Kadınların kent içi hareketliliklerini fotoğrafladı; onların mekân kullanımına olabildiğince az etki edecek şekilde kısa videolar çekti.² Kadınların izinleriyle yapılan görsel kayıtlar, kent içi hareketliliklerinin farklı katmanlarını açığa çıkardı. Kadınlar, gezi esnasında çekilen fotoğrafları kendileriyle paylaşmamızdan mutluluk duydu ve evlerinde kolaylıkla görebilecekleri yerlere astılar.

Kadınların hareketliliklerini kısıtlayan durumları birbirlerinden keskin biçimde ayırmak mümkün değil. Bazı gerekçeler diğerlerini de kapsayacak ölçüde geniş (örneğin enformel mekânda yaşam). Üstelik etkisi farklılaşmakla beraber burada ele alınan gerekçeler birçok kadının gündelik hayatını önemli ölçüde belirliyor. Bununla birlikte, her bir kadının anlatısında diğerlerinden ayrılan, öne çıkan ve çok belirleyici olan unsurlar da mevcut. Bu sebeple burada incelediğim her bir temayı bir kadının yaşam öyküsü ve anlatısı üzerinden sürdürüyorum. Her bir anlatı ve deneyim biricik olmakla beraber değinilen meselelerin münferit durumlar olmadığını altını özellikle çizmek isterim. Böyle bir anlatı formunun, aynı zamanda, eleştirel feminist metodolojiyi, öznelik-nesnellik, anlatan-anlayan-kuran, teori-yaşantı, bakan-bakılan ayrımlarını yıkmaya çıkan feminist epistemolojiye yaklaştıracığını umuyorum.

Tablo 1: Katılımcıların demografik özellikleri

Katılımcı	Doğum yılı	Doğum yeri	Eğitim durumu	Mesleği	Medeni durum ve çocuk sayısı	İzmir'e yerleşim yılı	Aile üye sayısı
Gülay	1960	Çorum	İlkokul	Emekli	Evli, 5	1989	4
Filiz	1966	Malatya	İlkokul	Gündelikçi	Evli, 4	1991	4
Aytül	1966	Erzurum	İlkokul	Ev kadını	Evli, 2	1986	3
Hasret	1954	Tunceli	Eğitim almamış	Ev kadını	Evli, 7	1975	3

Halime	1959	Erzurum	İlkokul	Ev kadını	Evli, 2	1978	2
Gülcan	1982	Mersin	İlkokul	Ev kadını	Evli, 2		4
Gülây	1960	Çorum	İlkokul	Emekli	Evli, 5	1989	4
Pelin	1954	Erzurum	Eğitim almamış	Ev kadını	Dul, 5	1987	2
Sevim	1965	Artvin	İlkokul	Ev kadını	Evli, 2	1989	6
Melek	1967	Antalya	İlkokul	Emekli	Evli, 3	1989	3
Ayşe	1968	Amasya	İlkokul	Mevsimlik işçi	Evli, 4	1988	2

İdarenin Mekânında Kent Hakkı

Gecekondu mahallesinde kent hakkının bileşenlerini açığa çıkarmak için yürütülen bir araştırmanın ele alacağı en önemli konu kaçınılmaz olarak ekonomik kısıtların merkezî rolüdür.³ Görüşme yaptığım tüm kadınları kent kullanımından mahrum bırakan ekonomik sorunlar, gecekondu bölgesinde yaşamak yoluyla perçinlenir; coğrafyadan ve yaşam alanının altyapısal kısıtlarından kaynaklanan sınırlılıklar da mevcut kısıtlara dahil olur. Bu tartışmayı Gülây'ın anlatısı üzerinden sürdürürken, kent yoksulluğunu iş ve emek piyasasında, ev içi işleyişte, kentin olanaklarına mesafesinde görünürleştirmeyi amaçlıyorum. Gecekondu mahallesinde yaşamının tüm adımlarına sinen idare etme pratiklerinin temeli enformel mekâna bir ev inşa etmekle başlar ve fakat bununla sınırlı kalmaz: Yetersiz altyapı hizmetleriyle idare etme, belediye ve diğer yönetim mekanizmalarıyla idare etme, sosyal güvencesiz enformel iş yapma biçimleriyle idare etme, yoklukla idare etme gibi. İdare etmenin büyük oranda temel ihtiyaçları karşılamaya yoğunlaştığı bu düzende, hepsi yeni anne olan kadınlar için kente katılım ve kentin parçası olmaya dair bir talep geliştirmek öncelikler arasında yer almaz.

Doğup büyüdüleri köylerde sınırlı kaynakların toplumsal cinsiyet göz önünde bulundurularak dağıtıldığı bilgisiyle kadınların bugününe bakmak gerekir: “Maddi durumu iyi olan vardı. Bizim maddi durumumuz iyi değildi. ... (okula) genelde erkekler [gidiyordu]. Hani bizim zamanımızda ... kadın mı okurmuş, kadın mı dışarı gidermiş!” Mahallenin kuruluşundan bu yana iş ve emek piyasalarında erkeklerin kadınlara göre daha fazla tutunabilmesi, idarenin öğrenildiği köy aile yapısında eğitim hakkının kimden yana kullanıldığıyla doğrudan ilişkilidir. Bu eşitsizlik, çalışma hayatına atılınca sosyal güvencenin kimler lehine işletileceğinin de belirleyicisidir. Mahalle erkeklerinin çok azı sosyal güvencesiz çalışır ve iş piyasalarında bunun pazarlıkçısı/takipçisi olurken kadınlar iş kazası geçirdikleri gün usulen ya da çalışmaya başladıktan aylar sonra sağlık sigortası elde ederler: “Sigorta göstermiyorlardı ama hakkımızı yediler. Yedi ay sonra (sigorta) yaptılar. Boyunları altında kalsın!” İş piyasalarına kesintili/sezonluk dahil olan kadınlar bu dönemde artan iş yüklerinin ağırlığıyla mücadele ederler: “Erkek gibi çalışıyorsun, eve geliyorsun yemek seni bekliyor, temizlik seni bekliyor. Çocuğun banyosu seni bekliyor. Evin ne işi olmaz? Tabii her iş bayanlara aittir.”

İzmir'e göç, “şehre gidiyorum, çok güzel yere gidiyorum zannettim kendimi”, diye umudu ifadelendirirken kısa süre sonra “ama memleketi aradım.

Hiç tenekeyle ocak yakmamıştım burada tenekeyle ocak yaktım. Hiç ummadığım şeylerle karşılaştım” denilen bir tecrübeye dönüşür. Barınma hakkı mücadelesi yaşamın her alanına işler: Hayale, mücadeleye, beklentiye, dileğe, pratiğe, taktiklere dönüşür:

[Evi] Yapmadan dedim ki bir odam olsun içinde tuvaletim olsun. Dedim ki Allah'ım ya Rabbim bana da bir oda ver, odanın içinde tuvaletim olsun yeter, dedim. ... Önce duvarlarını ördük sonra çatısını çattık. ... Çatı çatılınca sanki cennette buldum kendimi. Kapı pencere yok daha kendimi öyle özgür hissettim ki!

Temel ihtiyaçları karşılamak ve evi inşa etmek gündelik işlerin merkezine yerleştiğinden kentle karşılaşmalar uzun süre tedirginlik verici olarak görülür: “Kemeraltı'na gittim. Böyle bakına bakına gidiyordum işte. Kız çocuğuyuz ya köy yerinde hiç götürmüyorlar anam! Bakına bakına gittim.” Bu durumda o vakte dek kazanılamayan kent deneyimi de önemli bir rol oynar: “Hiçbir yere gitmedim, gittiğim yeri de tanımadım, geldiğimi de tanımadım.”

İnşa ettikleri evin formal bir statüye taşınması için gereken adım tapuyu almaktır. Kaynak yaratmak için Gülay parçalı da olsa çalışma hayatına katılır: “Ben tapuyu alırken bir hafta yemişte (İncir fabrikası) mesai kaldım gece gündüz. ... Ben 24 saat bir hafta, gelmedim eve. ... Çok şükür ki başardık!” Bu açıdan bir başka kazanım, Gülay'ın “acemilik halimizle Çiğli'ye gittik ta işe” diye tarif ettiği kent içi hareketliliğidir.

Gecekondu coğrafyasının altyapı yetersizliği de kente dahil olmaya set çeken başka bir etmendir. Özellikle yaşlanmaya başlayan nüfus için bölgenin engebeli yapısı, belediye hizmetlerinin yetersizliği, örneğin otobüs durağına erişimin dik bir yokuşu tırmanmayı gerektirmesi gibi durumlar hareketlilik karşısında önemli bir caydırıcıdır: “Yollarımız çok çirkin, kötü, bunu belediye duysa...” Yürünebilir mahalleler, etkinliklere katılmaya, insanların birbirini daha çok tanınmasına, içinde yaşadığı topluma toplumsal olarak daha bağlı hissetmesine ve kendini topluluğun üyesi olarak görmesine olanak yarattığından yaşamdan alınan tatmini de etkiler (Jaśkiewicz & Besta, 2014). Gülay, “doktora annemi götürsem... Şuradan çıkarsan, yürüyemese, sırtında taşımak zorundasın” demişti. Bıkkınlığını, “Limontepe'nin o diklerinde giiiiit geeeeel giiit geeeeel...” diyerek özetlerken hem yaşlı hem de yaşlanmakta olan nüfus için mekânın erişilebilirliğinin önemine değindi. Mahallelerin yeşil alanlar içeren, toplu ulaşım olanaklarına sahip, başka bir ifadeyle yürünebilir ve erişilebilir olması, sakinlerin fiziksel aktivitelerini artırma potansiyeli taşır (Bergefurt vd., 2019). Burada açık olarak ifade edilmese de annesinin bakımını üstlenen Gülay, Türkiye'de özellikle düşük gelirli ailelerde yaşlı bakımında kadınlara yüklenen role de işaret eder (Duben, 2019) - bu da kente katılımın önünü kesen bir başka etmendir.

Mevcut hareketliliğini, kentin olanaklarından yararlanma durumunu gözden geçirince kendini kentli olarak tarif etmez. Bu durumun belirleyicisi olarak ekonomik koşulları işaret eder: “Parası bol olana, işi maaşı bol olana... Şehirli bunlara denir. Bizim gibi çalışarak kazanarak geçinen bir de maaşı az olarak geçinenler 'ben şehirliyim' demesin.” Bu ifadeler, kazancın önemini ve bir önceki kuşaktan kaynak aktarımını kentlilik tarifi içerisine yerleştirir. Bununla birlikte, İzmir'de yaşamaktan memnundur: “Şükür İzmir'in insanı aydın” derken taşıdığı gurur, bu ortamın bir parçası olmaktan duyduğu memnuniyeti gösterir.⁴

Birkaç kez dillendirdiği bu ifadelerle kentliliği aydın olma ve açık fikirlilikle özdeşleştirir. Oy kullanma, oyunu takip etme ve hesap sorma pratikleri de yurttaşlık haklarını korumaya verdiği öneme işaret eder.

Görsel 1: Gülay, Komşusuyla Balçova /Teleferik'te⁵

Birlikte yaptığımız Teleferik ziyareti, “kendimize ait hayatımız yok ki zaten” diyen Gülay için “güzel güzel hanım hanım dertleşe dertleşe gittik... temiz havamızı aldık” cümleleriyle ifadelendirdiği bir deneyime karşılık geldi.

Çalışan Kadınların Kent Hakkı

Kadınların aile bütçesinde pay sahibi olarak kendilerini daha güçlü hissetmelerine zemin yaratan emek piyasasına girmelerinin bir başka önemli çıktısı, kente katılmalarna alan açmasıdır. Görüşme yaptığım kadınlar arasında çalışma hayatına girenler gerek aile içinde gerekse kentsel pratiklerde daha aktiftir. İş hayatının kurallarına göre oynamayı tecrübe etmek, farklı durumlara adapte olmalarını kolaylaştırır. Çalışma hayatlarının çeşitlenmesi gündelik pratiklerinde karşılaştıkları güçlüklerle daha hazırlıklı hale gelmelerini ve bu durumlara göğüs gerebilmelerini mümkün kılar. Gündelikçi olarak çalışan Filiz, servis aracılığıyla mahalleden alınıp işyerine ulaştırılan kadınların aksine toplu ulaşım araçlarını kullanarak İzmir'in farklı bölgelerindeki evlere temizlik hizmeti verir ve kente aktif olarak katılır.

Filiz'in doğup büyüdüğü köy hayatı, oyunla ve okulla mesafeli bir ilişki geliştirmesine sebep olur. Köy işlerinden fırsat buldukça ilkokul eğitimine devam eder. Eğitime katılabilmek, yaşlılarıyla çocukluğunu yaşayabileceği oyunun imkânlarını da kapsar: “Oynamanın yüzünden (okula) giderdim. Okulda oynayacağım, iş görmeyeceğim diye evde, giderdim.” Ferhunde Özbay'ın (2015) köy aile yapısına ilişkin araştırmalarında saptadığı gibi çocuk emeğinin kullanıldığı ailelerde çocukların okula gönderilmemesi ya da işlerin yoğunlaştığı dönemlerde

okuldan çekilmesi sık rastlanan bir durumdur. Çocukluğun mekânında oynunsuzluğun ve edinilemeyen/erişilemeyen hareketliliğin düzleminden kent hayatına geçiş, yabancı olunan bir coğrafyaya açılmanın korkusunu taşır. Bir ev inşa etmeye çalıştıkları gecekondu mahallesinde komşuların arasına karışmak, tanış hale gelmek ve sohbeta girmek kolay olmaz: “‘Şu komşuya oturmaya gidiyoruz. Geliyorsan sen de gel’, (dedi). ... Hiç bilmiyorum, tanımıyorum. Oraya da vardım bir sürü insan var. ... Şimdi ben bunlar yiyip içiyor ama ben çok utaniyorum böyle. Hiç görmemişim etmemişim.”

Büyük oranda benzer yaşam biçimlerinden gelen komşularla geliştirilen ilişkiler zamanla mahallede rahat hissetmeyi, büyük oranda dayanışmayla örülen komşuluğu beraberinde getirir. Mahalle, sınırları içerisinde güvenle hareket edilen ve çoğunlukla köy hayatına benzerliğine referansla dillendirilen bir mekâna dönüşür. Bir sonraki adımda, mahalle sınırlarını aşmak gerekince yeni bir tedirginlik baş gösterir: “[Eşim] hasta olmuştu. Bana dedi ki git Eskiizmir’den ilacı al gel. Dolmuşçu beni götürecekti diye koşa koşa gittim koşa koşa da geri geldim. Otobüse binemiyordum korkumdan biri beni alıp da gidecek diye.” Birkaç kilometrelik mesafede yol alırken duyulan endişeyi aşabilmek, tekrarları ve başkalarının iştirakini gerektirir: “Usul usul yendim (bu korkuyu). Çocuklarımı aldım aldım gittim.”

Filiz’in bu gidişleri çalışma hayatına atılabilmesini de sağlar Üçüncü kızı bir yaşına geldiğinde İzmir’in farklı semtlerindeki evlerde gündelikçi olarak çalışmaya başlar. Yaklaşık 19 yıldır sosyal güvencesiz olarak sürdürdüğü bu iş, çocuklarına eğitim aldrabilmesini, onları evlendirebilmesini, “iyi ki çalıştım” diyebilmesini mümkün kılar: “Kızları gelin ettim; demedim eşime ... şu alınacak bu alınacak. Hepsini ben aldım.” Ev içi işleyişte ciddi ekonomik sorumlulukları üstlenir. Yanı sıra çeşitli ulaşım araçlarını etkin biçimde kullandığı kentte daha hareketli, daha korkusuz hale gelir: “Bilgili oldum daha bilgili oldum. İlk geldiğimde korkuyordum. Gide gele bilgili oldum.” Ekonomik özgürlüğünü kazanır ve hem aile içinde hem de toplumda daha güçlü bir konum elde eder.

İşe gitmek kamusal ve özel mekân kullanımını yeniden organize eder. Bununla birlikte, mahallede çalışma hayatına katılan diğer birçok kadın gibi Filiz için de kent kullanımının temelinde bir işi kotarma, bir görevi nihayete erdirmeye amaçlı yer değiştirmeden söz edilebilir: “İşe giderim alışverişe giderim. Hiç gezmeye gitmedim özellikle gezmek için. Alsancak’ı görmedim, Bornova’yı görmedim.” Bu sözler, cinsiyete dayalı işbölümüyle yakından ilişkilidir ve kadınlar hane sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılamaktan kendilerini sorumlu hissettikleri için alışverişe gitmek, çocukları okula ya da hastaneye götürmek gibi görevleri üstlenirler. Böylece, yeme, barınma, sağlık gibi hayatta kalmayı içeren “temel insan hakları” için kamusal mekânlarla ilişkilendirirler (Kaplan, 1997’den aktaran Fenster, 2005:223). Kadınların kent hareketliliği zorunluluğa dayanır. Kadınların kentin kamusallığında bu temel ihtiyaçları karşılayıp eve dönmesi (Fas gibi) farklı coğrafyalarda da sık rastlanan mekân kullanım biçimlerindedir (Sadiqi ve Ennaji, 2006: 88). Şerife Geniş ve Dilek K. Akkırman’ın (2020: 28) Aydın’ın farklı mahallelerinde yürüttüğü araştırma da istihdam statüsünden bağımsız olarak kadınların edindikleri hareketliliğin birincil belirleyenin cinsiyete dayalı işbölümü olduğunu ortaya çıkarmış, kadınların ev ve mahalle dışına bu işbölümünü yerine getirmek için çıktığını göstermiştir.

Filiz, hareketsizliğini toplumsal cinsiyete dayalı güç ilişkileri üzerinden değil ekonomik duruma dayandırarak gerekçelendirir: “Kızlarım diyor, eşim de diyor. Kazandığını ye, diyor. Ben de oğlan evlenecek, kız evlenecek onu düşünüyorum.” Ekonomik şartlar, kentnin kaynaklarına bireysel ve kolektif katılımın ötesinde, onu “gönlümüze göre değiştirme ve yeniden icat etme hakkı”nı (Harvey, 2013:44) kadınların elinden alır. Kent kamusalılığına erişimdeki sınırlılık ve kent kaynaklarını kullarımdaki kısıtlılık, kadın hareketliliğinde belirginleşir. Gezmek için kente katılımdan feragat edince, kent hakkının kapsamı içerisinde yer alan toplumsallaşma içinde bireyselleşme hakkı, dinlenme hakkı, erişim hakkından taviz verilmeye başlanır. Bu durumda, sınırlı kaynakların kullanımında *gezme hakkının* önceliği yoktur. Ulaşım ücretinin bütçesine oranla yüksekliği, hareketsizliğin ilk elde sıralanan gerekçelerindedir. Akabinde başka türlüünü deneyimlememiş, kent kamusalılığında seyahatliğe/flanözlüğe girişememiş olmak gelir.⁶ Yer değiştirmeye bağlı hareketliliğin ötesine uzanıp özneliği inşa eden bir pratiğe geçişe yönelik tecrübedeki kesintilere işaret eder.⁷

İzmir, diğer kadınlar gibi Filiz’in de sevdiği bir kenttir. Bu sevginin temelinde “ilk geldim gözümü açtım ya” diyerek dillendirilen büyük şehri ilk kez tecrübe etmenin yanı sıra kentnin çalışma olanaklarına açılan ve özgürleştiren yapısı da yatar: “Serbest oluyorum. Bir de işe gidiyorum. Giyiyorum çantamı, takıyorum erkek gibi...” Bu serbestlik, kente dahil olma ve çekinmeden gezinme pratiklerini erkeklerin tekelinden alarak kullanmanın yarattığı gururu da içerir. Elizabeth Wilson’ın her tür tehlikesine karşın kent hayatının kadınlar için özgürleşme potansiyeline yaptığı vurgu, birçok kadınla birlikte Filiz’in anlatısına da sirayet eder (Lordoğlu, 2018:197). Fakat kent hayatının olumladığı özelliklerine rağmen kendini şehirli olarak görmez, Filiz: “Zengin olur, güzel giyimi olur, ona şehirli derim. Bize köylü derim.” Bu tarifte, ekonomik olanaklara sahipliğin ötesine uzanarak sınıfın giyim kuşamda görünürlüğüyle ilgili beklenti dillendirilir. Oyunu kurallarına göre oynamanın bir göstergesi, kente katılımın dış görünüşe aksetme biçimidir; kazancı nasıl tüketceğini de bilebilmektedir marifet. Bu anlatım kentnin kimleri içerdiğini de belirler, kimlerin kent aidiyeti hissedebileceğini de.

Filiz ve komşusuyla İzmir Enternasyonal Fuarı içinden geçerek Alsancak’a, Kıbrıs Şehitleri Caddesi’ne yürüdük. Burada vakit geçirirken Mithatpaşa Caddesi’nde bulunan ve o bölgenin sembolü niteliği taşıyan Asansör’ü de görmediğini söyleyince kahvelerimizi içmek üzere rotamızı Asansör’e çevirdik. Asansör’ü tahayyül ettiğinden farklı bulsa da “Valla gezdim neşelendim. Ya öyle özel gidip gezmemiştim. İyi oldu, güzel oldu” dediği bir gün geçirdik.

Çocuklu Kadınların Kent Hakkı

Gecekondu bölgesinde yaşam, çocukları da kentnin sosyal ve kültürel olanaklarından mahrum bırakır. Özellikle eğitime ara verilen yaz dönemleri çocukları ev içerisine kapatır. Onları kültürel ve sportif faaliyetlerle buluşturan, genellikle yerel yönetimlerin organize ettiği etkinlikler belli bir altyapı gerektirdiğinden kentnin merkezî bölgelerinde yürütülür. Buralara erişim esnasında ebeveynlerin de çocuklara eşlik etmeleri gerektiğinden katılım bedeline ulaşım bedeli de eklenir ve aile bütçesini zorlanır. Bu durum, kentte hareketsizliğin kapsamını çocukları ve onların bakımından birinci derecede sorumlu tutulan

kadınları içerecek biçimde genişletir. Araştırma, mahallenin birinci kuşak kadınlarının kent kullanımına odaklansa da evlendikten sonra Limontepe'ye taşınan ve ikinci kuşak yaş grubundan olan Gülcan'ın hikâyesini paylaşmak, iş piyasalarının dışında kalan ve çocukların bakımıyla ilgilendiği için özel mekânın sınırlarında yaşayan birçok kadını temsil ettiği için önemlidir.

Görsel 2: Filiz ve Ayşe İzmir Enternasyonal Fuarı'nda.

Mersin'de, kent merkezinde bir mahallede doğup büyüyen Gülcan, evlendikten sonra eşinin yaşadığı Limontepe'ye taşınır. 2000'li yıllarda mahallenin altyapı sorunları büyük oranda çözüme kavuşmuştur. Öncesinde kentte yaşamış ve uzunca bir dönem (tekstil atölyelerinde ve yine güvencesiz) çalışmış olmaktan kaynaklı Gülcan'ın durumu diğer görüşmecilerden ayrılır. Onlarınkinin aksine, yaşam standartları bakımından daha zorlu bir bölgeye yerleşim ve burada dünyaya gelen iki çocuğuyla kente katılım pratikleri anlatısının merkezindedir. 2006 yılında eşine, “Dağ başına getirdin (beni). Neresi burası’, dedim” diyerek çıktığı Limontepe'ye yerleşir.

Biri 11, diğeri 3 yaşında iki çocuğunun bakımını üstlenen Gülcan için bir günün sınırları büyük oranda evin sınırlarında geçer: “Evi topla, temizlikten sonra. Yemek, çamaşır bulaşık peş peşe geliyor. ... Çok iş yani. Çocuk da olunca iş bitmiyor. Her gün çamaşır.” Kent merkezinde bir işi olduğunda çocuklarla hareket etmesinin mümkün olmadığını belirtir. Bir mekânda hareketli olmak kadar hareketsizlik de toplumsal ve kültürel düzeyde inşa edilir; bir bireyin nereye ne kadar sıklıkta ve ne kadar hızla yürüdüğü, cinsiyetlendirilmiş iktidar hiyerarşilerine dair ipuçları taşır (Cresswell ve Uteng, 2008:1-2). Gülcan'ın kent içinde, kamusal mekânlarda yakalayamadığı hareketlilik, çevreyle kurulan ilişkiselleştirme inşa edilen kent deneyimine (Lynch, 2012:1) sahip olmasını da engeller. Yanı sıra, düzenli gerçekleştirdiğinde çocuklu gezintinin ekonomik olarak altından kalkmak da güçtür: “Gidiyorsun geliyorsun bunlar hep ekonomiye bağlı.

Hepimiz de ev hanımı olduğumuz için çok da şey yapamıyoruz. Benim bir aşağı çıkmam iki çocukla yemeğidir suyudur 100 lirayı geçiyor. ‘Acıktım’ dedi mi poğaçayla olmuyor.” Çocuklar isteklerinin sadece babaları tarafından karşılandığı yanlıgisına kapılmasını diye taleplerini geri çevirmemeye çalışır: “Genelde babası götürdüğü için benden bir şeyi istediğinde ‘bak annem de yapabiliyor’ demesini istiyorum.” Bu durum, ücretli bir işte çalışan babanın karşısında ücretsiz ev içi emek üretiminden sorumlu annenin çocukların gözündeki konumunu korumaya yönelik harcadığı çabaya işaret eder.

Kotarılması gereken her işe çocuklarla koşturmak, sağlıklı (eril) yetişkinlere göre tasarlanan metropol kent ortamında minik adımların sürüklenmesine sebep olur. Toplu ulaşım araçlarını kullanmaktan trafiğin aktığı bir ortamda güvenli bir hareketliliğin yakalanmasına dek dikkate alınması gereken birçok konu, mekân değişimini bir ferahlık ve tazelenmenin aksine eziyete dönüştürür. Bütün bunlar kamusal mekânların tasarlanmasında izlenen adımların kapsayıcılıktan uzak, dışlayıcı yapısının altını çizer. Kent sokaklarının ve diğer kamusal mekânların ortamın karmaşıklığını/ çeşitliliğini ve “belirsizliğini azaltmaya çalışmak yerine planlamaya yönelik düzenlemeleri benimsemesi” daha kapsayıcı bir adım atılmasını sağlar (von Schönfeld & Bertolini, 2017:49). Gülcan, kentin kamusalında geliştiremediği taleplerini mahalle düzlemine indirir ve geçiciliğin ve dönüşümün mekânı olarak kodlanan gecekondu mahallelerindeki önemli ihtiyaçlara dikkat çeker: Kreş, birkaç saatliğine çocuğunu emanet edebileceği oyun evi ve hem ebeveyn hem de çocuk için mekân değişimine izin verecek çocuk parkı. Sosyoekonomik hiyerarşide aşağı inildikçe, kadınların altyapı ve belediye hizmetlerinden memnun olmadığı, sosyal donatılara erişimin ciddi oranda düşük olduğu görülür: “Güvenli ve temiz park, yürüyüş ve oyun alanları, çocuklar için düşük maliyetli okul sonrası kreş ve etüt merkezleri, kadınların meslek edinebileceği kurslar”, kadınların beklentileri arasında yer alır (Geniş & Akkırman, 2020:29-30). Dönüşüm bölgesi ilan edilmesinin üzerinden yıllar geçse de sistematik bir adım atılmayan ve bu süre zarfında da asgari düzeyde yatırım yapılan bu tür bölgelerde yaşayan kadınlar için “kuaföre gitmek bile olay[dır].” Gülcan, kendi fiziksel çevresini değiştir(e)meyen bir insanın başkaları için de verimli olamayacağını düşünür: “Gezen kadın her şeyi bilen kadın ... Bence enerjisi daha iyi olur. ... Enerji yüksek olunca çocuklar da farklı bakar.”

Yaklaşık 14 yıldır yaşadığı İzmir’de Asansör’ü, Teleferik’i görmemekten, Kızlarağası’na yalnızca bir kere gidebilmiş olmaktan rahatsızdır. Birkaç yıl önce ise “Hiçbir yer bilmiyordum. Üçyol Behçet Uz [Çocuk] Hastanesi biraz da Konak. Kemeraltı’na girmeye cesaret edemedim” dediği sınırlı kent kullanım pratiği vardır. Bununla birlikte kendini İzmir’le özdeşleşmiş hisseder. Kenti ve kent hayatını İzmir’le tanımlar. “O kadar çok değişik insanla tanıştım ki böyle çok ileri görüşlü seni anlayan insanlar var etrafımda” diyerek tarif eder kentliyi. Kentliliğe açık görüşlülüğü, anlayışı yerleştirir.⁸ İzmir’de çocukluya yol veren araç sürücülerinin varlığını mutlulukla anlatır. Bu mutluluğu hayat biçimine dönüştürebilmenin yolu ise kadınları ve okula gitmedikleri dönemlerde çocukları “dört duvar arasından” çıkarabilmekten geçer. Kentte gezinmeyi, kentin çeşitliliği ve sürprizleriyle karşılaşabilmeyi herkes için erişilebilir kılmaktan.

Gülcan ve komşusuyla Konak Meydanı'ndan Kemeraltı'na, oradan Kızlarağası Hanı'na uzanan bir rota belirledik. Gezimizin bir kısmında çocukları ben aldım. Çocuklar için endişelenmesine gerek kalmadan etrafı inceleyerek ilerledi. Birkaç gün sonra görüştüğümüzde böylesine sınırlı bir deneyimin bile kendisine iyi geldiğini ve aklına yeni fikirler getirdiğini belirtti: "Evde bir şeyler yapıp satmayı çok istiyorum, onlara baktım. Kapı süsü yapılabilir aslında, ilgimi çekti." Kentte gezinirken, etrafına serbestçe, bir işi görev bellemeden bakınmak insanın kendisini keşfetmesini ve kentten ilham almasını mümkün kılar. Çünkü, "burada, evin içinde hiçbir şey aklına gelmiyor. ... Sürekli aynı şeyler. ... Tebdili mekânda ferahlık vardır." Wilson'ın ifadesiyle "Kentler kadınların yaşamlarına değişiklikler getirir. Seçimi temsil ederler" - seçeneklerinin olduğunu (Wilson, 1991:125'ten aktaran Fenster, 2005: 221).

Görsel 3: Gülcan İki Çocuğuyla Kemeraltı'nda Gezerken

Kent Tecrübesine Sahip Kadınların Kent Hakkı

Erzurum'un bir köyünde doğan ve henüz çocukken Ankara'da bir gecekondu mahallesine göç eden Halime, köyünün özlemini hep yanında taşıdığı bir çocukluk geçirir. Bu dönemde tecrübesizlik şaşkınlıkla birleşir: "Şehir bana çok yabancı geldi. Işıkları gördük 'Aa, yıldız!' diye bağırdık önce." Bu esnada hayvanları, doğayı özler, bir de doğada geçen yıllarını. İlkokulu Ankara'da bitirir, eşiyile Ankara'da tanışır ve orada evlenir. Bir süre sonra birlikte İzmir'in yolunu tutarlar. "İlk o zaman gördüm ben (denizi). 'Bak', dedi (eşim), 'burası deniz', dedi. Allah'ım dedim, ne kadar çok su var! Karşıyaka'ya götürdü beni. Ben korkuyorum tabii sudan da çok korkuyorum."

Halime ve eşi Limontepe'nin ilk yerleşimcilerinden. Eteklerinde taşıdığı taşlarla bugünkü evlerinin temellerini atarlar. "Senelerimiz burada geçti bizim. Gençliğimiz burada geçti", diye anlatır Limontepe'yi. Ömrün uzunca bir dönemini mekâna vurarak detaylandırır: Çocuğa, toruna karışmayı, zaman içinde işleri yoluna koydukça komşuları alıp alıp "pikniklere, gezmelere" gitmeyi... Halime, diğer görüşmecilerden farklı olarak İzmir'in yalnızca merkezî

bölgelerini değil, turistik özellik taşıyan ilçelerini de ziyaret eder. İlk karşılaşmasında korku veren deniz bugün evinin karşısında uzanır, gezinmekten hoşlandığı bölgelerin civarında konumlanır. Bununla birlikte, sembolik öneme sahip bazı yerlerle geç tanışmaktan hayıflanır: “Asansöre çok geç gittim mesela, çok ayıp etmişim.” Kentte kendini daha aktif konumlandığından olacak yaşadığı bölgenin sosyal yaşantısını kısıtlı bulur: “Şu anda sosyal yaşantımız yok. Desem ki çıkayım, şurada çay içeyim, yok. Hep arabayla gitmemiz gerekiyor. Eksikliği çok.” Gecekondu bölgelerinde genellikle zaruî mekânların (okul, sağlık ocağı gibi) açılmasına öncelik verildiğinden sosyalleşmek için uygun ortam bulabilmek güçleşir. Sınırlı sayıdaki bu tür mekânlar (kahvehaneler) genellikle erkekleri bir araya getirir.

Halime İzmir’i sevse de kendini İzmirli olarak tanımlamaz. Kentli tanımında kültürel aktivitelere katılımı ve kent hayatına birkaç nesildir karışmış olmayı önceler: “Yerli olanlara (kentli denir). Biz göçebeyiz, kendime şehirli diyemem.” Tarifi böyle çizince çocuklarını da kentli olarak görmez: “Onlar da değil sanırım. Parasal yönden kısıtlılar. Yani şehirli olmak için şehirli olarak daha bol para, daha bol yaşam, daha bol şeyler gitmesi... Sinema tiyatro hep kısıtlı. Ona gideceğime çocuğuma bir şey alayım, diyor.”

Halime’ye göre kendisi çalışmamış olsa da kadının çalışması ve kent hayatına aktif katılımı “özgüveni” için önemlidir. Çünkü ancak bu şekilde “eşini de çocuğunu da değiştirir kadın. Her istediğini yapar.” Gezintimizi, “bayadır dışarı çıkmadığıma dikkat ettim. Üstümden yük gitti” diyerek değerlendirir. Bu gezide ilk kez topaç çevirir. Bu durumu, “mutlu olmuşum demek ki”, diye anlatır. Mutluluk, kentin sokaklarında çocukluğun oyuncululuğuna, “çocukluğa dönme[eyi]” mümkün kılar. Çünkü hareketlilik, fiziksel bir yer değiştirmenin ötesine uzanarak pratik bir tecrübe, his, duygulanım ve bedenselleştirme süreçleriyle bir arada işler (Cresswell’den aktaran Özbay 2014:167) ve mekân değişiminin getirdiği başka tecrübeler de kucak açar.

Evin Sınırlarında Yaşayan Kadınların Kent Hakkı

İzmir, göç eden birçok kişi için yerleştikten bir süre sonra *memleket* olur. Ev kurulan, iş bulunan, çocuk büyütülen yer, hayatın idame ettirildiği *yurt* haline gelir. Kentin bu derece benimsenmesinde kendi evini kendi elleriyle kurabilmelerinin yarattığı yerleşme hissi de önemlidir. Sevim’in anlatısından kesitler, kendini İzmirli olarak görmesinin gerekçelerine dair ipuçlarıyla, diğer kadınlarınkinden ayrılır. Artvin’in bir köyünde doğan, kasabada büyüyen ve evlendikten sonra eşi ve bir çocuğuyla İzmir’e gelen Sevim, “Biz hiç bilmiyorduk ya büyükşehri çok acayibime gidiyordu. Korkuyordum” diye anlatır kentle karşılaşmasını. İzmir’e göç ettikten sonraki ilk yıllarda nadiren mahalleden çıkar. Yaklaşık dört yıl sonra kentle kalan temasını belediyenin düzenlediği etkinlikle kurar: “Belediye bir toplu sünnet ayarlamıştı ... Hiç çıkmamışız şehre. Sünnet eğlencesine gidiyoruz, düşün. Otobüs ayarlamış belediye, hepimizi Fuar’a götürüyor. İlk defa çıkıyoruz. Oraya bakıyorsun, buraya bakıyorsun.” Bu ifadeler, İzmir’in merkezine yapılan ilk ziyaretin heyecanını yansıtır. Ekonomik kısıtları, çocuk ya da torunların bakımından sorumlu oluşları, göçmen kimlikleri ve toplumsal cinsiyet rolleri gibi birçok gerekçeyle kentsel kaynaklardan yararlanamayan gecekondu kadınların

kentlilik pratiklerini tecrübe edebilmelerinde yerel yönetimlerin rolü çok önemlidir. Kentin planlanmasında ve yönetiminde herkes için erişilebilir, katılımcı bir politika izlemek, kentin ötekisi olarak işaretlenebilen gruplar için teşvik edicidir. Çeşitli gerekçelerle dezavantajlı sonumda bulunanların kente dahil olması için fırsat yaratır. İzmir'e göçten üç yıl sonra taşınılan Limontepe'ye bir oda yapılır. Odanın inşası bedende izler bırakır: "Şu evde var ya... Belki tırnaklarımızda kumu vardır, hâlâ. Tırnaklarımızla kazıdık. Kumu, taşıdı, buraları yaptık." Göçün üzerinden on yıl geçtikten sonra Sevim çalışmaya başlar: "Ev işi yaptım, çocuk baktım." Kent içinde hareketlilik tutturmasını sağlayan iş hayatına katılım, başlarda sancı vericidir: "Otobüse binmeye korkuyordum. Ya da bilmiyordum. Yürüyordum. Ta buradan Üçkuyular'a kadar yürüyordum."⁹ Kadınların kentsel kamusal mekânları kullanırken yaşadıkları korku, kentteki hareketliliklerini ve davranışlarını sınırlandırır (Lordoğlu, 2018). Bu korkuyu yenmek tekrarlarla mümkün olur: "Sonra sonra alışıyorsun ama ... Alıştım." Yaklaşık dört yıl boyunca Bornova'da ikiz çocukların bakımını üstlenir. Çalışmak hem kent hayatında daha aktif hale gelmesini hem de kendine farklı bir gözle bakmasını mümkün kılar: "Çalıştığın zaman kendine güven geliyor, ayaklarının üzerinde duruyorsun ya. Paran da oluyor. Güvenin geliyor." Bu noktadan sonra "elime attığım şeyi başarıyordum artık" dediği bir dönem başlar hayatında.

Görsel 4: Sevim ve Pelin İnciraltı Kent Ormanı'nda

İzmir, bugün Sevim için memlekete dönüşür: "Gençliğim burada geçti. İzmir'e çok alıştım. Kaç yaşında geldim İzmir'e? Daha 30 yaşında bile değildim belki. ... Şimdi 54 yaşıdayım. Yani İzmir'e memleketim diyorum artık." Kent, ömrün heyecanla dillendirilen gençlik dönemine referansla anlatılır. İzmir'i memleket bellese de kendini kentli olarak tanımlamaz: "Yok, neysem oyum. Kentli, her şeyleri olandır: Paraları var, yazlıkları var, yatları katları olanlara... Lüks yaşayanlara şehirtli denir." Bu kentlilik tarifine Alsancak, Bornova ya da

Karşıyaka’da oturanlar girer. Sevim, İzmir’de en çok Bornova’yı sever, çünkü “her şey ayağının altında.” Kadınların altını çizdiği “her şey” büyük oranda alışveriş olanaklarına karşılık gelir ve alışveriş alanlarına erişebilirlikle yakından ilgilidir. Tüketim vurgusu, Sevim’in kentlilik tanımında da öne çıkar. Kentin tüketilebilir ürünlerini elde edemediğinde fiziksel olarak kente katılmak önemini yitirir: “Yani maddi durumun yoksa hiç gitme daha iyi. Gidip orada mahcup olmaktansa evinde otur daha iyi. Ben bunu çok yaptım biliyor musun?” Bu anlatı, kent mekânının daha fazla ticarileştiği, sokakların tüketimin merkezi haline geldiği neoliberal dönemde kent yoksulu kadınların izinin kamusal mekânlardan neden silindiğini, sokakların çeşitliliğini neden kaybettiğini ve homojenleştiğini de örnekler (Adanalı, 2018).

İki torununun bakımıyla ilgilenen Sevim, *çocuklarla evde vakit geçiriyor*. Mahallede onun gibi birçok birinci kuşak kadın, torunlarına bakarken mahalle içerisinde dahi hareketlilik yakalamakta güçlük çekerler. Bu durum, mekân kullanım pratiklerini özel alanın sınırlarına kapatır. “(Mahallede) nasıl sosyalleşeceksin ki? Bir yere gitmedikten sonra nasıl sosyalleşeceksin? Burada ne olacak ki!”, diye sitem eder, Sevim. Bu sitem, mahallenin kentten mekânsal olarak dışlanan yapısına işaret eder ve toplumsal dışlanmayı da tetikler. Mahalle, kadınların ve çocukların sosyalleşmesine izin verecek olanaklara sahip değildir. Sevim, en çok çocuk parkı eksikliğinden yakınır. Parklar, sokaklar, oyun alanları gibi kamusal mekânlar sosyal etkileşimi ve topluluk katılımını artırdığından yaşam tatminini de yükseltir. Diğer kadınlar tarafından da sıklıkla değinilen yaşlılık döneminde sosyal teması izin veren kamusal mekânların bu tatminde önemli payı bulunur (Bergefurt vd., 2019). Bununla birlikte Sevim de komşusu olan diğer kadınlar da mekânla ilgili şikâyetlerini politika talebine dönüştürmezler. Ladan Rahbari ve Mahmoud Sharepour’un (2015:242) Tahran üzerinden dile getirdikleri gibi, “inşa edilmiş ya da tahrip edilmiş çevre üzerinde hak iddia eden çok az kolektif uygulama” hayata geçirilir. Söz konusu gecekondu bölgeleri olduğunda kamusal mekânları talep etmekten daha acil/öncelikli başka haklar vardır peşine düşülmesi gereken. Bu da kent hakkının önemli bileşenlerinden olan katılım boyutunun işlerlik kazanmadığını, kadınların kentsel mekânın üretimine karar verici olarak dahil olmadığını gösterir (Purcell, 2003:578).

Sevim, üç ve beş yaşlarındaki iki torunu ve komşularıyla rahatça yürüyüp sohbet edebilecekleri İnciraltı Kent Ormanı’na gittik. “O kadar mutlu oldum ki, anlatamam” dediği bir gün geçirdik. Günün sonunda aklındaki en güzel kare komşularıyla çekildiği çekilen fotoğraf oldu.

Ev İçi Enformel İş ve Kent Hakkı

Formel çalışma ortamlarına dahil olmak, emeklilik hakkı kazanmak ya da bunun için çabalamak, Limontepeli kadınların üzerinde durdukları, önem verdikleri konular arasındadır. Bu durum, ev içi işleyişten kendiyile ilgili kararlar alabilmeye, kent içi hareketlilik tutturarak farklı mekânlara aşinalık kazanmaya dek birçok bileşene sahiptir. Aytül’ün anlatısı, kadını özel mekândan çıkarıp kamusal alanın düzleminde hareket ettirebilecek koşulların altını çizer. Aytül, “doğduğumuz köy çok güzeldi ama yoksulluk çekiliyordu” dediği bir köyünde doğar Erzurum’un. İş gücüne aktif olarak katıldığı bir çocukluk geçirir: “Okuldan

izin alıyorduk annemiz hastaydı ekmek yapıyorduk. İş görüp yine devam ediyorduk okula.” İlkokuldan sonra eğitim amaçlı köyün dışına çıkan herhangi bir kız çocuğu hatırlamaz. Dönemin siyasi çalkantılı ortamında erkeklerin de nadiren eğitimine devam edebildiğini belirtir.

Evin yetişmiş erkek çocuklarının büyük kente göçünün hız kazandığı bir dönemde, 19 yaşında evlenir. Eşi öncesinde İzmir’e göç edip çalışmaya başlayanlardan. Evlenince birlikte İzmir’de yaşamaya başlarlar. İki aile ve onların çocuklarıyla birlikte 24 kişilik haneden ayrılıp iki kişi yaşayabileceği düşüncesi/hayali onu mutlu etmeye yeter. Fakat dönem, zincirleme göçün yaşandığı, kente gidenin kardeş, kuzen, akraba ve hatta uzaktan köylülere ev açmasının beklendiği bir dönemdir. Hâl böyle olunca ilk adımda Gültepe’de tuttukları tek gözlü evlerine adım attıkları andan itibaren çekirdek aile kalmayı neredeyse hiç başaramazlar. İş gücüne dahil olabilmek ve kentte tutunabilmek için gelen her kişi, ev içinde kadına düşen yükü artırır: “Tankerden su alıyorduk, elde çamaşır yıkıyorduk. ...’in (evinde kalan misafir) iş elbiselerini yıkardım (elimde). Makine mi vardı?” Göç hareketliliğinin hız kazandığı dönemde kente gelen ve daha önce kente yerleşmiş akrabalarında konaklayanlar, hanedeki kadınların ücretsiz çalışma saatlerini artırır, özerkliklerini kısıtlar, ekonomik ve sosyal haklara erişimlerine de ket vurur (Uyar Mura, 2021).

Kendine ait bir evin Limontepe’de mümkün olabileceğini akrabalarından duyunca iki göz bir ev yaparlar. Çocukların emanet edileceği bir kurum ya da kişi bulunamadığından işe parça parça gidilir, parça başı para alınır: “Tütüne gittim. 2002’de. Yemişe de gittim. Azcık da yemişe gittim.” Ancak çoğunlukla iş, eve getirilir: “Penye işliyorduk. Kartal (deseni) yapıyorduk penyelere. ... Kazak ördüm. Ördüm ördüm. Onu da ördüm. Yapmadığımız iş kalmadı, sarımsak (da) soyduk.” Yapılan işler zaman içinde değişse de mahallede ucundan kıyısından dahil olmayanın neredeyse kalmadığı en yaygın enformel iş, ayakkabı dikimidir: “Yıllarımız ayakkabıyla geçti. Erkekler işe giderdi. 15-20 kadın otururduk ... ayakkabı dikerdik. Kalkar bir kahvaltı hazırlar, ortalığı toplar, giderdik öğlen yine ayakkabı (akşam) 5’e kadar. Sonra yemek hazırlardık ... Sonra gece 1’e kadar yine ayakkabı!” Ayakkabı dikimi, kadınların İzmir’e yabancı kalmasında önemli bir etkidir:

Önceden ayakkabıdan nerede fırsat bulduk nerede gidelim (şehre). Şimdi şimdi gidiyoruz. Nerede gidecektik ayakkabıdan fırsat bulup da! Affedersin tuvalete gidemiyorduk, ayakkabı kalacak. Bir bakkala gidiyorduk, korkuyorduk ayakkabı yetişmeyecek diye. Pazara koşa koşa git, koşa koşa geri gel, ayakkabı dik. Öyle yani. Hayat öyle geçti.

Bir çiftinin bir ekmek bedeline hiçbir dönemde denk gelmediği ayakkabı dikimi, kadınlarla birlikte (okulda olmadıkları zaman) çocukları da kapsayan emek yoğun bir iştir. Yapısı gereği eve ve mahalleye kapatan ve neredeyse 20 yıldır sürdürülen bu iş (bugün mahallede ayakkabı diken kimseye rastlamadım), kadınları kente katılmaktan alıkoyar.¹⁰ Katılmamak, alışkanlık geliştirememeyi beraberinde getirir. “Hiç hayatımızı yaşamadık desem inan. İzmir’in hiçbir yerini bilmiyoruz, dersek, inan. Limontepe-Gültepe!” diye özetliyor Aytül, İzmir’le ilişkisini. İzmir’i, nispeten ekonomik olması sebebiyle sevse de ekonomik kısıtlar ve alışkanlık geliştiremediğinden kenti pek bilmediğini belirtir: “Yokluk. Pek bir yere gitmediğimiz için korkuyoruz. Hele şimdi tam korkuyoruz. Yalnız gidemezsin bir

yere. Nasıl gideceksin? Sorsan birine korkacaksın yanlış yönlendirecek (diye) korkuyorsun.”

Kentlilik pratiklerinin dışında kalmak, kentte kaybolmanın dahi açabileceği sürpriz karşılaşmaların endişesini ve hatta korkusunu taşımak, sıklıkla dillendirdikleri arasındadır. Kentte hareketsizliği, mahallede hareketsizlik takip eder: “Bayanların birlikte vakit geçireceği bir yer olsun isterdik tabii, ama yok. ... Parkımız bile yok.”

Dışarı çıkabilmek, tam zamanlı ve sosyal güvenceli bir işe sahiplikle anlatıda yerini bulurken bu durumun kadını güçlendiren etkisi Aytül’ün anlatısının merkezine yerleşir ve en azından kızının kendine ait geliri olsun ister:

İşe gitmiş olsak biraz daha alışırdık topluma. Şimdi çıkamıyoruz bir yere. İşe giden bayanla evde oturan bayanın her şeyi değişiktir. ... (Çalışmak) güçlendirir. Hem ev içinde hem de (dışarı) gider gelebilirsin. ... (Kazanç) Kendinin oldu mu daha bir başka olur. İstedığın yere de gidersin. Yok, demezsin, gelirsin. ... Ben çektim, (kızım) gitsin çalışsın. Ekmeğini eline alsın. Ben cahil kaldım, o kalmasın.

Bu sebeplerle Aytül kendini kentli olarak tanımlamaz: “Köylüyüm ben. Şehir hayatı yaşamadım ben.” Ona göre kent hayatı yaşayabilmenin yolu, diğer birçok kadının da işaret ettiği gibi “ekonomik durumu iyi ... gezen tozan” insan olabilmekle mümkündür: “Varın oldu mu her yer güzel!” Lefebvre’in önemle altını çizdiği katılım ve (kenti) sahiplenme, kent hakkını icra edebilmenin temelinde yatar ve bu sahiplenme özel mülkiyete değil, kent sakinlerinin gündelik yaşamları boyunca kentsel alanı “tam ve eksiksiz kullanım” hakkına işaret ederken (Purcell, 2003:577) yoksul kadınların anlatılarında karşılık bulamaz.

Aytül, dünürü ve aynı zamanda komşusu olan Hasret’le Alsancak’a ve vapurla Karşıyaka’ya gitmek istedi. İsmi çok duysa da hiç görmediği Kordon’da ve Alsancak’ın farklı bölgelerinde ilk defa vakit geçirmekten memnundu. Gezi süresince denizin, Kordon’un, kuşların, vapurların fotoğraflarını çekti.

Sonuç Yerine

Araştırma kapsamında yaşam öykülerinden ve kentte hareketlilik anlatılarına yer verdiğim altı kadın, gecekondu kadın olma, göç dinamikleri, kentlilik, kente katılım, annelik ve ev kadınlığı, güvencesizlik, enformel iş piyasalarına katılım gibi birçok konuya değindi. Her biri başlı başına bir araştırmaya dönüşebilecek kapsamda olan bu temaları kent içi hareketlilikle kestiği ölçüde arka planlarıyla birlikte ele almaya çalıştım. Köy ortamında kız çocuğu olmalarından kaynaklı dezavantajlı konumda büyüyen, evlendikten sonra İzmir’e gelerek çekirdek aile fertleriyle yaşayacaklarını hayal eden, fakat zincirleme göç dolayısıyla kente gelen akraba-tanıdıklara hanelerini açmak ve bakımlarını üstlenmek zorunda kalan kadınlar bugün kentsel dönüşüm alanı ilan edilen mahallede belirsizlikle yaşamlarını sürdürürler. Hayatlarının birçok evresinde kendi istek ve taleplerini öncelikleri arasına yerleştiremezler. İzmir’e yerleştikten yıllar sonra, çoğunlukla yanlarına çocuklarını alarak kente ilk adımlarını atan kadınlar, işleri olmadıkça mahalle dışına çıkmazlar. Enformellik mekânla ve iş piyasalarıyla ilişkilene biçimlerine de yansır ve kadınları yine görev odaklı hareket ettirir. Kendilerini kentli olarak görmeseler de İzmir’de

yaşamaktan mutludurlar ve genellikle bir alt kategori olan mahalleli kimliğini benimserler; kendilerini “Limontepeli” olarak görürler. Limontepelik, kadınlar arasında doğup büyüdüğü ortama benzer özellikler taşıyan bir grubun parçası olmaya işaret eder.

Zorluklarına rağmen kente katılmanın güçlendirdiğini, özgüven kattığını ve ilham verdiğini düşünmeleri önemlidir. İhtiyaçtan kaynaklı da olsa hareketlilik kentin çoğulluğuyla karşılaşmaları ve farklı deneyimler yaşayabilmelerine vesile olur. Bu araştırma kapsamında deneyimledikleri çok sınırlı kent hareketliliğinin dahi kadınlarda farklılık yarattığı ve onları mutlu hissettirdiğini belirtmek gerekir. Kendilerinin de belirttiği gibi kadınları kentte hareketli kılmak sadece onları değil çocuklarını, ailelerini ve toplumu da olumlu etkiler.

Notlar

- ¹ İzmir'in Karabağlar ilçesine bağlı Limontepe, Türkiye'nin farklı bölgelerindeki köylerden 1970'lerin ikinci yarısından itibaren tarım alanlarında geçimini sağlayamadıkları, sosyal güvenceye sahip olmak istedikleri, kalabalıklaşan köy aile yapısında devam edemeyeceklerini düşündükleri için ya da çocukları daha iyi eğitim alsın diye İzmir'in yolunu tutan sakinlerin mahallesidir. 2012 yılında kentsel dönüşüm bölgesi ilan edilen mahallede hukuki süreç devam etmektedir.
- ² Bu kapsamda 9 video çekilmiştir. Örnek bir videoya erişmek için bkz. Bektaş Ata ve Miral Oktay, 2020.
- ³ Gecekondu ve enformellik kavramlarıyla ilgili yürüttüğüm daha detaylı araştırma ve mahallenin kuruluşuna ilişkin detaylı bir anlatım için bkz. Bektaş Ata, 2021.
- ⁴ İzmirlilik, modern ve Batılı hayat tarzının temsiline işaret ederken siyasetçi İslam'ın karşısında konumlanan pozitif bir stereotipe karşılık gelir (Demirtaş-Milz, 2010: 404).
- ⁵ Bu makalede kullanılan tüm fotoğraflar Elif Miral Oktay tarafından çekilmiştir.
- ⁶ Walter Benjamin'in (2011) 19. yüzyıl Paris'inde dolaşan aylak gezgini tarif etmek için geliştirdiği flanör kavramı üzerinden yoksul kadınların hareketliliğini anlamaya çalıştığım “Kent Hakkı, Toplumsal Cinsiyet ve Aylak Gezgini - Benjamin'i Hatırlamak” başlıklı metin, önümüzdeki dönemlerde Pinhan Yayınları'ndan basılacak “Enkaz ve Parlıt” (der. Meriç Kükrer ve İlkyay Özkürüplü) adlı bir derlemede yer alıyor.
- ⁷ Bkz. Cresswell, 1998; Özbay, 2014.
- ⁸ Ortak anlayış geliştirmeye, tartışma zemini kurabilecek düzleme de işaret eden bu ifadeler, Rousseau'nun Toplum Sözleşmesi'nde geçen “evler bir kasaba (*town*) kurar, yurttaşlar kentleri (*cit *)” saptamasını hatırlatır. Andy Merrifield (2013:32-33), bu saptamayı bir adım daha ileri götürür ve kentin *city*'den ziyade *urban* ile ifade edilmesinin daha uygun olduğunu belirtir. Bu anlayışa göre kent (urban/cit ), “modern demokrasinin icra edildiği”, ortak ifade kanallarının açık olduğu ve bu kanallar aracılığıyla “insanların diğer insanlarla karşılaşmasına, diğer insanlarla diyalog kurmasına, diğer insanlarla tartışmasına” zemin sağlayan politik bir düzleme dönüşür.
- ⁹ Limontepe - Üçkuyular arası beş - altı kilometrelik yer yer engebeli bir yoldur.
- ¹⁰ Mahalleli kadınların hatırlamaktan bile beis duyduğu ayakkabı dikimini belgelemeye yönelik mahallede tek bir fotoğrafa erişemedim.

Kaynakça

- Adanalı, Y.A. (2018). De-spatialized Space as Neoliberal Utopia: Gentrified İstiklal Street and Commercialized Urban Spaces, *Red Thread*, 3: 1-13.
- Balsiger, P. & Lambelet, A. (2014). Participant Observation, Della Porta D.(Der.), *Methodological Practices in Social Movement Research*. Oxford: Oxford University Press, 144-172.
- Beebejaun, Y. (2016). Gender, Urban Space, and the Right to Everyday Life, *Journal of Urban Affairs*, 39(3): 323-334.
- Bektaş Ata, L. (2019). Kentsel Dönüşümün Eşiğinde Ev, Mahalle ve Kent Deneyimi: Limontepe Örneği. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE.

- Bektaş Ata, L. & Miral Oktay, E. (2020). Maaşı Az Olanlar Hiç Ben Şehirliyim Demesin. *DW Türkçe*. Erişim tarihi: 15 Kasım 2022. <https://youtu.be/CZrMzx-ypa4>
- Bektaş Ata, L. (2021). *Limontepe’de Yaşamak, Büyüme, Beklemek: Kentsel Dönüşüm Öncesi Bir Mahalle Anlatısı*. Ankara: İdealkent.
- Benjamin, W. (2011). XIX. Yüzyıl’ın Başkenti Paris, *Pasajlar* (87-108), (çev. A. Cernal), (8. Basım), İstanbul: Yapı Kredi.
- Bergefurt, L., Kemperman, A. van den Berg, P., Borgers, A., van der Waerden, P., Oosterhuis, G. & Hommel, M. (2019). Loneliness and Life Satisfaction Explained by Public-Space Use and Mobility Patterns, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(21).
- Charmaz, K. (2011). Premises, Principles, and Practices in Qualitative Research: Revisiting the Foundations, *Sage Qualitative Research Methods Volume III* (57-78), (Der. P. Atkinson ve S. Delamont). LA, London, New Delhi, Singopore ve Washington DC: Sage.
- Cresswell, T. (1998). *In Place/Out of Place: Geography, Ideology, and Transgression*. Minneapolis ve London: University of Minnesota.
- Cresswell, T. & Uteng, T.P. (2008). Gendered Mobilities: Towards An Holistic Understanding”, *Gendered Mobilities*, T.P. Uteng & T. Cresswell(Der.). Hampshire: Ashgate, 1-15.
- Çavuşoğlu, E. (2014). *Türkiye Kentleşmesinin Toplumsal Arkeolojisi*. İstanbul: Ayrıntı.
- Demirtaş-Milz, N. (2010). Neoliberal Zamanlarda İzmir ve İzmirlilik Tahayyülleri, Değişen İzmir’i Anlamak, D. Yıldırım ve E. Haspolat (Der.). Ankara: Phoenix, 403-434.
- DeWalt, K.M., DeWalt, B.R. & Wayland, C.B. (1998). Participant Observation, Bernard, H.R. (Der.), *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. WC: AltaMira, 59-300.
- Duben, A. (2019). Toplum ve Aile Odağında Yaşlanma ve Yaşlılık: Alan Duben ile Söyleşi (D. Danış ve Y. A. Adanalı), *beyond.istanbul*. 5:9-21.
- Fenster, T. (2005) The Right to the Gendered City: Different Formations of Belonging in Everyday Life, *Journal of Gender Studies*, 14(3): 217-231.
- Harvey, D. (2013). *Asi Şehirler*. (çev. A.D. Temiz). İstanbul: Metis.
- Hollway, W. & Jefferson, T. (2000). *Doing Qualitative Research Differently*. SAGE Pub.
- Geniş, Ş. ve Akkırman, D. K. (2020). Eşitsizlik Mekânları Olarak Mahalleler ve Kadınların Kent Hakkı, *Amme İdaresi Dergisi*, 53 (1): 1-35.
- Jaśkiewicz, M. ve Besta, T. (2014). Is Easy Access Related to Better Life? Walkability and Overlapping of Personal and Communal Identity as Predictors of Quality of Life, *Applied Research Quality Life*, 9 (3) : 505-516.
- Kümbetoğlu, B. (2008). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. İstanbul: Bağlam.
- Lefebvre, H. (2016). *Şehir Hakkı*. (çev. I. Ergüden). İstanbul: Sel.
- Lordoğlu, C. (2018). *İstanbul’da Bekâr Kadın Olmak*. İstanbul: İletişim.
- Low, S. (2017). *Spatializing Culture: The Ethnography of Space and Place*. Oxon ve NY: Routledge.

- Lynch, K. (2012). *Kent İmgesi*. (çev. İ. Başaran). İstanbul: İş Bankası.
- Merrifield, A. (2013). Citizens' Agora. *Radical Philosophy*, 179: 31-35.
- Özbay, C. (2014). Yirmi Milyonluk Turizm Başkenti: İstanbul'da Hareketliliklerin Politik Ekonomisi, A. Bartu Candan & C. Özbay (Der.). *Yeni İstanbul Çalışmaları Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar* (166-198). İstanbul: Metis.
- Özbay, F. (2015). *Aile, Kent ve Nüfus*, İstanbul: İletişim.
- Purcell, M. (2003). Citizenship and the Right to the Global City: Reimagining the Capitalist World Order, *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(3): 564-590.
- Rahbari, L. ve Sharepour, M. (2015). Gender and Realisation of Women's Right to the City in Tehran, *Asian Journal of Social Science*, 43: 227-248.
- Sadiqi, F. ve Ennaji, M. (2006). The Feminization of Public Space: Women's Activism, The Family Law, and Social Change in Morocco, *Journal of Middle East Women's Studies*, 2(2): 86-114.
- Scott, J. W. (2013). *Feminist Tarihin Peşinde*. (çev. A. Günaydın vd.). İstanbul: bgst.
- Schneekloth, L.H. & Shibley, R.G. (1995). *Placemaking: The Art and Practice of Building Communities*. NY: Wiley.
- Stephens, N. (2010). Collecting Data from Elites and Ultra Elites: Telephone and Face-to-Face Interviews with Macroeconomists, Atkinson, P ve S. Delamont (Der), *Sage Qualitative Research Methods Volume II*, Los Angeles, Londra, New Delhi, Singopore ve Washington DC: Sage, 291-316.
- Şentürk, B. (2015). *Bu Çamuru Beraber Çiğnedik: Bir Gecekondu Mahallesi Hikâyesi*. İstanbul: İletişim.
- Uyar Mura, E. S. (2021). Hosting Overnight Guests: Gendered Unpaid Work as a Solidarity Mechanism of Migrants in the Process of Urbanization in Turkey, *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, (497-520).
- von Schönfeld, K. C. ve Bertolini, L. (2017). Urban streets: Epitomes of planning challenges and opportunities at the interface of public space and mobility, *Cities*, 68:48-55.

Öykülerinde Sanatçı Kadınlar: Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet ve Sanat Bağlamında Özne olarak Sanatçı

Artist Women in Their Stories: Artist as a Subject in the Context of Gender and Art in Turkey

Tuba Batu*

Öz

Otobiyografi, bir kişinin kendi yaşam öyküsüdür. Kaynak kendisi, kendi deneyimleri, kendi tarihi ve kendi hikayesidir. Edebi bir tür olarak bildiğimiz otobiyografi, plastik sanatlarda karşılığı olan bir tanımdır. Sözcükler renge, taş, çamura döner, bazen de sanatçının bedeni, portresi araç olur, sanatın öznesi sanatçının kendisidir artık. Sanatçının kendisiyle kurduğu bu ilişki, sanat tarihinde kendini otoportreleriyle göstermiştir. Çağdaş sanatta ise sanat yapıtı ile sanatçı arasındaki ilişki, sanatçının kendi bedeniyle kattığı performanslarla başka bir boyuta taşınmıştır. Eserler ile sanatçı arasındaki ilişki, sanatçının kendi hayatının gerçekliğinin yansımasıdır. Sanat eseri, sanatçının kendini yorumlamada kullandığı bir araca dönüşür ve gerçeği kabul etmenin bir yolu olarak kendini gösterir. Bu çalışmada, sanat tarihi boyunca erkekler kadar değer göremeyen sanatçı kadınlar üzerinden, sanatçıların kendi öykülerindeki konumları araştırılmıştır.

Abstract

Autobiography is a person's own life story. The source is herself, her own experiences, her own history and her own story. Autobiography, as a literary genre, has a definition that corresponds to plastic arts. Words turn into color, stone, mud, and sometimes the artist's body and portrait become a tool, and the subject of art is now the artist herself. This relationship that the artist has established with herself is shown in the history of art with her self-portraits. In contemporary art, the relationship between the artwork and the artist has been moved to another dimension with the performances in which the artist adds herself with her body. The relationship between the works and the artist is a reflection of the reality of the artist's life. The work of art turns into a tool that the artist uses in self-interpretation and manifests itself as a way of accepting reality. In this study, the position of the artists in their own stories was investigated through the women who were not valued as much as men throughout the history of art.

Anahtar Kelimeler: Otobiyografi, kadın, toplumsal cinsiyet, sanat.

Keywords: Autobiography, woman, gender, art.

---

* Doç. Dr. Tuba Batu, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çan Meslek Yüksekokulu, El Sanatları Bölümü, Çanakkale-Türkiye. E-posta: tubakorkmazbatu@gmail.com ORCID No: 0000-0003-0951-6620

Giriş

*Hayat hiçbirimiz için kolay değil. Ama bunda ne var?
Sonuna kadar direnmeliyiz ve kendimize güvenmeliyiz.
Bir şeyler için bize bir yetenek verildiğine inanmalıyız.
Ve o şeye, neye mal olursa olsun ulaşmalıyız.*

Marie Curie

Kadın, günümüzde cinsiyetten öte, bir var olma halidir. Tarih öncesi dönemde sıklıkla bulgularına rastladığımız anaerkil kültürde kadın, üreme ile özdeşleştirilir ve kadına büyük önem atfedilir¹. Tarım devrimi ve tek tanrılı dinler ile birlikte oluşan ataerkil düşünüş biçiminde ise güç erkektedir ve kadın erkeğin himayesinde ve emrinde görülür. ‘Kültür, inanç ve gelenek gibi toplumsal etmenler toplumlarda kadının rolünü belirlemektedir’ (Ensari, 2020). Antik Yunan’da kadın değersiz kıymetsiz bir varlık olarak evde tutulması gereken biridir ve dönemin sanat eserleri de metinleri gibi erkek elinden çıkmış olduğu için toplumsal cinsiyet rolleri sanat eserlerinde ‘olması gerektiği gibi değil, erkekler tarafından olması istenilen formlar olarak betimlenmiştir’ (Atılğan, 2013). Varoluşçu feminist filozof Simone de Beauvoir şöyle diyor: ‘Dünyanın temsili erkeklerin eseridir; onlar dünyayı kendi bakış açılarından tanımlarlar’ (Beauvoir, 2020). Simone de Beauvoir, 1949 yılında yayınladığı İkinci Cins kitabı ile kadın üzerine devrimci fikirleriyle feminizmin en güçlü seslerinden biri oldu. Tarih boyunca kapatılmış, baskı altına alınmış ve erkeklerle eşit haklara sahip olması ancak 20. yüzyılda mümkün olmuş kadınlar ne yazık ki her mesleği seçemediği gibi sanatçı olmak da kadınlar için zor bir alandır. ‘Kadın sanatçıların neredeyse tamamı, sanatçı babaların kızları, ya da sonraki dönemlerde, yani 19. ve 20. Yüzyıllarda, kendilerinden daha güçlü ya da baskın bir erkek sanatçıyla yakın bağları olmuş’ (Nochlin, 2010) kadınlardır. Kadınlar sanatta daha çok tuvalin görünen yüzünde varlık gösterirler. ‘Sanki sanat yapmak erkeğe özgü bir iştir’ (Dastarlı, 2021). Kadının sanatı icra eden olması bir istisnadır. ‘Kadın olarak doğmak, erkeklerin mülkiyetinde olan özel, çevrelenmiş bir yerde doğmak demektir’ der John Berger, Görme Biçimleri kitabında ve devamında ekler: ‘Kadın hiç durmadan kendisini seyretmek zorundadır. Hemen hemen her zaman kendi imgesiyle birlikte dolaşır’ (Berger, 2018). Belki de bu yüzden kadının hem izleyen hem izlenen olarak kendine bakabilme yeteneği erkeğinkine göre daha gelişkin olduğunu söyleyebiliriz. Sanatçı olarak kadının gözlemlene yeteneğinin kendi hayatı üzerine olması bu bağlamda ele alındığında pek de zor olmayacaktır. Kendi acılarını ve kendi yaşamını bir başkasını gözlemler gibi dışarıdan izleyebilir aynı zamanda duygularının içinde kaybolup, tüm varlığı ile o halin kendisine dönüşebilir. Bu ikili bakışı yakalamak hemen hemen tüm kültürlerde kadına yüklenen sorumluluklar sebebiyle gelişmiş olabilir. Örneğin bir erkek sadece otururken, bir kadın hem oturma pozisyonunun rahatlığına kavuşmaya çabalar hem de dışarıdan bakan bir göz için oturmasının nasıl görüldüğünü kontrol edebilir. Kadın, ‘eteği açılmış mıdır?’ ‘bacakları derli toplu mudur?’ gibi soruların cevapları için bu ikili bakışı geliştirmek zorunda kalmıştır. Öte yandan bu çift gözlü olma haline rağmen Linda Nochlin’e ‘Neden hiç büyük kadın sanatçı yok?’ sorusunu sordurabilecek

denli geri planda bırakılmış ve sanat dünyasında yer almalarına pek de izin verilmemiştir. Öyle ki, ‘Kadın sanatçının ister ailesinden güç alsın ister ailesine baş kaldırsın, zaten sanat dünyasında yolunu bulabilmek için güçlü bir isyan duygusuna sahip olması, her toplumsal kurumun onu otomatik olarak yönlendirdiği tek role, yani toplumsal açıdan kabul gören eş ve anne rolüne boyun eğmemesi gerekiyor’ (Nochlin, 2010). Bir erkeğin sanatçı olabilmek için geride bırakmak zorunda kaldıkları ile bir kadınınkiler arasındaki büyük farkın sebebi, bu toplumsal cinsiyet rollerinin kültürel yapıya yükledikleri imajlardır. Sanat tarihi boyunca bu iddiaya güç katacak örnekler görmek mümkündür. ‘Sanat adı verilen bir şey yoktur aslında, yalnızca sanatçılar vardır’ der Gombrich, Sanatın Öyküsü’ne başlarken. (Gombrich, 1998) Sanatçı, aslolandır ve her sanatçı az ya da çok öz yaşam öyküsünü sanatına aktarır. İşte tam da bu noktada sanatçının kendi yaşam öyküsünü aktarmak üzerine temellenmiş bir sanat anlayışı ile yola çıkması sanatının öznesi olarak kendisini seçmesi demektir.

Özne Kavramı Üzerine

Özne tanımı felsefede bilen varlık olarak insandır. Özne, bilinç sahibi kişidir aynı zamanda irade sahibi olarak da etkin bir bireydir. Ancak birey olmuş, kendi ayakları üzerinde duran kişi özne pozisyonuna geçebilir. Cümlede, yüklem bildirdiği işi yapan aktif olan kişi gibi, özne, pratikte de kendi yaşamının sahibi olandır. Edilgen olmaması ve ben kavramı üzerine yoğunlaşmış olması da özellikleri arasındadır. Bu çalışmada özne olarak sanatçıyı ele alırken kelimenin felsefi anlamından yola çıkılmıştır.

Özne olan sanatçıdan bahsetmek için sanat tarihine baktığımızda, çok eskilere gitmek pek mümkün olmayacaktır. Antik dönem sanat anlayışının zanaattan sanatı ayırmayan yapısı üzerine şekillenen pragmatik sanat anlayışı içinde sanatçının öznelğinden bahsedilemez. Rönesans ile birlikte bilimsel gelişmelerle dinsel inanışların geride kalması ve insanın evrenin merkezi haline gelmesi, sonrasında bu merkez etrafında dönen anlayışlarla özne varlığı kurulmaya başlamıştır. Ama asıl ‘ben’in oluştuğu özne hali modern dönemde tam olarak yer bulmuştur. Korkmaz’a göre “öznenin ortaya çıkması, var olması, oluşması modernizmle beraber bugünkü anlamını bulmasıyla mümkün olmuştur” (Korkmaz, 2020). İlerleyen dönemde Descartes’in de üzerinde önemli durduğu özne olma hali yükselerek sürecektir. Descartes da özne felsefenin temelidir. Ona göre varlık alanı ancak düşünen birey ile anlam kazanır. “Düşünen ve tarihsel bir varlık olan insan da herşeye ancak bu yolla bir anlam verebilirdi” (Şangar, 1996). Özne kavramı felsefenin düşünsel alanından kendine tarifler bulmaya devam eder. Örneğin Foucault özneyi “bir söylemi üstlenebilecek, kendini yapabilecek bir konuma oturtmaya verilen ad” (Savran & Sirman, 2019) olarak tanımlamıştır. Görüldüğü gibi özne sorumlu olduğu alanda söz sahibi kişi olarak felsefede önemli bir alanı doldurmaktadır ancak felsefedeki bu özne tanımlarının çoğunlukla erkek figür üzerinden tasarlanmış olduğu söylenebilir. Çünkü feminist hareketin başlamasına kadar “özne yalın homo sapiens olmanın ötesinde düşündüğü üzerine düşünen ve bu eylemini özellikle homo faber (araç yapan), homo ludens (oyun kuran) ve homo semioticus (anlam veren) olarak gerçekleştiren erkek özne-bireydir” (Karataş, 2017) Özne kavramının kadın

cinsiyetini de içine alması uzun bir zaman sonra ancak feminist hareketler ile mümkün olmuştur. Yaşamın içinde ikincil olmayan bir cinsiyet olarak kadının saygın, bilinçli, irade sahibi olarak yer bulmasına kadar felsefede özne kavramının kadın üzerinden tarifi yapılmadığı söylenebilir. “19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında feminist özne tartışmaları kadınların en temel insan haklarından bile yoksun olduğu bir politik iklimde, evrensellik ve temsiliyet iddiası üzerinden eşit haklara erişim mücadelesi etrafında şekillenmekteydi” (Küçük, 2022). Sosyal yaşamın ve felsefenin etki alanlarından biri olan sanat alanında da durumun pek farklı olduğu söylenemez. Sanat hiçbir dönemde, sosyal ve toplumsal yapıdan, kültürden kopuk bir oluşum içinde olmamıştır. Bu sebeptendir ki sanatçı kadının özne olarak sanat tarihinde yer alması ancak modern dönemde mümkün olmuştur.

Sanatının Öznesi Olmak ve Kadınlar

Bu çalışmada, sanat tarihi boyunca erkekler kadar değer göremeyen sanatçı kadınların kendi öykülerindeki konumları araştırılmıştır. Örnek olarak seçilen sanatçı kadınlar özyaşam öyküsünü sanatına konu etmişlerdir. Bu öyküler kimi zaman sanatçının yaşamındaki trajik bir olay, kimi zaman ise sanatçının sanatı yaşamı üzerine şekillenmiştir. Her iki durum içinde bir zaman sınırlaması yapılmamıştır. Çalışma için seçilen ondört sanatçı kadından dokuzu (Artemisia Gentileschi, Kathleen Gilje, Kathe Kollwitz, Frida Kahlo, Louise Bourgeois, Tracey Emin, Claire Curneen, Hale Asaf ve Nil Yalter) üzerinde literatür taraması yapılmış, beşi (Ezgi Yemenicioğlu Negir, Deniz Onur Erman, Olgü Sümengen Berker, Betül Demir ve Pınar Baklan) ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Örneklerdeki sanat eserlerinin konusu, bir erkeğin gözünden değil, bir kadının gözünden, kendisidir. Böylece bir gösteri nesnesi olmaktan çıkıp kendilerini özne olarak kurgulayan kadınlar konu alınmıştır.

Rönesans ile birlikte insanın özel ve önemli olma halinin en çok sanatçılarda kendini gösterdiği söylenebilir. “Renaissance’ın yaygın bir şekilde sürmekte olan değiştirici/dönüştürücü etkilerinin sonucunda hem modern bilim anlayışının geliştirildiği hem de modern epistemolojinin kurulduğu modern dönem (kabaca 17. ve 18. yüzyıllar), felsefenin tarihsel akışı içinde gerçek bir kırılmanın ortaya çıktığı, oldukça özel bir zaman dilimini oluşturur” (Budak, 2010). Sanatçı artık imzasını atabilir, üslubunu ortaya koyabilir. Kendi başına insan olmak bile bu kadar önemli iken, bir de yeteneği olan bir sanatçı olmak hiyerarşide sanatçıyı yükseklerde bir noktaya konumlandırır. Her ne kadar sipariş verilen konular dini içerikli öyküler olsa da sanatçı kişisel bakış açısına dair ince ayrıntılar ile farklılığını sunmaktadır. Kişisel bakış açısı ve sanatındaki farklılığı ile sanatçılar aynı konuları işleseler bile farklılıklarını koruyabilirler. Fakat bu özel ve önemli olma hali daha çok erkek sanatçılar için geçerlidir. Tüm bu süreçte kadın olarak sanatçı olmak, kendini ortaya koyabilmek zordur, yukarıda da bahsettiğimiz gibi (örn. sanatçı bir babanın kızı olmak gibi) bazı ön koşullara bağlıdır. “Özellikle 20. Yüzyıl’ın ikinci yarısına gelene kadar tümüyle toplumsal nedenlerle, yani toplumsal cinsiyet ayrımcılığının, sanatın eğitimi, sergilenmesi, alımlanması, pazarlanması süreçlerine etki etmesi nedeniyle, sanatçı kadınların sayıları erkeklerinkinden elbette daha azdı, ama tarih boyunca gayet iyi bir takım sanatçı kadınlar vardı” (Antmen, 2021). Bir kadın olarak sanatçı olmak demek,

erkeklerden daha fazla savaşmak demektir. Sanat dünyasında maruz kaldıkları ayrımcılık sanat eserlerine de yansımıştır elbette. Örneğin bir erkek bireyselliğini daha kolay ortaya koyarken kadın bu anlamda yaşamında bile öznel hareket edememesinin kısıtı ile sanatında da geride kalmaktadır. Salomon'a göre, erkek sanatçının eserleri kendi öz yaşam öyküsü ile ilişkilendirilirken sanat eserini bireyselleştirir ve gizemli kılmak için bir unsur olarak değerlendirilir. "Vasari'de bir erkeğin biyografisinin ayrıntıları, 'evrensel'in ölçüsü ve tüm insanlık için geçerli unsurlar olarak ifade edilir: erkek dahilinde bu nitelikler açıkça yüceltilir ve vurgulanır" (Salomon, 2010). Sanatçı kadın olunca durum değişir. Kadının biyografisindeki ayrıntılar daha çok onun yaşamının istisnai ve kişisel bir durum olmasına indirgenir ki bunun en güzel örneği Artemisia Gentileschi'dir.

Gentileschi, 1593-1653 yılları arasında yaşamış İtalyan bir ressamdır. Dönemin anlayışına uygun biçimde Barok üslupta yapmış olduğu tabloları, günümüzde Caravaggio sonrasında en başarılı örnekler arasında sayılır. 17. yüzyılın başları kadınların sanatta önemli roller almaya başladığı bir dönemdir. "Ancak kadın ressamların sanatsal topluluklar tarafından kolayca kabul edilmediği bu dönemde, Floransa'daki Accademia di Arte del Disegno'ya üye olan ilk kadın ressamdır" (Erkan, 2018) Artemisia, annesini 12 yaşında kaybettikten sonra ressam babasıyla birlikte yaşadı ve ilk resim eğitimini babasından aldı. Dönemin baskın erkek ressamları arasında nadir görülen bir kadın ressam olarak kabul edildi. Babasının siyasi ve sanatsal çevresinin tacizlerine maruz kaldığında daha 17 yaşında idi. Tassi'nin kendisine tecavüz ettiği ağır dava süreci ve muayenelerden sonra kanıtlanmış olsa da Tassi'ye verilen ceza uygulanmadı. Bugün, Mary Garrard'ın 1989'da yazdığı Artemisia Gentileschi: İtalyan Barok Resminin Kadın Kahramanının Resmi adlı biyografide sanatçının hayatına dair tüm ayrıntıları okuyabiliyoruz. "Gentileschi'nin 400 yıllık tecavüz davasından kalma mahkeme kayıtlarının yer aldığı kitap, ressamın nasıl zorla jinekolojik muayeneye maruz bırakıldığını ve saldırısına uğradığı Agostino Tassi'ye dair iddialarını ispat etmek için çektiği çileleri de anlatıyor" (Sanatatak, 2020). Feminist hareketin alevlendiği 1970lerde hareketin bir ikon haline gelen ressamın en bilinen eseri Yudit'in Holofernes'i Katledişi'dir. (Görsel 1) Bilindik ve çokça işlenmiş bir konu olan hikayenin kanlı ve vahşi son sahnesi, birçok ressama ilham olmuştur. Fakat diğer ressamların bu sahneyi işleyiş biçimlerine bakıldığında bir erkek sanatçı olarak kadını konumlandıkları pozisyon ve ona atfettikleri değerlerin neler olduğu açıkça izlenmektedir. Sahnelerde, Judith yani kadın vahşi bir cinayeti işlerken (ya da işledikten sonra) naif, kırılgan, çekingen ve hatta zaman zaman işveli olarak betimlenmiştir. (Görsel 2) Oysa Artemisia'nın Judith'i yaptığından emin, gözünü kırpmadan kanlı sahneyi izlemeye devam eden, istikrarlı bir duruşta çıkar karşımıza.

Görsel 1. Artemisia Gentileschi, Judith'in Holofernes'i Katledişi

Botticelli, Judith with the Head of Holofernes, 1470

Veronese (Paolo Caliari) (1528 - 1588)

Andrea Mantegna or Follower-
1495/1500

Giorgione, 1504

Caravaggio, Judith Beheading
Holofernes, 1598-1599 ya da 1602

Görsel 2. Judith'in Holofernes'i Katledişi sahnesinin erkek sanatçılar tarafından ele alınışları

Bu sahneyi seçmesinin sebebi kendi öz yaşam öyküsünde geçen tecavüze uğraması ve dava süreci olduğu tahmin edilir. Tablolarını oluşturan konular çoğunlukla İncil ve mitolojide geçen kadın karakterlerin acılı ama güçlü hikayeleri oldu. Bu kadınlar zaman zaman kurban, zaman zaman savaşçıydı. Fakat her betimlemesinde kadın karakterlerin güçlü, kararlı ve dik duruşları dikkat çekicidir.

Gentileschi'nin diğer bir önemli eseri de "Susanna ve Yaşlılar" tablosudur. Tablonun konusu eski ahitteki bir öyküden ilham alınmıştır. İsrail oğullarından zengin bir tüccarın karısı olan Susanna, banyo yaparken yanına gelen iki yaşlı adamın tacizi ve tehdidinde maruz kalır. Eğer Susanna istediklerini yapmaz ise onu genç bir erkekle zina yaparken gördüklerini söyleyeceklerdir. Susanna karşı çıkınca dediklerini yaparlar. Bunun üzerine Susanna, ölüme mahkûm edilir. Peygamber Daniel'in yaşlıları ayrı ayrı sorgulayarak gerçeği ortaya çıkarması sonucu Susanne kurtulur. Döneminde birçok ressamın konu olarak seçtiği bu hikayenin Artemisia versiyonunda "Rivayete göre; Artemisia, Susanna'yı taciz eden iki erkeğin yüzü için kendi hayatında da üzerinde birer baskı unsuru oluşturan iki kişiyi, babası Orazio ile kendisine tecavüz eden Tassi'yi model olarak kullanmıştır" (Gülüş, 2017) Susanne'nın yaşadıkları ve kendi yaşamı arasında derin bir bağ bulan ve benzerliği dolayısıyla konuyu özellikle seçmiş olduğu düşünülen Gentileschi, "sanat tarihçisi John Yau'nun dediği gibi 'böyle ilerlemelere ve daha kötüsüne katlanmış'" (Kim, 2014) Artemisia'nın kadınları resmetmesi dönemindeki erkek resamlardan oldukça farklıdır. Aynı konuları işlemiş olmalarına rağmen, erkeklerin kadını resmederken kullandıkları savunmasız, kişiliksiz, en zor zamanlarda bile cinselliğini gösteren kadın karakterinin aksine, güçlü, karşı koyan, öfkeli, kendisine düşman olmuş erkeklere karşı tiksinti ile bakan kadınlar resmetmiştir.

Görsel 3. Kathleen Gilje, Restore Edilmiş Susanna ve Yaşlılar, 1998.

Çağdaş ressam Kathleen Gilje, Artemisia'nın bu tablosundan çıkışlı olarak hazırladığı 'Restore Edilmiş Susanna ve Yaşlılar' tablosu bir kopya gibi görünmesine karşın X-ışınları aracılığıyla alt katmanları incelediğinde 'gerçek duygular' yansıttığı hissedilen bir çalışma ile 400 yıl sonra kadınlar için değişen pek bir şey olmadığını da altını çizmiştir. (Görsel 3)

Özyaşam öyküsündeki trajik olayın sanatını derinde etkilediğini gördüğümüz bir diğer sanatçı Kathe Kollwitz'dir. Sanatçının eserlerinde tanık olduğu iki dünya savaşının etkileri de açıkça izlenebilir, özellikle çocuklarını savaşta kaybeden ebeveynleri aktardığı sahneleri acı doludur. "Kollwitz'in hayatında ve sanatında kınılma yaratan olayların başında, iki oğlundan küçük olan Peter'in 1. Dünya Savaşı karşıtı bir protestoda öldürülmesi gelir" (Dökeroğlu, 2019). Hitler'in gücünün artması ile profesörlük yaptığı Prusya Güzel Sanatlar Akademisi'nden atılmış ve birçok eseri yok edilmiştir. Yaşamının son yirmi yılında da sergi açması yasaklanmıştır. Sıklıkla kendini de çizmekten geri kalmayan sanatçının son çizimi 1943 yılında yaptığı 'Son Oto-portre' adlı litografidir. (Görsel 4) "Kathe Kollwitz biyografisinde Martha Kearns'e bu oto-portre ile ilgili şunları söyler: Bu, seksen dört oto-portre deseninin sonuncusudur, muhtemelen de batı sanatında bir kadının en uzun süredir kendini çizdiği kronolojidir ve bu kesinlikle bir kadının hayatının çarpıcı ve psikolojik bir çizelgesidir" (Dökeroğlu, 2019). 1945 yılında yaşadığı acılar ve hiç bitmeyen üretimlerini ardında bırakarak gözlerini bir daha açmamak üzere kapamıştır.

Görsel 4. Kathe Kollwitz, Otoportre, Litografi, 1943

Son yılların oldukça popüler ikonlarından biri haline dönüşmüş olan Frida Kahlo'nun da çalışmalarının ana konusu kendi yaşamıdır. "Küçükken çocuk felci kurbanı olup daha sonra korkunç bir otobüs kazası geçirerek sakat kalmış, resimle ve kominizmle Diego sayesinde tanışmış, tutkulu aşkları, evlilikleri, boşanmaları, yeniden evlenmeleri, Troçki ile aşk macerası, grigolardan nefreti, bacağının kesilmesi, muhtemelen ıstıraptan kurtulmak için intihar girişimi, güzelliği, cinsel cazibesi, şakacılığı, yalnızlığı" (Berger, 2018). Tüm bunları, özellikle Diego'yu ve yaşamındaki önemli travmatik olayların anlatımlarını Kahlo'nun resimlerinden izlemek mümkündür. (Görsel 5)

Görsel 5. Frida Kahlo, Frida ve Diego Rivera, Tuval üzerine yağlı boya, 1931

Feminist sanatın ilk akla gelen temsilcilerinden de biri olan Louise Bourgeois kendini çoğunlukla heykel ile ifade etmiş bir sanatçıdır. Bourgeois'in annesi çocuklarına düşkün ve itaatkar bir kadındır. Tam bir ataerkil yapı içindeki baba figürü ise anneye sadakatsiz bir adamdır. Bu yüzden anne, baba ve çocuklar dışında evde yaşayan başka bir kadın daha vardır. Bu Bourgeois'in sanatında önemli bir bilgidir. Feminist oluşu ve eserlerinde kadın ve erkeğin toplumsal cinsiyetlerini konumlandırması geçmişteki bu travmatik yaşantısının uzantısıdır. Bourgeois, New York Modern Sanatlar Müzesi'nde 1982 yılında retrospektif sergi açan "ilk kadın sanatçı" unvanını taşır. Kendi ifadesiyle, erken dönem işlerini düşmekten korkmakla ilgili olarak tanımlar, sonraki işlerini ise düşme sanatı ile yani kendini incitmeden düşmek ile ilgili olduğunu söyler. 'Şimdi yaptığım ise hiç düşmeyip asılı kalma sanatıdır.' diyen Bourgeois, birçok ödül sahibidir. "Paris'te şehir Modern Sanat Müzesi'nde sergilenen "Maman" (Görsel 6) adlı eserini; annesine benzeterek her ikisinin de kırgınlık ve dantel örmelerini eşleştiren Bourgeois, 1993 yılında ABD'ni Venedik Bienali'nde temsil etmekle onurlandırılmıştır" (Kaya, 2011, s. 42)

Görsel 6. Louise Bourgeois, Maman, Çelik ve Mermer, 2018.

Feminist sanat anlayışı kadın sanatçıların çoğunu sarmış ve bir isyan duygusu ile cinsiyetleri yüzünden sanatta ötekileştirilmiş bireyler olarak kendilerini cinsiyetleri ve hatta cinsellikleri ile ortaya koymaya başlayan sanatçı kadınlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan biri İngiliz sanatçı Tracey Emin'dir. Emin, Kıbrıs Türkü baba ile İngiliz çingenesi bir annenin ikiz çocuklarından biridir. Tracey Emin'in evinde de Louis Bourgeois'in ki gibi ataerkil bir yapılanma ve kadının ezilmesi ve aşağılanması durumunu görmekteyiz. Tracey Emin'in babası çocuk sahibi olduğu halde bir çingene olduğu için Tracey'nin annesi ile nikah kıymaz ve başka bir kadınla evlenir. Aynı evde iki kadınla geçen bu yaşam daha sonra kendini Tracey'in sanatında cinselliğinin aşırı dışı vurumu olarak gösterecektir. Yaptığı eserlerde kendi hayatını sergiler, 1999'da yaptığı ve Turner Ödülü'ne aday gösterilen eseri 'Yatağım' dağınık bir yataktan oluşur. Yatakta kullanılmış kadın pedlerinden, kondomlara, içilmiş sigaralara kadar özel ve cinsel hayatına dair nesnelere ve iç çamaşırları vardır. 1995 te yaptığı '1963-1995 arası Birlikte Yattığım Herkes' (Görsel 7) adlı çalışması ise sanatçının cinsel yaşamını ortaya döktüğü bir kamp çadırıdır. Bu çalışmada çoğunlukla kadınlara atfedilmiş bir zanaat olan dikiş yöntemi ile sanatçının birlikte olduğu isimler bir çadıra kumaşlarla işlenmiştir.

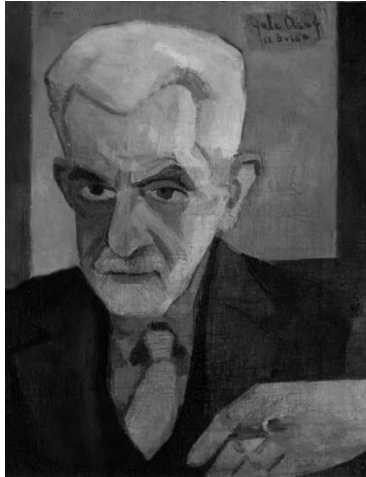

Görsel 7. Tracey Emin, 1963-1995 arası Birlikte Yattığım Herkes, Kumaş, 1995

Etnik ve kültürel çatışmaların içindeki bir başka sanatçı, Galler'de yaşayan, aslen İrlandalı olan seramik sanatçısı Claire Curneen'dir. Sanat eğitiminin bir bölümünü İskoçya sınırları içinde almıştır. Büyük Britanya sınırları içindeki tarihsel sürece baktığımızda Galler'de yaşayan bir İrlandalı olarak İskoçya'da eğitim almak kültürel karmaşası Curneen'in çalışmalarında yer bulur. Claire Curneen, 2014 yılında Mission Gallery'de açtığı 'To This I Put My Name' (Buna Adımı Koydum) adını verdiği sergisinde, genel olarak kullandığı porselene ilave olarak siyah çamur kullanmış ve sergiye atölyesinin duvarlarındaki çizimleri de eşlik etmiştir. "Curneen'in stüdyo duvarı, sulu-doğrusal veya kadifemsi-yoğun çizimler ile müze nesnelерinin fotoğrafları arasında bir dizi hassas rezonans ve ilişki sunuyor" (Roche, 2014) Şubat ayında açılmış ola bu sergisinin devamı niteliğinde, aynı sene içinde mayıs ayında, St Davids Cathedral Pembroke'ta bir sergi daha açtı. Bu mekanın seçilmesi önemlidir, çünkü sanatçının 1999-2000 yılları arasında, İskoçya'daki Saint Andrews Üniversitesi'ndeki Crawford Sanat Merkezi'nde üç aylık çalışmasına temellenir. Bu, sanatçının kariyerinde önemli olmasının yanında çalışmalarının karakterine yansıyan bir süreç de perçinler. Çocukluk ayinlerinden aşına olduğu şehit-şehit olma görüntülerine odaklandığı bir süreçtir. "Özellikle, Diocletianus döneminde şehit olan, geleneksel olarak, bir ağaca bağlanmış ve oklarla vurulmuş olarak gösterilen üçüncü yüzyıldan kalma bir Romalı olan Saint Sebastian ilgisini yoğun biçimde çekmiştir" (Davey, 2016). Sanatçıyı etkileyen şey figürün fiziksel acısını çekerken gösterdiği tahammülü yüksek pasifliğinin ikilemidir. Kaderini kabul eden bu figürün ikiliğini tanımlayan kelime Latince 'passio'dur. "Yıllar geçtikçe St. Sebastian tekrar eden bir figür haline gelir, bazen neredeyse hiç bulunmayan küçük oklarla delinir, bazen de onu devirmekle tehdit edecek kadar büyük şaftlarla altın tomurcukları filizleyen stilize bir ağacın önünde durduğunu ve onu koruyacak hiçbir şeyi olmaktan izole edildiğini gösterdi. Bu ince farklardan bağımsız olarak, izleyiciye her zaman sessiz, kutsayan bir şevkatle bakar, yaralarından ve bedeninden çıkan

oklardan habersiz görünür” (Davey, 2016). Curneen, hep figür merkezinde kalmış, benzer konuları tekrar tekrar işlemiştir: erkekler, kadınlar, melekler ve azizler. Figürleri kırılğan, zaman zaman üzeri dekore edilmiş, altınla bezenmiş porselen ya da yüksek pişirim çalışmalarındır.

Türkiye’ye baktığımızda kendini sanatının öznesi haline getirmiş sanatçı kadınlardan ilk örnek olarak Hale Asaf söylenebilir. Hale (Salih) Asaf, ilk Türk kadın ressamlardandır ve ressam Mihri Müşfik Hanım’ın yeğenidir. Bugüne ulaşabilen çok az çalışması vardır, bunlar daha çok portre çalışmaları ve manzara resimleridir. “Ressam olarak, kolektif bir bilinçten değil de kendi tekiliğinden beslenir. Sonuçta Hale Asaf; çağının estetiğini yakalayarak kendinden de çok şeyler katarak, kısa yaşamını otobiyografik-günlük tutar gibi resimleyip bizlere iç dünyasını açmıştır” (Südor, 2018). Sanatçının karmaşık hayat hikayesini daha çok otobiyografik portrelerinden okuruz. Meme kanseri atlatmış bir kadın olarak her hastalığında çalışmalarını yok ettiği için bugüne çok az resmi kalmıştır. Yaptığı kadın portrelerini incelediğimizde yaşamında karşı karşıya kaldığı sıkıntı ve zorlukları o kadınların gözlerinden okumak mümkündür. Bunların yanında ayrıca babasına ait iki portreden ve o portrelerde kullandığı imzalarından da anlayabileceğimiz üzere Hale Asaf, ayan beyan olmasa da gizliden izliye sanatının öznesi olarak kedisini koymuştur. “Hale Asaf’ın tıpkı otobiyografik oto portreleri gibi onun yaşamından ve kişiliğinden ipuçları verir. Asaf’ın yaşam öyküsü anlatılırken bahsedildiği gibi sanatçı 1925 yılına kadar Halil Salih olarak anılmakta iken 1925 yılı itibari ile babasının adı olan Salih’in yerine dedesinin adı olan Asaf’ı kullanmaya başlamıştır. Ardından babasıyla olan tüm bağını kopararak Hale Asaf olarak anılacaktır. Hale Asaf’ın kimliğine ilişkin ipuçları da burada karşımıza çıkar zira ataerkil bir toplumda babaya rest çekmek kararlı ve güçlü bir kişiliğe işarettir” (Pelvanoğlu, 2007).

Görsel 8. Hale Asaf, Babasının Portresi, Tuval üzerine yağlıboya, 1928

Hastalıklar ve sanatçının yapıtlarına etkisi üzerine bir örnek olarak sunabileceğimiz isim, Ezgi Yemenicioğlu Negir, ressam bir babanın kızı olarak

1978 yılında Balıkesir’de dünyaya gelmiştir. Çalışmalarının genel olarak, doktora teziyle de sabitlediği üzere bitkisel motiflerden oluştuğu gözlenebilir. Sanatçının ‘Esenlik Güncesi’ adını verdiği son sergisi meme kanseri teşhisi ile başlayan ve tedavi sürecinde ürettiği resimlerden oluşmaktadır. Operasyon ve tedavinin getirdiği fiziksel yetersizliklerin sonucu olarak, Ezgi Yemenicioğlu Negir’den görmeye alışık olduğumuz büyük boyutlu çalışmalarını bu sergide yok gibidir. Serginin sayısal olarak büyük bir kısmını içeren ‘İzmir Günlüğü’ serisi ise tam anlamıyla bir günlük olarak karşımıza çıkan 33 adet akrilik çalışmayı içerir. İzmir Günlüğü, tedavi sürecinin bir aşaması olarak İzmir’de radyoterapi gördüğü 5 haftalık süreçteki 33 günü belgeler. İzmir-Çanakkale-Balıkesir üçgeninde geçen günlerinde kişisel sosyal medya hesabında (Instagram) yaptığı paylaşımların resimlere dönüşmüş halini izleriz bu seride. (Görsel 10)

Görsel 9. Ezgi Yemenicioğlu Negir, İzmir Günlüğü Serisi’nden genel görünüm, Kağıt üzerine karışık teknik, 2022

Paylaşımlarında yazdığı yazıları resimler sergilenirken altlarına asmış ve bu şekilde bir tür sosyal medya hesabının simülasyonunu yaratmıştır. Duygular, önce, yaşandığı an içinde, fotoğraf ve sözcüklerle kendisini izleyen, takip edenlere ulaşmıştır. Sonra kısa bir zaman öncesinde yaşanmış bu anlara tekrar bakan sanatçının eserlerine dönüşmüştür. Yaşanan öyküdeki duygu, fotoğraftan resme ve en sonunda tekrar resim üzerinden izleyiciye giden duygu ile başa dönmüş ve yolculuğunu tamamlamıştır. Bu dönüşün, bir çemberden ziyade bir spiral gibi aynı noktadan geçmeden yakın alanlarda farklı deneyimlerle devam ettiği görülür. Aynı zamanda, sanatçının kendine dönüşü olan bu spiral, fiziksel olarak yalnız kaldığı tedavi sürecinde şifalanmak arzusuyla kendine tekrar tekrar bakmasını ve baktığı gördüğü her ne varsa bir iz bırakma isteği ile paylaşmasını işaret eder. Dönüp baktığı anıları, fikirleri, hisleri ilk halinden dönüşmüş ve tekrar tekrar sorgulanarak yeni halleriyle şifalanma sürecinin bir parçası olmuştur. Bu resimleri kendisi şöyle yorumlamakta: “Bu süreci İzmir’de yaşamam da çok manidar. Çünkü bu kanserle ilk karşılaşmam değil, daha önce geçirdiğim lenfoma tedavisi boyunca yine İzmir’de yine aynı mekanlarda bulunmuştum. Ayrıca babamın tedavi sürecinde de yine İzmir Ege Üniversitesi Hastanesi’nde geçirdiğimiz bir zaman oldu. Kısacası acı tatlı anılarla dolu bu yere, bu sıcak iklime bir kez daha dönüyordum” (Negir, Esenlik Güncesi Sergisi Röportajı, 2022). Sanatçının sergisi otobiyografik öyküsünü yansıtmının yanı sıra bu öykünün başka insanlardaki

yansımalarına da dokunmayı amaçlamış ve sergisinden elde edilecek gelirin %50'sini kanser tedavisi gören ihtiyaç sahiplerine aktarılmak üzere bir derneğe bağışlamıştır.

İzmir günlüğü serisinde her resmin bir numarası vardır. Resimlerin altına yapıştırdığı kartlarda 'İzmir günlüğü 1, 2, 3....' gibi 33 e kadar sıralanmış numaraların yanı sıra Instagram'da paylaşılan fotoğrafların altında çıkan ikonlar yerleştirilmiştir. Instagram'dan aşına olduğumuz bu kalp, konuşma balonu ve kağıt uçak ikonlarının anlamını telefonlarımıza baktığımızda hemen anlar ve hatta beğendiğimiz fotoğrafları kalp ikonuna dokunarak işaretleyebiliriz. Sanatçı sergisinde bu ikonların altına da yine sosyal medyadaki görüntünün aynısını yaratarak kendi kişisel hesabında paylaştığı 33 fotoğrafın altına yazdıklarını tekrarlamıştır. Sözcükler ikilenerek güçlenmiş, resme dönüşmüş anların da bir tür açıklaması gibi altını çizmiştir. Sanatçı sergisinin metni için kendi kaleme aldığı yazısında sergiyi şu sözcüklerle anlatmaktadır:

Bu sergi yaşadığım süreçte esenliğe doğru attığım adımları, aynalar ve gölgeler arasında yürürken geçtiğim yolları izleyenlerle paylaştığım bir günce olma özelliği taşıyor. Teşhis ve tedavi sürecinin evrelerinden geçerken bir yandan da kendi iç yaşamımda farkındalığının yükseldiği, bakış açımı derinleştirebildiğim bir hali deneyimledim. Bir ressam olarak, sağlığa, şifaya, esenliğe giden yolumu resim yaparak imledim. Serginin bir bölümünü oluşturan "İzmir Günlüğü" başlıklı çalışmalar ise tedavimin son aşaması olan 5 haftalık radyoterapi sürecinde, sosyal medya üzerinden paylaştığım görsellerle ilişkili bir içeriğe sahip. Yaklaşık 17 aylık bir zamana yayılan iyileşme öykümde; iç yaşantıma odaklanmak, değerli bulduklarımı anlamak ve ifade etmek için yakaladığım fırsatları çalışmalarına yansıyan izleriyle ortaya koymak istedim. İstedim ki birileri bilsin; bir umut, bir gülcük bulsun anlattıklarımın içinden (Negir, Esenlik Güncesi, 2022).

Görsel 10. Ezgi Yemenicioğlu-Negir, İzmir Günlüğü 19 adlı çalışması ve çalışmaya konu olan sosyal medya paylaşımı, 2022

Yemenicioğlu-Negir'in sergisini ortaya çıkaran 'hastalık travması' oldukça güçlü bir etmendir. Hastalığın değil ama hastanenin bir travma olarak karşımıza

çıkışını Deniz Onur Erman'da da izlemekteyiz. Çağdaş Türk seramik sanatının önemli isimlerinden biri olan Erman'ın hayatının birçok döneminin eserlerine yansıdığını görebiliriz. Örnek vermek gerekirse, İngiltere'de bulunduğu dönemi 'göçmen kuş-kadın' formlarıyla, hamilelik dönemini 'büyülü bahçe' serisi ile görünür kılar. Savaşçılar serisi çalışma yaşamında maruz kaldığı haksızlıklarını dile getirdiği ve son dönem çalışmalarını da içeren 'Sonsuz Koridor' ise 2019 yılında yaşadığı bir kaza ve sonrasındaki tedavi sürecini içeren çalışmalarından oluşmaktadır. (Görsel 11)

Görsel 11. Deniz Onur Erman, Sonsuz Koridor, Karışık Teknik, 2019.

Sanatçı bir sabah kendi otomobili ile kızını bırakmak üzere çıktığı yolda bir kaza yaşar. "05.Ağustos.2019 sabah 08:30 hayatımın paramparça, kırık dökük, kopuk, bölük pörçük... olduğu tarih" (Erman, 2022) diye anar o tarihi. Kazada sanatçının sağ eli ve kolu ciddi biçimde hasar alır ve uzun bir dönem kullanılamaz hale gelecektir. Herhangi bir uzvun zarar görmesinden öte, tüm fikir ve duygularını elleri aracılığıyla kile aktaran bir seramik sanatçısı için elinin işlevsizleşmesi sıradan bir kişiye göre daha derin bir travmadır. "Ve ardından 10 ay süren ameliyatlara, fizik tedavilere, ilaçlara ve tekrar tekrar ameliyatlara, dikişlere, davalara, hareketsizliğe, uykusuzluğa, ıstıraba, ağrıya, sızıya, acıya, korkuya.. dolu bir süreç" (Erman, 2022) Çekilen fiziksel acılar bir yana üretmemenin sıkıntısı bile derin bir boşluğa sürükler Deniz Onur Erman'ı. Fakat büyük bir güç göstererek, mümkün olabilen şekillerde üretmekten kendini alıkoyamaz sanatçı. Çünkü çalışarak süreci ortaya koymak O'nun için tüm acılardan, duygulardan ve o andan arınmaktır. Ortaya koyduğu çalışmalarda kullandığı malzemeler; o dönemde kullandığı ameliyat önlükleri, raporlar, ilaç prospektüsleri, filmler, hastane kayıtları, kemiklerini bir araya getirmek için kullanılan aletler, çiviler, teller, vidalar, plakalar, dikiş malzemeleri, sütür iğneleri, iplikleri, hastane fotoğraflarıdır. Tüm malzemeleri kolaj ve asamblaja dönüştürür. Eserlerin ortaya çıkması ile sanatçı yaşadıklarını bir sandığa koyar ve kapağını kapatıp mühürler. Çalışmaları için

'devamı, tekrarı olmayacak olan işler ile o dönemi belgeledim' diyor ve ekliyor "O dönemin her duygusunu, her anımı silercesine yaptığım, ortaya döküp adeta kustuğum ve her eser tamamlandıkça daha da arındığımı hissettiğim bir 'ritüel' anlamını taşıyorlar' (Erman, 2022)

Çağdaş Türk Seramik Sanatı'nın genç isimlerinden biri olan Olgu Sümengen Berker'in eserlerine yansıyan özne olma hali biraz daha farklıdır. 1978 Isparta doğumlu olan sanatçı, 2017 yılında çekirdek ailesi ile birlikte Almanya'ya göç etmiştir. Sanatçı "halen Hollanda, Brunssum NATO Joint Force Headquarters Arts and Craft Center'da seramik ve sanat dersleri vermekte, sanatsal çalışmalarına kendi atölyesinde Gangelt (Almanya)'da devam etmektedir" (AKÜ, 2020). Olgu Sümengen Berker'in Almanya'ya göçünün ardından yaşadığı 'gurbet'te olma haline 2020 yılında başlayan Covid-19 salgını sebebiyle başka bir tür yabancılaşma ve yalnızlaşma duygusu eşlik etmiş ve çalışmalarına yansımıştır. Anlatım biçimi olarak ağırlıklı kadın bedeni çalışan sanatçı bu kez bedenlere, görsel hafızasına işlenmiş görüntüleri ekler. Yürüyüş saatlerinde çektiği manzara fotoğrafları, sokaklar, trafikte iken kullandığı harita görselleri ve bu haritalardaki kendisi ve ailesi için önemli noktalar ve farklı dillerde yazılmış metinler... hepsini figürlerinin üzerine astarlar, sırlar, pigment boyalar, transfer ve dekal baskılar gibi birçok dekorasyon tekniğini bir arada kullanarak aktarmıştır. Bu aktarımların yapıldığı bedenler ideal beden ölçülerden uzaktır. Sanatçı onları "güzel" yapmaktan özellikle kaçınır. Bu durumu kendisi şöyle anlatır:

Günümüzün metalaştırılmış güzel anlayışından uzak, bazen oranları bozulmuş bedenler daha önceki çalışmalarına konu olan ana tanrıça heykelciklerine uzaktan atıfta bulunuyor. Bazen bu etkiyi güçlendirmek üzere kollar, bacaklar veya göğüsler gibi her bir vücut parçasını çömlekçi tornasında çektikten sonra bir araya getiriyorum. Böyle bir süreç, figürü bedeninin normal bilinen oranlarından uzak tutuyor (Berker, Sayfa Serisi Hakkında, 2022).

Bu seri sanatçının önceki çalışmalarındaki konu seçiminden daha farklıdır. Sanatçının önceki üretimleri daha çok toplumsal cinsiyet, kadın bedeni algısı, şiddet gibi kültürel ve sosyal konulara karşı sorumluluk duygusunun eşlik ettiği bakış açısını yansıtan çalışmalar iken, bu seri ile Berker kendine dönmüş ve görsel hafızasına kaydolan görüntüler üzerinden ne gördüğünü ne düşündüğünü, kim olduğunu sorgulamıştır. Günlük yaşamımızda her sabah geçtiğimiz yoldaki ağaçlar bir süre sonra bizim için görünmez olur. İçinde yaşadığımız şehir, mahalle alışkanlıklarımızın birer parçası haline gelir ve baktığımızı görmekten uzaklaşırız. Oysa mekan değişikliği çoğu kez algılarımızı açar ve baktığımızı farklı bir gözle görmemize yardımcı olur. Olgu Sümengen Berker'in durumu bunun misliyle değiştiği bir durumla perçinlenmiştir. Sanatçı sadece mahallesini, şehrini değil, ülkesini değiştirmiştir. Üstelik Almanya'nın Hollanda sınırında yaşarken her gün çalışmak için Hollanda'ya geçmekte, her akşam Almanya'ya geri dönmektedir. Bu hal sanatçının vizörünü genişletmiş ve sıradan manzaralara farklı bir bakış ile yaklaşmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda pandemi döneminin etkisiyle de gelişen kendine dönme hali de bu durumu desteklemiştir.

Görsel 12. Olgü Sümengen Berker, Porselen, 2021

Nil Yalter de göçmenliği ve kadınlığı konu almış bir sanatçıdır. 1938 Kahire doğumlu sanatçı sanatının ifade aracı olarak daha çok videoyu seçmiştir. Ergenç bir yazısında sanatçı hakkında şöyle diyor:

Yalter'in bu avangart konumunda tabii ki 60'larda Paris'e göç etmiş olması da etkili. Verili bir alandan çıkan Yalter, farklı rüzgarlara (bilhassa da 68 rüzgarına) açık bir alanda kendi alanını oluşturmaya girişmişti. 73'te Paris'te açtığı ilk sergisi için kurduğu göçebe çadırı (Topak Ev) bu alanın ilk ürünüydü. Çadırı kadınların yazgısına ve mekânına dair bir soruşturma alanı olarak kullanan Yalter göçebe çadırına 'yurt' denmesi üzerinden bu sabit olmayan alanı bir alternatif yurt metaforu olarak kullanmış ve kadınların dünyadaki varlığına dair radikal bir jest sunmuştu. Bu 'çadır' aslında Yalter'in daha sonraki işlerinde izleyeceği temel izlekleri barındırıyordu: göçebelik, akışkan kimlik, melezlik, öteki-kimlikler, toplumsal cinsiyet, modern-öncesi kültürlerin ritüelleri vesaire. Yani yerleşik kodların dışında kalan kimlik, topluluk ve varoluş biçimlerinin araştırılması: Sanatla sosyoloji ve etnografinin politik bir bağ aracılığıyla birleştirilmesi. Bu politik bağ önemli (Ergenç, 2016).

Kendi yaşamının parçalarını sanatının öznesi haline getirmiş genç sanatçılardan biri olan Betül Demir'in ilk işlerinde önemli bir figür olan çanlar onun sürekli göçmen ve gezer haldeki yaşamının bir temsili olarak karşımıza çıkar. Farklı kültürlerde yaşamış biri için tüm kültürlerde bir anlamı olan çan sığındığı bir kök bağ olarak görülür. Fakat O'nun son dönem işlerinden olan Cevheri içinde Saklı serisinde farklı bir duygu gizlidir. Bu sefer genel bir sembolden uzak, çok özel bir ana ve anıya odaklanır sanatçı. Serinin çalışmalarını yaparken daha evvel yaptığı çan kırıklarını da işlerine dahil eder, geçmişini yadsımaz. Küçük alanlarında yatan, bazılarında uyuyan kadınları vardır bu kez Betül'ün. Şöyle anlatıyor:

Yastığa başımı huzurla koyuyorum, bu serideki kadınlar huzurlu, karşıya bu geçsin istiyorum. Kafaları büyük çünkü dolular, yorgunlar her işe yetmeye

yetişmeye çalışıyorlar, ayakları büyük çünkü yere sağlam basıyorlar. Güçlüler kendilerine yetebiliyorlar ama bir o kadar kadınlığını da seviyorlar, kendilerine sarılıp şifalandırıyorlar, bazıları pürüzsüz bazıların ise deformasyonları var, kendi özelimden yola çıkıp gözlemlerimi de işin içine katıyorum. Yastıklar gece hesaplaşmalarımız, gün değerlendirmemiz bizim etraftan soyutlandığımız anlarımız ve huzurumuz. Mavi beyaz geleneklerimizi simgeliyor yine hemen her kültürde mavi beyaz seramiklerin olması da yine çok kültürlü yaşamım ile ilgili Hollanda örneğinin çocukluğum Rusya gençliğim ilk sanat yolculuğuma başladığım yer ve mavi beyaz buralarda hep var (Demir, 2022).

Görsel 13. Betül Demir, Cevheri İçinde Saklı Serisi, Stoneware ve Porselen, 2020

Betül Demir'in Cevheri İçinde Saklı (Görsel 13) serisinde kullandığı malzemelerden bazılarının eski çalışmalarının kırıkları olduğunu söylemiştik. Ayrıca kaya parçaları da ekliyor çalışmalarına. Bu kaya parçaları çok özel, yakın zamanda kaybettiği babasının mezarından. Babası vefat ettiğinde mezarı kazılırken toprağın biraz altında kazmayı vurduklarında koca bir kütle kayrak taşı patlamış, o taştan bir parça almış yanına, ona eşlik etsin diye. O parçalardan cevheri içinde saklı serisinin merkezine sarmış, pişirmiş. O yastığa başını koyan kadınlara huzur versin diye, yastığına ya da vücuduna destek olsun diye "Ben" diyor sanatçı "babamla her heyecanımı paylaşırdım, hızlı aramalardaki ilk isim hala öyle silemedim. Kapalı hat ama orada ismini görmek iyi geliyor. Bu kayrak taşları da orada duruyor, yastığının altında baş ucunda" (Demir, 2022).

Baba figürünün özel bir yerde durduğu bir başka sanatçı kadın Pınar Baklan, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Seramik Bölümü'nden birincilikle mezun olduktan sonra bir yandan sanat eğitimini sürdürürken aynı zamanda akademisyen olarak çalışmakta idi. 2009 yılında başlayan eğitimciliği 2021 yılında istifa ederek bıraktı ve 2020'den beri sadece 'sanatçı' olarak var olup yaşamını sürdürmeye Marmaris'teki atölyesinde devam etmektedir. 2021 de Marmaris'te günlerce süren yangın herkes için olduğu kadar Pınar Baklan için

de korku ve kaygı verici idi. Yaşadığı köye kadar inen yangın, atölyesi ve yaşam alanı olan evin çok yakınına ulaştığında ailesi ile birlikte ev-atölyesini boşaltıp güvenli bir yerde beklemeye başlamış. Yaptığımız yüz yüze görüşmede o sırada eve gelen ekiplerden birinin arkadaşı olduğunu ve ev-atölyeye girip kıymetli eşyalarını almak için Baklan'ın iznini istediğinde sanatçı, "artık tamam, herhalde her şey yanacak" diye düşünmüş. Günlerce süren yangında Baklan'ın ev ve atölyesi ama hemen arkasındaki tepenin sırtındaki bütün ağaçlar yanmıştır. Aradan bir sene geçmiş olmasına rağmen halen bitki örtüsünün ve doğal yaşamın kaybının etkilerini yaşadıklarını da belirtmektedir. O günleri kendisi şöyle akatarmaktadır:

Marmaris yangını asla bitmeyecek gibi hissettiren, yaşadığım en büyük travmalardan. Yangına dek, 12 yıllık işimden istifa edip radikal bir kararla özgür ve serbest ama çokça riskli üretme yolunu seçtiğimden beri bir defa bile pişmanlık duymamıştım, kararımın ve yeni yaşamımın her anına şükretmekle geçti 1,5 yılım. Ama yangından sonra ilk defa 'ne yapacağız şimdi' dedim. Çünkü cennetimiz dediğim ve gerçekten de cennet gibi dev bir coğrafya yandı, kül oldu. Tüm renkleri, kokuları, ormandaki anıları yitirdik. Artık burada durmanın da bir anlamı yok diye düşündüğüm çok oldu. Çünkü yanarken hissettiklerim bir yana, sonrasında bu orman mezarlığında yaşamak ve her gün pencereden baktığımda bu simsiyah orman enkazını görmek çok zor. Beni kurtaran bu defa hem ailem hem de malzemem ve sanat oldu galiba. Hissettiğim ne varsa yangın temali işlerimle anlatıp rehabilite olmak istedim (Baklan, 2022).

Bu büyük yangını yaşamak bile başlı başına bir travma sayılabilecekken Pınar Baklan'da bu yangın başka bir travmayı da ortaya çıkartmaktadır. Dokuz yaşında iken, yangından bir çocuğu kurtarmaya çalışan babası yanarak can vermiştir. Kendisi değilse de annesi ve abisi bu durumun görgü tanıklarıdır ve yıllarca bununla baş etmeye çalışmışlardır. Baklan'ın istifası ile gerçekleşen yeni yaşamlarında tüm aile bir araya gelmişken, atlatıldı zannedilen kötü anılar, bu kez etraflarını saran ve bireysel olarak baş edemeyecekleri kadar büyük bir yangınla, tekrar canlanmıştı.

Pınar Baklan, bir sanatçı olarak tüm duyarlılığı ile Marmaris yangınından sonra yaptığı işlerde duygularını çamurla ifade ederek şifalanmaya çalışmış. Nefes, Hala Nefes Alıyorum (Görsel 14), Bedenim Yanarken Nefes Alamıyorum gibi çalışmaları bu dönemin eserleridir. "Ormanlar, evler yanmışken atölyemin kurtulduğuna sevinmeye bile utandığım bir zamanda elbette bu da çok zordu ve o yüzden birkaç iş yapabildim ancak. Şimdi daha iyi görebiliyor ve düşünebiliyorum. O yüzden bu felaketi unutmamak ve unutturmamak adına yeni işler de yapacağım bu konuda" (Baklan, 2022)

Görsel 14: Pınar Baklan, Hala Nefes Alıyorum, Seramik, 2021

Sonuç

Bu çalışmanın başlığında ve çalışma boyunca ‘kadın sanatçı’ sözcüğü özellikle kullanılmamıştır. Çünkü kadın olmak bir sıfat değildir, bir oluş halidir, olsa olsa sanatçı olmak bir sıfat olabilir. Ayrıca günümüzde bazı mesleklerin başına kadın sözcüğü getirilerek ‘özel bir durum’ olduğunu yaratma algısına da karşı çıkmak için bu çalışma boyunca ‘sanatçı kadın’ ifadesi seçilmiştir. Bununla birlikte, çalışma boyunca yapılan araştırmalarda ve görüşmelerde tespit edilmiştir ki bazı sanatçı kadınlar özel yaşamlarının sanatları aracılığıyla sunulmasını bir tür arınma ve acıyı üretime dönüştürme biçimi olarak özellikle tercih etmektedirler. Bu tercihin sonucunda ortaya çıkan işler zaman zaman özel olarak yaşanan olaya vurgu yapabilir bazen ise olaydan bağımsız bir düşünme ve duyguya kapı açabilir. İzleyicinin bu noktada anıya ve sanatçının yaşamına hakim olması ise tamamen kendi tercihine bağlı olarak zaman zaman esere bakışını olumlu bazen de olumsuz olarak etkilemektedir.

Necla Rüzgar, Feminist Sanat ve Sanat Tarihine Bakış: ‘Kadınlar, Sanat ve İktidar’ başlıklı söyleşide şöyle demektedir:

Zaten kadınların sanatçı olmasının her şeye rağmen olduğu bir dönemde, Artemisia’nın tecavüze uğraması gelecekteki pek çok kadının kaderini etkilemiş bir şey. Tıpkı Havva’nın ilk günah meselesinin bütün kadınlara mal edilmesi gibi, çünkü erkeklerin yaptığı bir kötü durum bütün kadınlara genellenmez iken, kadınların maruz kaldığı durum bütün kadınlara genelleniyor. Bunun bu günkü karşılığını nasıl buluyoruz? O da o saatte çıkmasaymış, o da mini etek giymeseymiş gibi... (Rüzgar)

Geçmişini değiştirmeye şansımız olsaydı ve dönüp o gün mahkeme sonucunu değiştirebilseydik, Papa Tassi’yi suçlu bulunduğu halde affetmeseydi ve bir kadına tecavüz etmenin bedelini ödemiş olsaydı, bugüne çok şey değişmiş olarak da gelebilirdi belki, bunu bilemiyoruz. Öte yandan tüm acılar yaşanmamış olsaydı bugün Artemisia’yı anıyor olur muyduk, bu da meçhul.

* Bu çalışma, “8th International Conference on Gender Studies: Gender & Art and Other Gender Studies, Famagusta, North Cyprus - May, 12-13-14, 2022, Eastern Mediterranean University - Center for Women's Studies” Konferansında tebliğ olarak sunulmuştur.

Kaynakça

- AKÜ. (2020, 01 01). Olgu Sümengen Berker. Afyon, Merkez, Türkiye. 03 14, 2022 tarihinde <https://aku.edu.tr/akusergi/olgu-sumengen-berker/> adresinden.
- Antmen, A. (2021, Mart 8). 8 Mart'ta 8 Resim. İstanbul, Sakıp Sabancı Müzesi, Türkiye. <https://www.youtube.com/watch?v=cRqwqBUXQBo&t=404s> adresinden alındı.
- Atılğan, D. K. (2013). Antik Yunan'da Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Temsili. *Yedi Sanat Tasarım ve Bilim Dergisi*, 15-27.
- Baklan, P. (2022, 02 01). Marmaris Yangını Hakkında. (T. Batu, Röportaj Yapan)
- Beauvoir, S.D. (2020, 01 22). *Cafrande*. www.cafrande.org: <https://www.cafrande.org/simone-de-beauvoir-evlilik-bir-erkegin-hayatini-kisiltir-kadininkini-ise-sona-erdidir/> adresinden.
- Berger, J. (2018). *Görme Biçimleri*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Berker, O.S. (2021, July 2). Interview: Olgu Sümengen Berker. (L. Curci) 03.25.2022 tarihinde <https://www.itstliquid.com/interview-olgusumengenberker.html> adresinden.
- Berker, O.S. (2022, 03 12). Sayfa Serisi Hakkında. (T. Batu, Röportaj Yapan)
- Budak, B. (2010). *Descartes ve Öncesinde Özne ve Öznellik Kavramları Üzerine Bir İnceleme*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Çevik, N. (2016). Sanat Felsefesinde Kültürel bir Metafor Olarak Kadın İmgesinin Çağdaş Seramik Sanatına Yansımaları. *İÜ Sanat ve Tasarım Dergisi*, 6(13), 333-342.
- Dastarlı, E. (2021, Ekim|October). Sanatın Tozunu Almak: Gündelik Hayat ve Feminist Sanat. *Sanat Tarihi Dergisi*, , 2(30), 1221-1243.
- Davey, R. (2016). Beauty in Brokenness: The Sculpture of Claire Curneen. *Image(97)*, 1-1. <https://imagejournal.org/article/beauty-in-brokenness-the-sculpture-of-claire-curneen/> adresinden.
- Demir, B. (2022, 02 15). Cevheri İçinde Saklı. (T. Batu, Röportaj Yapan)
- Dökeroğlu, Ö. T. (2019). Acının Resmini Yapmak, Kathe Kollwitz Resimleri Üzerinden Bir Bakış. *Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*, 4(7), 163-178.
- Ensari, S. A. (2020, Ocak). Seramik Sanatında Kadın İmgesi ve Füsun Kavalcı Örneği. *Ulakbilge* (44), 79-87.
- Ergenç, A. (2016, 11 4). Nil Yalter ve Görünmeyenler. *Artful Living*, s. 1-1. <https://www.artfulliving.com.tr/sanat/nil-yalter-ve-gorunmeyenler-i-9151> adresinden.
- Erkan, A. (2018). Resim Sanatında “Judith ve Holofernes” Efsanesine Farklı İki Yaklaşım (Caravaggio ve Artemisia Gentileschi). *İdil*, 7(42), 209-215.
- Erman, D. O. (2022, 03 13). Deniz Onur Erman'ın Sanatı. (T. Batu, Röportaj Yapan)
- Gombrich, E. (1998). *Sanatın Öyküsü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Gülüş. (2017, Ocak 3). *Kadın Gazetesi*. Kadın Gözüyle: <https://kadngazetesi2016.wordpress.com/2017/01/03/susanna-ve-yasilar-tablosunun-hikayesi/> adresinden.
- Karataş, Y. C. (2017). Çağdaş Feminist Kuramlar Açısından Feminist Öznenin İmkânı. *Felsefe Arkivi*, II(47. Sayı), 1-24.
- Kaya, İ. (2011, 01 01). Modern Heykel Sanatında Biçimsel Denemeler. *Yüksek Lisans Tezi*. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Kim, J. (2014, 01 01). *Expose Magazine*. Harvard Projects: <https://projects.iq.harvard.edu/expose/book/beyond-biographical-modern-meaning-giljes-susanna-and-elders-restored> adresinden.
- Korkmaz, T. (2020). 'İstedim ki Bilineyim' Kimlik-Bellek İlişkisinin Sanatta Gösterimine Bir Örnek. Çanakkale: Rating Academy.
- Küçük, B. (2022, 12 13). *Feminizmin Öznesi*. Feminist Bellek: <https://feministbellek.org/feminizmin-oznesi/> adresinden alındı
- Negir, E.Y. (2022, Mart 4-18). Esenlik Güncesi. *Aynalar ve Gölgeleden Geçerken*. Çanakkale, Merkez, Türkiye: Korfmann Kütüphanesi Sergi Salonu.
- Negir, E.Y. (2022, Mart 9). Esenlik Güncesi Sergisi Röportajı. (T. Batu)
- Nochlin, L. (2010). "Neden hiç büyük kadın sanatçı yok?" *Sanat ve Cinsiyet Sanat Tarihi ve Feminist Eleştiri*. (A. Antmen, Dü.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pelvanoğlu, B. (2007). *Hale Asaf*. İstanbul: YKY.
- Roche, C. (2014). To This I Put My Name-Mission Gallery. *Exhibition Catalog*, 1-1.
- Rüzgar, N. (2021, 02 10). Feminist Sanat ve Sanat Tarihine Bakış: 'Kadınlar, Sanat ve İktidar'. (Y. K. Yayıncılık, Röportaj Yapan) Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık. 03 13, 2022 tarihinde <https://www.youtube.com/watch?v=iB2tV2v6o5A&t=2831s> adresinden.
- Salomon, N. (2010). Sanat Tarihi Kanonu: Dışlama Günahları. A. Antmen içinde, *Sanat-Cinsiyet: Sanat Tarihi ve Feminist Eleştiri* (s. 161-185). İstanbul: İletişim.
- Sanatatak. (2020, Ekim 20). *Artemisia Gentileschi'nin Hayatı Dizi Oluyor*. Sanatatak: Sanat ve hayat hakkında çok şey: <http://www.sanatatak.com/view/artemisia-gentileschinin-hayati-dizi-oluyor> adresinden.
- Savran, G.A., & Sirman, N. (2019, 03 25). *Feminist Özne Mümkün mü?* Çatlak Zemin: <https://www.catlakzemin.com/feminist-ozne-mumkun-mu/> adresinden alındı
- Şangar, B. (1996). Çağdaş Sanatta Özne Olarak Sanatçı Ve Bireysel Mitolojisi. *Sanatta Yeterlik Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tiepolo, G. B. (tarih yok). Iphigeneia'nın Kurban Edilmesi. *The Sacrifice of Iphigeneia*. Villa Valmarana ai Nani, Vicenza. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Giovanni_Battista_Tiepolo_-_The_Sacrifice_of_Iphigenia_-_Villa_Valmarana.jpg adresinden.
- Südor, G. (2018, 5 31). *Hale Asaf ve Frida Kahlo*. Evrensel: <https://www.evrensel.net/haber/353772/hale-asaf-ve-frida-kahlo> adresinden.
- Yalter, N. (2011, 11 24). Nil Yalter: 'Ümitle Yaşamak, Çalışmak Lazım'. (P. Küçükylıdırınm, Röportaj Yapan) <http://lebriz.com/pages/lsd.aspx?lang=TR%C2%A7ionID=6&art=972&bhcp=1> adresinden.

İran'da Kadın Türkiye'de Göçmen Olmak

Being Woman in Iran, Being Migrant in Turkey

Pelin Yantur*
Hüdayi Sayın**

Öz

Bu çalışmanın amacı, İran'dan Türkiye'ye göç eden kadınların İran'daki çalışma hayatına katılımını analiz edip, karşılaştıkları sorunlara, devrimin inşa ettiği toplumsal kimliğe ve kadınların topluma entegrasyon problemlerine çözüm önerisi geliştirmektir. Bu amaçla devrim sonrası İran'da doğmuş, lisans eğitimini tamamlamış ve sonrasında Türkiye'ye göç etmiş altı kadınla ve konuya dair üç uzmanla görüşme gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonucunda ise İran'daki kadınların eğitim yaşamında maruz kaldıkları kısıtlamalar, dinsel, siyasal baskılar ve ekonomik refah arayışı nedeniyle göçün artış gösterdiği bulgular arasında yer almaktadır.

Abstract

The aim of this study is to find solutions to the challenges that women who migrated from Iran to Turkey have faced, as well as to evaluate reactions to the social identity shaped by the revolution and integration issues. In line with the purpose of the study, in-depth interviews were conducted with six women born after the revolution in Iran, who completed their undergraduate education and then migrated to Turkey and three experts on the subject. In the study, it is concluded that immigration has increased because of the restrictions that Iranian women face in their educational life, as well as religious and political pressures and the desire for economic prosperity.

Anahtar Kelimeler: İran, Türkiye, kadın, göç, kadın emeği.

Keywords: Iran, Turkey, woman, migration, female labor.

* Dr. Öğr. Üyesi Pelin Yantur, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul-Türkiye. E-posta: pelin.yantur@yeniuyuzuil.edu.tr. ORCID:0000-0002-2558-6218.

** Dr. Öğr. Üyesi Hüdayi Sayın, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul-Türkiye. E-posta: hudayi.sayin@yeniuyuzuil.edu.tr, ORCID:0000-0002-8994-4088.

Giriş

Uluslararası göç, ekonomik, toplumsal, siyasal, demografik, çevresel nedenlerle ülkesel sınırlar terk edilerek, bir başka siyasal egemenlik alanında süreli ya da kalıcı olarak yaşamak üzere yerleşmek şeklinde tanımlanır (Faist, 2003a:19; Faist, 2003b:30; Sayın, 2019:9; Tekeli, 2008:42; Toksöz, 2006: 109). 20. ve 21. Yüzyıllar, “Göçler Çağı” olarak isimlendirilmiş, böylelikle göçün küresel niteliğine vurgu yapılmıştır (Castles & Miller, 2008: 91). Soğuk Savaş sonrası yaşanan göçlerin küreselleşme, etnik kimliklerde çeşitlenme, hızlanma, farklılaşma, kadınsallaşma, siyasallaşma, yasadışılaşma şeklinde yedi genel eğilim içinde olduğu ifade edilmiştir (Castles, 2000:203-207). Güncel göç hareketleri incelendiğinde bu eğilimlerin iç içe geçtiği, birden fazla eğilimin aynı anda bir göç hareketinde ortaya çıktığı görülmektedir.

Siyasal istikrarın bozulduğu, şiddet hareketlerinin tırmanışa geçtiği ve şiddet yolu ile siyasal değişikliklerin gerçekleştiği durumlarda, kitlesel göç hareketlerinin ortaya çıktığı bilinmektedir. Ayrımcılığa uğrayan ve ötekileştirilen bireyler, gruplar, kitleler, kendilerini güvende hissettikleri ülkelere göç etme eğilimi gösterirler. Bu durum, genel anlamda göç ile sonuçlanan siyasal nedenlerin yanında güncel göçte görülen siyasallaşma eğilimi için de açıklayıcıdır. Toplumsal oйдаşma sorunu yaşanan ve buna bağlı siyasal istikrarsızlığın kalıcılaştığı ülkeler, vatandaşlarının zorunlu nitelikli kalıcı yer değişikliklerine neden olmaktadır (Özdal, 2000:10). Bu tip göçler, dinsel, etnik, siyasal baskılar, nüfus fazlalığına bağlı açlık, kıtlık ve savaşlar nedeniyle ortaya çıkmakta ve ülkesinde yaşamsal tehdit altında olduğunu düşünen kişiler göç etmek zorunda kalmaktadır. 20. yy. sonunda ekonomik göçler kadar sosyo-politik gerekçelerle ülkerinden ayrılp, uluslararası göç popülasyonuna katılan bireylerde yaygınlaşma görülür (Yılmaz-Başeri, 1998:497-498). Göçmen kendisini güvende hissedeceği en yakın sınırdan içeri girmeye çalışmakta ve refah seviyesini yükseltmek üzere yapılan işgücü göçlerinin aksine varış ülkesinin teşviği ile hareketlenmemektedir. Buna karşın, göçün süreklilik arzeden bir doğaya sahip olduğu ve zorunluluk, gönüllülük esasına göre ayrılmaması savunulmaktadır (Çoşkun, 2017:1301). Öte yandan, günümüzde yoksulluğun kadınsallaşmasına paralel göç hareketleri içinde kadınların yoğunluğunun artması göçün kadınsallaşması olgusunu ortaya çıkarmıştır (Güral, 2006:196; Çoşkun, 2017:1302-1303). Kadınların göç süreçleri içinde dezavantajlı oldukları ve olumsuzluklardan ağırlaşan toplumsal cinsiyet rolleri üstlenirken edilgen değil, bizzat göçü etkileyen aktörler olduklarına vurgu yapılmaktadır (Dedeoğlu & Ekiz-Gökmen, 2020:25). Özellikle sığınma kabul ve koruma süreçlerinin toplumsal cinsiyete duyarlı olmaması, kadınların sığınma başvuru süreçlerinde ve yeniden yerleşim süreçlerinden sonra sıklıkla toplumsal cinsiyete dayalı şiddete maruz kaldıkları bu koşullar dezavantaj olarak ortaya çıkmaktadır (Freedman, 2016:18). Kadınlara yönelik şiddetin sadece çatışmalar kaynaklı olmadığı aynı zamanda gündelik yaşam içerisinde toplumsal cinsiyet rollerine bağlı geliştiği söylenebilir (Cockburn, 2004:24). Göçün kadınsallaşması, göç hareketleri içinde kadınların sadece nicel artışını ifade etmemekte, “aynı zamanda göç süreçlerinin toplumsal cinsiyete duyarlı süreçlerine de”

vurgulamaktadır. Göçün toplumsal cinsiyet bağlamında değerlendirilmesinde mikro düzeyden başlayan, mezo (orta) ve makro düzeyleri birbirine bağlayan bir yaklaşım önerilmektedir (Çoşkun, 2016:93). Bu yaklaşım ile göç, bireysel bir tercih olmanın yanında, grup düzeyinde etkenlerle şekillenirken, yapısal düzleme bağlanmaktadır.

Aile içi şiddet ve diğer cinsiyete dayalı şiddet biçimleri Cenevre Sözleşmesi’nin klasik zulüm tanımı kapsamında sığınma talebi olarak görülmemektedir (Spijkerboer, 1994; Freedman, 2015:69). Bu durum göç süreçlerinin toplumsal cinsiyete duyarlı olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu araştırma, İran özelinde kadınların ülkelerinde ve göçmen olarak yaşadıkları Türkiye’de “duruş noktaları” bağlamında yaşamları, karşılaştıkları sorunlara verdikleri tepkiler üzerinden toplumsal gerçekliği ortaya çıkaran süreçleri ve de “mevcut ideoloji tarafından ‘doğal’ olarak kabul edilen olguların kültürel karakterini anlayacak ideal zemini” (Tanesini, 2012:186) analiz etmeye çalışacaktır. Cinsiyet farklılığı üzerinde kurgulanan “duruş noktası”, bir özne olarak kadınların “bedensel kökleri üzerinde” şekillendirirken, onların “beden verili biyolojik bir teşekkül değil, sosyo-sembolik kodların kaydedilme alanı” (Braidotti, 2017:280) olduğu gerçeğini yadsır. Erkek merceğinde oluşan “biyolojik kategorizasyonun” (Cankoçak, 2016:215) biçimlediği “duruş noktası”, kadınların her iki ülkede kendilerine yüklenen “toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün” (Tanesini, 2012:173) nasıl deneyimlendiğini ve toplumsal gerçekliğin nasıl inşa edildiğini gösterir. 20. Yüzyılın son büyük devrimi¹ 1979 yılında İran’da gerçekleşti. Ülke, 18. Yüzyılda İngiltere ve Rusya arasında oynanan “Büyük Oyun”un sergilendiği sahneydi (Andreeva, 2007:18; Evgeny, 2013:276-298; Lacoste, 2008:72-74; Yergin, 1995:26/148-164). Bu iki hegemonik gücün rekabeti, ülkede toplumsal gruplar ve onların siyasal zeminini şekillendirdi. Ülkenin Asya’ya açılan kapı olması ve Ortadoğu ülkelerinin doğal kaynaklarının ulaşım yollarının üzerindeki konumu, sömürgecilik arayışlarının bu yüzyıl için iştah kabartan motivasyonunu oluşturuyordu (Abrahamian, 2014:12-27). Bunun yanında İran doğal zenginlikleri nedeniyle, modern sanayi kapitalizminin yayılma stratejileri açısından vazgeçilmesi zor bir cazibe merkezi konumundaydı. İran, sahip olduğu kadim kültürel iklimi içerisinde tüm bölge ülkelerinde olduğu gibi zorlayıcı bir modernleşme hareketlerine doğru sürüklendi. Kalkınma hamleleri ile çözülen geleneksel düzen ve bunun yarattığı toplumsal çalkalanmalar 1979 Devrimi ile sonuçlanırken, sadece İran’ı etkilemedi, bölgesel ve küresel boyutlarda dalgalanmalar yarattı. Devrim, Soğuk Savaş döneminin bitişinin işaret fişeği olduğu gibi statik bölgesel düzende fay kınımalarına sebep oldu.

İran’da 18. Yüzyıldan itibaren başlayan kalkınmacı modernleşme hamleleri ve bunlara bağlı siyasal değişimler yurtdışına göçleri tetiklemiş, her hanedan değişikliği eski siyasal merkezi destekleyen grupların ülke dışında yaşamaya başlamasına neden olmuştur. Bu durum, 1979 Devrimi’nde de değişmemiş, siyasal anlamda teolojik bir yönetimin anayasal düzeyde yerleşmesiyle birlikte tasfiye edilen gruplar ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Artık kırkıncı yılını tamamlamak üzere olan Devrim İran’ı, kadınlara yönelik kurumsallaşmış ayrımcılık ve eşitsizlik nedeniyle çok sayıda kadının başka ülkelere göç etmesine sebep olmaktadır.

İran Göç Hareketinde Kadın

Günümüz İran'dan kitlesel göç hareketinde etkili iki dönemden ilki, 1960 yılında Pehlevi Hanedanı Rıza Şah'ın² kalkınma hamleleri çerçevesinde kurulan sanayi tesislerinin ihtiyaç duyduğu insan kaynağını yetiştirmek üzere başta ABD olmak üzere Batı Avrupa ülkelerine öğrenci göndermesiyle başlamıştır. Gittikleri ülkelerde buluşan çok sayıda öğrenci ve siyasal fırsat yapılarının dışladığı monarşi karşıtı radikalleşmiş muhalif zaman içinde diyosforik bir topluluğa dönüşerek, geniş bir sosyal ağ oluşturmuştur. Bu dönem ortaya çıkan İran diasporası, Devrim sonrası çok sayıda üniversite öğrencisinin yurt dışına yönelmesinin zeminini oluşturmuştur.

İran kaynaklı göçün ikinci periyodu, 79 Devrim'i ile başlamıştır. Devrim sonrası, Pehlevi döneminde oluşmuş öğrenci ağlarının da teşvik ettiği göç hızlanmış, siyasal rejimi desteklemeyen kesimler yasal ya da yasa dışı yol ve yöntemleri kullanarak ülkeyi terk etmiştir 1979'da yaşanan İran İslam Devrimi sonrasında, İran'dan Türkiye'ye bir milyona yakın insan göç etmiştir. Etnik kökenler bakımından çoğunluk Azeri olmak üzere Fars ve Kürt kökenliler yer almaktadır (GİB, 2020). 1980'li yıllarda çoğunlukla siyasal nitelikli ve sığınma talepli İran dışına göç hareketi 1990 sonrası ekonomik nitelikli bir karakter kazanmıştır (Lotfı & Porsuk, 2021:1049). Hasan Ruhani³ döneminde, Batı'da var olan diasporaya olumlu bir anlam yüklenmiş, çok sayıda öğrencinin Batılı ülkelerde eğitim görmesi teşvik edilmiştir (Kırılmaz & Erol, 2018:19-22).

Devrim sonrası İran'da kadınlara yönelik kısıtlamalar artmış, hukuk önünde kadın-erkek eşitliği kaldırılıp, kadının babaya ya da kocasına bağlı sosyal yaşama dâhil olabileceği cinsiyet ayrımcılığına yönelik politikalar kurumsallaştırılmış ve zorunlu örtünme getirilmiştir.⁴ Kadınlara yönelik kısıtlamalar ve paradoksal şekilde başlayan göçün teşvik edilmesi çok sayıda üniversiteli kadının ülke dışında eğitim göçüne katılmasına neden olmuştur. İranlı kadınların ülkelerinden ayrılmaları genel olarak, "eğitim, işlenen bir suç sonucu ülke vatandaşlığından çıkarılma ve yasal olmayan yollarla gönüllü olarak sürgüne gitme" şeklinde üç nedene bağlanmıştır (Kırılmaz ve Erol, 2018: 28). Eğitime erişime getirilen kısıtlamaların İranlı kadın göçünde en etkili neden olduğu kabul edilmektedir (Lotfı & Porsuk, 2021:1050).

2019 tarihli UNESCO İstatistik Enstitüsü verilerine göre İran'ın 56.376 öğrencisi yurt dışında eğitim görmekte olup, dünya sıralamasında yurt dışında öğrenci bulunduran 10 ülke içerisinde yer almaktadır. Öğrencilerin eğitimlerini sürdürdükleri ülkelerin dağılımı incelendiğinde ise, yaklaşık 11.802 öğrenci ile ilk sırada Amerika Birleşik Devletleri yer alırken, ikinci sırada 6.418 ile Türkiye bulunmaktadır. Üçüncü sırada ise, 5.565 ile Almanya yer almaktadır. Böylece İran'dan yurt dışına eğitim amaçlı giden öğrencilerin seçtikleri ülke sıralamasında ilk üç sırayı, Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye ve Almanya oluşturmaktadır (UNESCO, 2020).

Bu araştırmada, İran'dan göç eden kadınların Türkiye'de göçmen ya da belki daha doğru bir ifade ile kadın göçmen olarak yaşadıkları değerlendirilecektir. İranlı kadın göçmenlerin, ülkelerinde kadın, Türkiye'de ise göçmen olarak karşılaştığı sorunlar ve bunlarla mücadele etme stratejileri ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu araştırma çerçevesinde, İran'dan süreli ya da kalıcı şekilde

ayrılmış kadın göçmenlerin deneyimleri, karşılaştıkları güçlükler ve geleceğe yönelik hedefleri tartışılacaktır. İranlı kadınların ülkelerindeki deneyimleri, kendilerine yönelen kurumsallaşmış kısıtlamaların toplumsal dönüşümde onlara bir rol verip veremeyeceği pek çok tartışmanın kapısını aralamaktadır. İran’da toplumsal cinsiyet bağlamında kadınların yaşadıklarının, göçmen olarak devam edip etmediği; ülkelerinde uğradıkları cinsiyet ayrımcılığının göçmenlere yönelen ayrımcılıklarla katlanarak artıp artmadığının değerlendirilmesi ve bu zorlukları aşmada geliştirdikleri stratejilerin öğrenilmesi önemlidir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma nitel araştırma yöntemleri ile gerçekleştirilmiş olup, görüşme yapılan kişinin gerçek hayatına dair günlük faaliyetlerini, olay ve mekânları tüm yönleriyle anlamaya çalışan nitel araştırma yöntemi kapsamında veri toplama tekniği olan derinlemesine görüşme tekniği (Johnson, 2002:106) kullanılmıştır. Araştırmanın örnekleme İstanbul’da bir üniversitede öğrenimine devam edenler içerisinde zincirleme örnekleme yoluyla seçilerek oluşturulmuştur. Bu araştırmada olasılık dışı örnekleme tekniğine atıfta bulunularak kartopu örnekleme işlenmiş, altı katılımcı ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşülen kişilerin hassasiyetinin gözetilmesi ve güvenliklerinin göz önünde bulundurulması amacıyla araştırmada tam yapılandırılmış tekniği uygulanmıştır. Bu süreç içerisinde çalışmada objektifliği korumak adına görüşmeci her katılımcıya aynı sorular doğrudan yönelmiştir. Aynı zamanda görüşmecinin plan çerçevesinde sınırlandırılması cevapların denetimi ve ölçülmesini kolaylaştırır (Karasar, 2014:157) Araştırmacılarca sorular ön görüşmelerle test edilmiştir. Görüşme süreci demografik sorularla başlamış, sonrasında göç sürecinin analizi, bu süreçte karşılaşılan güçlükler, aşılma stratejileri ve köken ve varış ülkelerinin değerlendirilmesi üzerine sorularla devam etmiştir. Yapılan görüşmelerin ses kaydı alınmış yaşanmış deneyimlerinin ortak anlamını tanımlayan (Creswell, 2013:77) fenomenolojik analiz yolu ile analiz edilmiştir. Olasılıksız örneklem yönteminde karşılaşılabilecek olası önyargıları telafi etmek üzere uzman görüşüne başvurulmuştur.

Araştırmada tam yapılandırılmış soru rehberi eşliğinde yapılan derinlemesine mülakatlar İstanbul’da bir üniversitede öğrenimine devam eden kadın öğrenciler ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma etiği gereği sadece araştırmaya gönüllü katılımcılar ile araştırmalar tamamlanmıştır. Doğrudan alıntı yapılırken katılımcı adlarının gizlenmesi amacıyla katılımcılara farklı bir isim veya kod ad (K1, M1 gibi) verilmesi gerektiğinden hareketle (Çırak-Kurt, 2019:448) görüşülen kişilerin yaş ve meslekleri, eğitim düzeyi, medeni durumu kodlanarak gösterilmiştir. Çalışmada, görüşülen kişilere ait görüşler doğrudan alıntı yoluyla değiştirilmeksizin verilecektir. Kodlamaların açıkları şöyledir: İlk rakam hane yaşı, sonraki hane eğitim düzeyini, son rakamlar ise Türkiye’ye geliş yılını göstermektedir. Örnek olarak 25 yaşında, doktora öğrencisi, 2010 yılında Türkiye’ye göç etmiş görüşmeci için “25DRÖ2010” kodu kullanılmıştır. Araştırmaya katılan kadınlar, ülkelerinde lisans eğitimini tamamlamış, Türkiye’de ikinci lisans eğitimi yapan, çalışan, doktora yapan kadınlar arasından seçilmiştir. Kadınların yetkinlikleri ile İranlı göçmen kadınları temsil ettikleri kabul edilmiştir. Genel anlamda İranlı

göçmenler araştırmaya katılım konusunda isteksiz olduklarından, katılanlar arasında eğitim ve göçmenlik deneyimi ile diğerlerini temsil edebilecek kimseler seçilmeye gayret gösterilmiştir. Temsil konusunda oluşacak eksiklikler uzman görüşlerine başvurularak aşılmaya çalışılmıştır. Katılımcılar Türkçe bilmektedirler ve görüşmeler Türkçe gerçekleştirilmiştir

İranlı Kadınların Hareket Ettikleri Göç Ağları

Katılımcıların tamamı Devrim sonrası doğan kadınlardan oluşmakta olup görüşme yapılan katılımcılar 24- 36 yaş aralığındadır. Erişilen kadınlar, Türkiye’de üniversite öğrenimine devam etmekte veya ücretli bir işte çalışmaktadır. Katılımcıların beşi bekâr, biri ise (İranlı bir erkek ile) evlidir. Katılımcıların dördü doktora öğrencisi olup, ikinci bir lisans programında öğrencidir. Son katılımcı ise İran’da hukuk eğitimi almış olup, Türkiye’de bir başka işkolunda çalışmaktadır. Katılımcılar, Türkiye’ye göç etmeden önce ülkelerinde kentlerde yaşamışlardır. Katılımcılar arasında doktora öğrenimi yapan 28 yaş üzerinde olan dört kadın uzun zamandır Türkiye’de yaşamaktadır. Türkiye’ye geliş tarihleri 2009 ve 2018 yılları arasındadır.

Katılımcıların beşi ailelerinin tavsiye ve teşvikleri ile Türkiye’de göçmen öğrencilik yaşamını tercih ederken, bir katılımcı ailesinin desteği olmadan Türkiye’de yaşamaya başlamıştır. 33DRÖ2009, ailesinin, özellikle babasının desteği ile Türkiye’ye geldiğini, Türkiye’ye göç etme düşüncesini ablası ve eniştesinin ortaya attığını belirtmiştir. 36DRÖ2009, İran’da, lisansüstü eğitime erişimin çok seçici ve bu nedenle kısıtlı olduğunu, kendisinin yüksek lisans yapma imkânı bulamadığını, öğretim yaşamına devam etmek üzere ailesinin de önerisi ile Türkiye’ye yerleştiğini söylemektedir. İkinci bir lisans eğitimi Türkiye’yi tercih eden 24LSN2018, Diş protez konusunda eğitim almak istediğini, İran’da bu bölümde öğretim imkanı bulamadığını, ağabeyinin ülkemizde doktora eğitimi yanında iş yaşamına da katıldığını, onun ve babasının teşviği ile geldiğini söylemektedir. 33DRÖ2010 ise, İran’da yaşamını sürdürdüğü yıllarda zaten yurtdışında eğitim alma gibi bir hedefinin olduğunu ve İran’daki ailelerin bu duruma çoğunlukla olumlu baktığını, kendi ailesinin de bu girişimini desteklediğini belirtmektedir. 28-32DRÖ2013, benzer şekilde ailesinin ve teşviki ve daha önce Türkiye’de yükseköğretim yapan kuzenlerinin tavsiyesi ile gelmiştir. 29LSN2009 ise, İran’da evliliğinin bitmesi ile ailesinin destek vermemesine rağmen Türkiye’de yaşamaya başlamıştır. Bu katılımcı, ailesinin muhafazakâr olduğunu ve göç etmesine rıza göstermediklerini, buna karşın çocuğunu daha iyi koşullarda yetiştirmek ve özgür bir çalışma ortamına kavuşmak için Türkiye’ye göç ettiğini belirtmektedir.

Katılımcılar düzeyinde, İran’da kadınların eğitime erişim konusunda yaşanan kısıtlılıkların ülke dışına göçü teşvik ettiği, göç mesafesi, oluşmuş ağlar ve öğretim kurumlarının verdiği kabul belgelerinin göçe karar vermede etkili olduğu görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğunda ailelerinin Türkiye’ye göçü teşvik etmeleri dikkat çekicidir. Katılımcıların Türkiye tercihlerinde daha önceden ülkemize gelen akrabalarının oluşturduğu bilgi ve sosyal ağlar teşvik edicidir. Bir katılımcı, eğitim danışmanlık firmaları, diğer üçü ise resmi kurumların düzenledikleri kurslar ve resmi yollar üzerinden göçmen öğrencilik yaşamına dâhil olmuştur. Katılımcılardan birisi, Avrupa’da öğretim yaşamını

sürdürmek istemiş, fakat İran'da yaşanan ekonomik kriz sonrası, daha ekonomik olduğu için Türkiye'yi tercih etmiştir.

İranlı Kadınların Türkiye'yi Tercih Nedenleri

Görüşülen İranlı kadınlar Türkiye'yi kültürel, dinsel, dilsel benzerlik ve coğrafi yakınlık, yasal fırsatların elverişli olması nedeniyle tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Türkiye tercihinde önemli görülen bir başka etmen ise Avrupa ülkelerine oranla ekonomik anlamda elverişli olmasıdır.

Katılımcılardan 33DRÖ2009 kültürel yakınlık nedeniyle Türkiye'yi tercih etmiştir. Bu katılımcı, Türk olduğunu, bir akrabasının 33 sene önce Türkiye'ye göç ettiğini, onun yardımları ve Türk olması nedeniyle yabancı öğrencilerin ödediği öğrenci harcından muaf tutulma nedeniyle ülkemizi tercih etmiştir. 28-32DRÖ2013, kültürel yakınlık ile birlikte yasal fırsatların, Türkiye- İran arasında vize uygulamasının olmadığından ailesini ziyaret edebilmesinin, buna karşılık Avrupa ülkelerinde İranlılara yönelik zorlaştırıcı vize uygulamalarının tercih nedeni olduğunu ifade etmektedir. Bu katılımcı, ABD ve diğer Avrupa ülkelerine gitmek üzere girişimlerde bulunmuş, fakat aynı dönem ülkesinde ortaya çıkan ekonomik kriz nedeniyle herhangi bir sınav yükümlülüğü de olmayan, "Avrupa'ya açık, medeni" Türkiye'yi tercih etmiştir. Aynı göçmen kadının İran'da yaşanan siyasal kontrol mekanizmalarının oluşturduğu toplumsal baskı ortamından çıkış arayışında olduğunu şöyle ifade etmektedir:

İran'da politik olarak kötü bir döneme denk gelmişim. Üniversiteler bundan doğrudan etkilenmişti. Mahmud Ahmedinejat'ın⁵ seçim dönemi ve 2009 sonrasında toplumsal baskı yoğunlaştı. Üniversite'de hocalarımız oluşan baskı nedeniyle ders vermek istemediler ve ayrıldılar. Daha önce gayet nitelikli olan üniversite eğitimi, hocaların ayrılması ile düşüş gösterdi.

36DRÖ2009, coğrafi yakınlık kaynaklı ulaşım kolaylığı, vize olmaması ve ekonomik nedenlerle Türkiye'yi tercih ettiğini dile getirmiştir. Geldiği yıllarda İran para biriminin Türk lirası karşısında daha değerli olduğunu belirtmektedir. Önünde duran alternatifler arasında Irak, Azerbaycan, Afganistan'ı kendisi açısından gidilecek ülkeler olarak görmemiş, Avrupa ve Amerika'ya ise uzaklıkları nedeniyle tercih etmemiştir. Ailesi ile yakın olmak, kültürel benzerlik nedeniyle Türkiye'yi tercih etmiştir. 24LSN2018 ise, lisans eğitimini tamamladıktan sonra İran'da iş bulamadığını, arkadaşlarının ev kadını olmak zorunda kaldıklarını, bu nedenle Türkiye'de ikinci bir eğitim programına katılmayı tercih ettiğini söylemektedir:

Herkes şu an mutsuz İran'da. Bu yüzden Türkiye bana bir umut oldu. Türkiye'deki insanlar sıcak, bize çok yakın, diller, kültürler aynı, benzerler.

33DRÖ2010 Türkiye'ye göç etme nedenleri arasında din ve dil benzerliğini göstermiştir.

Müslümanım.. Müslüman ülke fakat yaşam çok daha rahat. İlk tercihim bundan dolayı idi. Bunun dışında kültürler yakın ve Azeri olduğumdan dile yakınlığım vardı. En önemli nedenlerden biri de yaşam aktivitelerinin İran'a göre daha geniş çapta olması. Örneğin ben su sporlarını seviyorum ve yapıyorum. Burada olanaklar bu anlamda daha fazla. Eğlence vs. var burada. Benim sevdiğim şeyler bunlar.

İran'da hukuk eğitimini tamamlayan 29LSN2009 özgür bir çalışma ortamına sahip olamadığını belirtirken, kadınların çalışma yaşamında yüksek mevkilere ulaşmanın önünde engeller olduğuna dikkat çekmiştir:

Öncelikle aile kuracaksam daha özgür bir yer de çalışmak istiyorum. Öz vatanımı (İran'ı) aslında seviyorum ama bunun yanında çocuğumun da zekâsını ve var olan yeteneklerini de değerlendirmek istiyorum. Yeteneklerini daha düzgün değerlendirmek istiyorum.

Göçmenlik, Eksiklikleri Hissedilenler ve Başetme Stratejileri

İranlı göçmen kadınlar Türkiye'deki yaşamlarında en çok aileleri ve onlarla birlikte yaşadıkları sosyal etkinliklere ve İran mutfak kültürüne özlem duymaktadır. 24LSN2018, Türkiye'de en çok neyi/ kimi özlediği sorulduğunda, "sadece ailem diyebilirim, başka bir şey yok" şeklinde yalın bir cevap vermiştir. Aynı soru yöneltilen 33DRÖ2009, "mesela ailen toplanıyor sana bir fotoğraf gönderiyorlar o zaman onları bir arada görünce orada olmak istiyorum elbette", 36DRÖ2009 da benzer şekilde, "bir hastalandığında yakınında kimsen olmuyor; beraber toplanırız aile yemekleri düzenleriz İran'da, şimdi onlar toplanıyor bize fotoğraf yolluyorlar, özlüyoruz onları çok" ifadeleri ailelerinden uzakta olmanın yarattığı eksiklik hissine dikkat çekmektedir. 33DRÖ2010 ise aile özlemine dikkat çekerken bunun yanında mali açıdan zorlandığını da dile getirmiştir. İran'daki geliriyle daha yüksek bir yaşam standartına sahip olabileceğini belirten katılımcı göçmen olarak karşılaştığı zorluklardan biri olarak ekonomik gerekeciyi de sıralamıştır.

Belki yaşam kolaylığı olabilir. Ailemin İran'daki kazancıyla daha lüks arabaya binme ya da daha güzel evde oturma şansım var. Mali olarak belki eksikliği hissedebilirim.

Göçmenlerin işlettiği yerel mutfak çeşitliliğini sunan restoranlar yabancılık hissinden arındıran İran restoranlarının da göçmen İranlılar açısından böyle bir işlevi yerine getirdiği görülmüştür. Katılımcılar otantik tüketim malzemelerine erişimin görece kolay olduğunu, gidenlere ihtiyaç duyulanların sipariş edildiğini belirtmektedirler. İranlı kadın göçmenlerin ülkelerine bağlılıklarının siyasal nedenlerle zayıfladığı görülmektedir. 36DRÖ2009, "herkes ülkesine özlem duyar, ama maalesef özlem duyulacak bir şey kalmadı ülkemde" derken; 33DRÖ2009 şöyle ifade etmiştir;

...vatan farklı bir şey oluyor, vatanında birinci derece vatandaşsın, aitlik duygusu çıkıyor ortaya. Fakat, özellikle kadınlara yönelik özgürlükler kısıtlanıyor. Üniversitelerde her şeye takıyorlar, mesela saçına takılmasa, ojene takılabiliyor. Kişisel tercihlerin bu kadar kontrol altına alınmaması, karşılanmaması gerekir. Bunlardan rahatsızlık duyduğum için geldim. Ayrıca, şu an uygulanan ambargonun ekonomik olarak yarattığı önemli sorunlar var ve insanlar bu nedenle göç ediyorlar.

Katılımcılar, Türk kültürünü kendilerine yakın bulmaktadır. Bu yakınlık soybağı yanında dinsellik de içermektedir. Kadın göçmenler Türkiye'de kendilerini yabancı hissetmemektedir. Türk toplumunu samimi, sıcakkanlı, yardımsever olarak nitelendirmektedirler. 29LSN2009, "vatanımı özlerim tabii ki. Ama Türkiye de benim vatanım sayılır. Türkiye de babamın toprakları ve vatanım gibi geliyor, aynı seviyorum burayı. Bu arada ben İran'a Güney Azerbaycan derim, İran demiyorum. Ama çok özlemiyorum" ifadelerini kullanmıştır. 33DRÖ2009'a göre her iki ülke arasında "dinsel olarak da yakınlık var. Müslüman bir ülke sonuçta,

dinimi istediğim gibi yaşayabiliyorum”. 28-32DRÖ2013, kendisini Türk toplumunda yabancı hissetmemektedir. “Yabancı hissetmiyorum kendimi, çalıştığım yerde de bunu hissettirmediler.” 36DRÖ2009’da dinsel yakınlık ülkemize yönelik duyguları bağlılık düzeyine taşımaktadır;

Dini açıdan yakın olmamız da bu ülkeye bağlıyor bizi.” Aynı kadın, Türkçeyi öğrenme konusunda zorluk yaşamadığını belirtmektedir. “Ana dilime yakın bir dili var, mesela ben Türkçe’yi hiç bir ders almadan öğrendim.

Türkiye’nin tarihi, doğası ve kent dokusu da göçmen kadınlar açısından ülkeleri ile yakınlık kurma aracı olmuştur. Katılımcıların tamamı İstanbul’da yaşamaktadır. 36DRÖ2009, yüksek lisansını Ankara’da yapmıştır. Kadınlar açısından özellikle İstanbul tarihi dokusu ile sevilen kentlerin başında gelmektedir. 28-32DRÖ2013, “tarihini seviyorum, özellikle İstanbul’daki tarihi yerler beni bağlıyor bu ülkeye” ifadelerini kullanırken, diğer bir katılımcı, “Fener, Balat gibi yerleri özellikle çok seviyorum” demektedir.

Göçmen Kadınlar ve İran’da Kadın Olmak

İranlı göçmen kadınlar, Devrim sonrası ülkelerindeki yasal düzenlemelerin, kadınlara yönelik kısıtlayıcı hükümler içerdiğini, cinsiyet ayrımcılığı ve fırsat eşitsizliği yarattığını düşünmektedir. Ülkelerinden ayrılmalarda ayrımcı siyasaların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Kadınlar, onları kısıtlayan bir toplumsal baskının olmadığını, kadınlara yönelik toplumsal cinsiyet algısının Türkiye’den daha özgürlükçü olduğunu düşünmektedir. Buna karşın iş yaşamının kadınlar aleyhine düzenlendiğini, kadınların katılımının engellendiği söylenmektedir.

28-32DRÖ2013, Devrim sonrası 40 yılda ülkenin dinsel hukuk rejimi eşliğinde kadınlara yönelik baskıların arttığını, kadın haklarında gerileme yaşandığını, örnek olarak çok eşliliğin yasal hale geldiğini ifade etmektedir:

Mesela bir erkeğin iki eşi olamazdı. İslam’da böyle bir şey vardı, fakat İran’da bunu yapamazdın. Çok nadir de olsa böyle bir şey olduğunda erkeğin ilk eşinden izin alması mecburdu. Şimdi yasayı kaldırdılar. Erkek, istediği kadar evlenebilmektedir. Bu resmen kadının hakkını hiçe sayma. Bu kadınların haklarını zedelemek konusunda yapılan binlerce değişiklikten sadece biri.

33DRÖ2009, bu durumun değişmesinin Cumhurbaşkanı’nın elinde olmadığını, bu sorunu çözmenin kendisinden beklenemeyeceğini, vazifesi olmadığını söylemektedir. “Eğer biz başörtüsü zorunluluğunu kaldıracak diyerek Cumhurbaşkanı seçiyorsak, yanılıyorz.” Aynı katılımcı, Cumhurbaşkanı’nın yanındaki kurulun tutucu bir siyasal tavır aldığını belirtmektedir. 33DRÖ2009, uyulması zorunlu yasal düzenlemelerin sorun yarattığını, fakat günümüzde eski katılık içinde uygulanmadığı, toplumun yasaları gevşettiğini söylemektedir. 24LSN2018 ise, “Mesela kapanmak zorundayız ama çok sıkı kapanmıyoruz. Çalışmamıza yönelik biraz daha sıkı kurallar oluyor. Kamuda daha sıkı kurallar geçerliken, özel şirketlerde daha rahat olabiliyor kadın çalışan” demektedir. 36DRÖ2009, ülkesinde “kadın hakları diye bir şey yok” ifadeleriyle düşüncesini aktardıktan sonra, öğretmen olan ebeveynlerinin, özellikle babasının öğretim yaşamına devam etmesi için destek olduğunu, bu teşviğin göç tercihinde etkili olduğunu belirtmektedir. 33DRÖ2010, yasalardaki ayrımcılığın toplum tarafından yumuşatıldığına dikkat çekmektedir. Katılımcı, aşağıdaki ifadesiyle

kadının çalışma hayatının yanında sosyal hayatındaki değişimi de vurgulamaktadır:

İran'da kadınlara yönelik yasal düzenleme deyince akla gelen ilk şey kapanma zorunluluğu. İlk ve ana tepki bu aslında. Halk bunu artık kabul etmek istemiyor sonuç olarak özgürlük ortadan kalkıyor. Ama artık geçmişteki yasalarda sıkılık da yok. Eskiden sıkı sıkı kapanma vardı şimdi sadece bir örtüyü öylesine takıyor kadınlar. Bunun dışında kadının boşanma hakkı yok. Tabii eğer özel bir nedeni yoksa. Yani örneğin, erkek madde bağımlısı ise ispatlarsa bunu boşanabilir. Onun dışında kadının bu hakkı yok, bu da tepki alıyor. Yine özgürlük tartışılıyor bu noktada. Çalışma hayatında da kadınlar özel sektörde daha rahat iken kamuda daha sıkı kurallara bağlı kalmak zorunda kalıyorlar. Onun dışında kadınlara herhangi bir kısıtlama yok eskisi kadar. Daha doğrusu toplum kuralları bunun üstesinden geliyor.

İran'da hukuk eğitimini tamamlayan 29LSN2009, yasal düzenlemelerin kadınlar üzerinde negatif bir ayrımcılığı barındırdığına önemle dikkat çekmiştir;

Öncelikle hukukçuyum. Tamamen bilgiliyim bu konuda. Kapanma vs. bu konular sıkıntılı, açık (batıdaki giyim tarzı) giysi giyemezsin polis ve devletin diğer organları kötü davranır. Bunun yanı sıra İran'da bir erkek bir insan sayılırken bir kadın yarım insan sayılır. Kadının yeri yok maalesef. Buna en somut örneği verecek olursam; kız çocuğu mirastan yarım hak alır, erkek çocuğu tam alır. Evli bir kadın erkek isterse boşanabilir. Kadın, erkek istemezse asla boşanamıyor.

İranlı göçmen kadınlar, ülkelerinde kendilerine yönelik bir toplumsal baskı olmadığını, aksine kadınların Türkiye ile karşılaştırıldığında daha özgürlükçü bir toplumsal yapı içinde yaşadıklarını düşünmektedir. Katılımcılar, İran'da kadınlara yönelik kısıtlılıkların toplumsal cinsiyet algısından kaynaklanmadığını, aksine yasal düzenlemelerle inşa edildiğini kabul etmektedir. Bu yönlü soruyu;

Yasalar etkili maalesef. Toplum olarak baktığımızda Türkiye'ye oranla dahi kıyasladığımızda kadınların değeri ve yeri çok ileri (28-32DRÖ2013)

Normalde kadınlar üzerinde toplumsal baskı yok, İran'da bu baskıyı yasalar yaratıyor (24LSN2018).

36DRÖ2009'a göre, ailelerin özellikle kız çocuklarının eğitimi konusunda teşvik edici olduğunu, İran'da kız çocuklarının erkek çocuklara göre eğitim hizmetlerine erişim oranının daha yüksek olduğunu söylemektedir.⁶ 33DRÖ2009 ise İran toplumunda kadınları kısıtlayıcı kontrol mekanizmalarının olmadığını, ailelerin kız çocuklarını takip etme gibi tutum içerisinde bulunmadıklarını belirtmektedir. Ona göre, diğer Müslüman ülkelerde görüldüğü gibi ailelerden başlayan kurumsallaşmış sosyal kontrol mekanizmaları İran toplumunda bulunmamaktadır.

Toplum gayet açık. Aileler oldukça medeni. Zaten beni buraya gönderen ailem. Yani Müslüman ülkelerde bu çok az yaşanan bir şey olmasına rağmen İran'ın toplumunda bu böyle değil. Kız çocuklarını yurtdışına rahatça gönderebiliyor. Örneğin, babam beni belki de beş günde bir telefonla arar. Sadece benim ailemde bu böyle değil. Arkadaşlarımda da aynı durum mevcut. O kadar çok takipçimiz değil. Ama tam tersi devlet çok sıkıyor. Yani şunu demek istiyorum, biz Suudi Arabistan ya da Irak değiliz. Hani oradaki herkes siyah giyinip kapanıyor ya İran'da böyle olmayabilirsin. Bu da toplum bu kadar katı kuralları kabullenmediği için böyle. Bu sistemi kabullenmiyor toplum.

Bir katılımcı toplum kurallarının zamanla daha baskın hale geldiğini ve rejim muhafızlarıyla yaşadıkları soruna dikkat çekmektedir. Katılımcı aşağıdaki ifadesinde toplumsal kuralların etkinliğini vurgulamaktadır:

Toplum kuralları yasalardan daha baskın hale geliyor toplum içerisinde. Halk artık yasayı ikinci plana atıyor kendi kurallarını uygulamaya çalışıyor. Sadece rejim muhafızları ile besicilerle⁷ sorun yaşıyoruz. Bunlar da toplumun yaklaşık yüzde 10'nu oluşturuyor. Çok değerler yani. Toplumsal kurallar daha çok etkili (33DRÖ2010).

Bir diğer katılımcı toplumsal tepkilerin yasal engelleri aştığını ileri sürmektedir: Hükümet ve yasalar toplum kurallarını da kendine çevirmek istese de toplum kendi içerisinde kurallarını yaratıyor. Bu her şeyin özeti zaten (29LSN2009)

İranlı kadın göçmenler, ülkelerinde kadınların çalışma yaşamına katılımının yasal düzenlemelerle engellendiğini, iş yaşamında bazı mesleklerde kadınların kariyer yapmalarının mümkün olmaması ve çalışma hakkının ancak bekâr kadınlar için baba, evliler içinse eş iznine bağlı olduğunu belirtmektedirler. Bu yasal kısıtlılıklar, iş yaşamına katılımı kadın oranı düşüklüğü ile birlikte değerlendirildiğinde, katılımcıların ifade ettiklerinin aksine, toplumsal cinsiyet algısındaki özgürlükçü bakış açısının eğitim alanında yaşanmakla birlikte, çalışma ilişkilerine yansımadığını göstermektedir.

Bazı meslekler kadınları kabullenmiyor. Örneğin, kadınlar yargıç olamıyor. Cumhurbaşkanlığında bir kısıtlama yok fakat bu zamana kadar bir kadın cumhurbaşkanı olmadı hiç. Erkek tarafında olan bir toplumdan bahsediyoruz. Mesela ben buraya geldim diye bekârsam babamdan belge, evliysem eşimden bir izin belgesi istiyor. Yoksa İran konsolosluğu bana bu çıkış iznini vermez” (33DRÖ2009)

24LSN2018, kafe açmak isteğine izin verilmediği için diş protezi eğitimine yöneldiğini, 36DRÖ2009 ise, İran'da çalışma yaşamına katılımının ancak başörtüsü takarak mümkün olabileceğini, iş başvurularında erkekler lehine ayrımcı bir anlayışın hakim olduğunu ifade etmiştir. 28-32DRÖ2013, eğitim ve meslek yaşamında kadınlara getirilen kısıtlayıcı kota uygulamalarına vurgu yapmaktadır.

Çalışmak istediğinizde bazı bölümlerde kadının girişi yasaktır. Bunun yanında bazı bölümlerde de erkekleri almıyorlardı. Örneğin kadın doğum uzmanlığını erkek yapamaz. Cinsiyet ayrımcılığı hissediliyor. Bir de bunun yanında benim dönemimde, üniversite sınavında kazanıp gelen öğrencilerin yaklaşık yüzde 65'ini kadınlar oluşturuyordu. Bu da tepki yarattı. Bunu engellemek için devlet bazı bölümlerde kadınlara yönelik kontenjan kısıtlaması getirildi. Yani düşünün çok iyi puanı olan kız giremiyor, kıza oranla çok aha düşük puanı olan erkek öğrenci giriyor o bölüme. Veya siz mimarsınız şantiyede çalışmak istiyorsunuz, şantiye mimarı olmak istiyorsunuz fakat işvereniniz sizi yüzde 80 ofise verecektir.

33DRÖ2010 ise kadınların iş hayatlarında etkin rol alabilmesinin mesleki eğitimle doğru orantılı gitmediğini belirtmiştir;

Kamuda çalışmak daha sıkı. Toplumsal kurallar ikinci plana atılıp kadının çalışma hayatında kısıtlamaları oluşturan yasalar devreye girdiğinden kariyerimde engel yaratabiliyor. Bunun dışında iş hayatında çok fazla tanıdıkla iş iletiyor. Torpiliniz varsa iş yapabiliyorsunuz. Mesleki eğitiminiz ikinci plana atılıyor

29LSN2009 ise, cinsiyet dayalı ayrımcılığa eşit işe farklı ücret uygulanmasını örnek verirken, sosyal güvenlik kurumu eksikliği sorununa da dikkat çekmiştir:

Başarılı bir eğitim hayatım oldu ama adalet yok maalesef. Örneğin, iş konusunda cinsiyete göre ücret farkı var. Erkek işgücü ile eşit işi yaparsanız da eşit ücret alamıyorsunuz. Bunun yanında kadının istediği işi elde etmesinde her zaman erkek önde oluyor. İşveren tercihini önce erkek işgücünden yana kullanıyor, yani sahip olduğunuz yeteneklere bakılmadan tercih yapıyor. Diğer bir konu ise, işveren tarafından erkek işgücüne sigorta yapılıyor ama kadın işgücüne sigorta yapılmıyor. İşveren kanuna göre sigorta yapmak zorunda ama bu zorunluluk sadece yazılı duruyor. Diğer bir zorluk ise, kadınların maaşı çok az, o kadar az ki kişisel harcamalarınız için bile yetmiyor maaşınız. O yüzden kadınlar çalışmak bile istemiyor.

Göçmen Öğrenci Kadınların Bakış Açısından İran ve Gelecek

Görüşme yapılan İranlı göçmen kadınlar ülkelerinde yaşanan siyasal, ekonomik istikrarsızlığın kötü yönetimden kaynaklandığını düşünmektedirler. Kadınlar, İran'ın Müslüman dünyada Şii mezhep yöneliminden kaynaklanan yalnız kalma ve bu dezavantajı gidermek üzere yayılcı aktif politikalar izlemesinin maliyetlerinin istikrarsızlığa neden olduğu düşüncesindedir. Yönetimde, liyakatlı kişilerin olmaması bir başka istikrarsız kaynağı olarak görülmektedir. İranlı kadınlar, ülkelerinde yönetimi ellerinde tutan iktidar sahiplerinin toplumsal tepkileri bastırabilecek güçte olduğunu düşünmektedir. Toplumsal tepkileri bastırın şiddet düzeyindeki "öldürücü" etkinin devrim nitelikli sert dönüşümlere izin vermeyeceğini kabul etmektedirler. Katılımcılara göre, yakın tarihlerde ortaya çıkan toplumsal tepkilere karşı gösterilen devlet reflekslerindeki aşırı şiddet toplumu içe kapalı hale getirmiştir. Bu güvensizlik ortamının, uluslararası göçü önemli bir alternatif savunma mekanizmasına dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Aileler, çocuklarının geleceğini ülke dışında aramaktadır. Katılımcıların tamamı, ülkelerinde siyasal dönüşümlerin ancak dış müdahale ya da yardımla gerçekleşeceğini öngörmektedir.

Görüşmelerde katılımcılar ve geldikleri sosyal çevrenin geleneksel toplumsal yapının ötesinde modern yaşam tarzını benimsemiş ailelerden geldikleri gözlenmiştir. Katılımcılarda görülen siyasal dönüşümün dış destekle ancak gerçekleşebileceğine dair kanaatin içinden çıkılan toplumsal köken ile ilişkili olduğu yorumlanabilir. Bu durum, İran rejimi ve meşruiyet kazandığı geniş geleneksel toplumsal kesimlerin siyasal katılım motivasyonlarını açıklamaktadır. İran'da geleneksel toplumsal kesimler 17. Yüzyıldan günümüze pek çok dış müdahaleye tanıklık ederken, buna karşı iç bütünlüğü sağlayıcı bir tepkiselliği geliştirmişlerdir ve tepkilerin örgütlenme yoğunluğu İran siyasal rejimi açısından en önemli güç ve meşruiyet aracı konumundadır. Öte yandan, modern yaşam tarzını benimsemiş bu toplumsal kesimler ve geleneksel kitleler ayrımı ülkedeki fay hatlarından birisine de işaret etmektedir. Üzerinde durulması gereken soru, ülkede yaşanan ekonomik çözülmenin, bu geleneksel tepkiselliği aşır aşamayacağıdır. Tamamı doğa bilimleri öğrencisi ve teknik mesleklere sahip kadınların sahip oldukları siyasal dil ve söylem dikkat çekici bir diğer husustur.

İranlı kadınlara göre, ülkeleri dış politikada Şii inanç merkezli yaklaşım nedeniyle olumsuzluk yaşamaktadır. Mezhep bağlamında güç olmak istemesi

İran’ı zorlamaktadır. Siyasal istikrarsızlığı ekonomik istikrarsızlığın nedeni olarak görmektedirler.

Devletin bölgede tek bir güç haline gelmek istemesi, ülkelerle karşı karşıya gelmesi gibi birçok nedeni var. Şii ve Sunni meselesinden dolayı Amerika ve Suudi Arabistan’la kötü olması. Bunlar ülkede karışıklık yaratıyor elbette (36DRÖ2009) görüşlerini benzer şekilde dile getirmiştir.

İran Ortadoğu bölgesinde güç sahibi olmak istiyor. Bunun sebebi de şu: ne Arap dünyasında yer alabiliyor Şii mezhebinden dolayı; ne de Müslümanlar arasında yeri var ve ne de diğer tarafta yeri var. Yalnız kaldığı için güç sahibi olup özellikle İsrail’e karşı çıkmak istiyor. Bu nedenden dolayı bu güce karşı gelen ülkeler var. Rusya, Amerika gibi. Ve burada güç sahibi olmak isteyen diğer bir ülke de Türkiye. Bu yüzden Türkiye ve İran kimi zaman yan yanadır. Yoksa bu kadar güçlü doğal kaynaklara, sanata rağmen ekonomideki istikrarsızlıklar güç durumuna dayandırılabilir. Bunun yanında hükümetin insanları sıkması da tabii etken oluyor. İkiisi de bir araya gelince bir ekonomik istikrarsızlık oluşabiliyor (33DRÖ2009).

Katılımcılar ayrıca ise yönetimde liyakat konusuna, göreve gelme konusunda kayırmacılığa (28-32DRÖ2013) ise kötü yönetime “...insanlar oldukça şu an aç. Hükümetin yanlış politikaları yoksulluğu ve işsizliği artırdı” (24LSN2018, 33DRÖ2010) işaret etmektedir. Ayrıca, ABD tarafından İran’a karşı uygulanan ambargoyu da neden olarak göstermektedirler:

Katılımcı ekonomik ve siyasal istikrarsızlığın nedeni olarak, “Dini liderin, Cumhurbaşkanı’nın işini bilmemesi. Ekonomi bilinmiyor, doğru ekonomi politikaları uygulanmıyor. Alanında uzman olan insanlar yönetimde değil. Devlet kademelerinde çalışan insanlar torpil ile bu mevkilere geliyorlar(33DRÖ2010).

İran çok büyük bir istikrarsızlık yaşıyor. Petrol ülkesi olmamıza rağmen yaşadığımız duruma bakar mısınız? Şu an saçma bir oyunun içerisindeyiz. Molla rejimi çok diktatör bir rejim, ama kabul etmiyor ki ondan daha güçlüleri vardır. ABD var mesela. Bunu kabul etmek zorundadır. Siyaset bilimci bir adam bilinciyle hareket etmiyorlar. Mollaların çok işi var. Şu an halk umurunda değil. Hükümet yetkililerinin kendileri ve aileleri zaten rahat yaşıyor. 1 dolar 25 bin tümen. Şu an halkın maddi durumları çok kötü durumda. Belki de böyle olsun istiyor, yurtdışına çıkmayalım modernliği, cumhuriyeti, gelişmişliği görmeyelim. Aydınlanma yaşamayalım istiyorlar (29LSN2009)

İranlı göçmen öğrenci kadınlar, ülkelerinde yaşanan siyasal, ekonomik istikrarsızlığın siyasal dönüşüm ya da devrime neden olmayacağını, siyasal merkezin halen oldukça güçlü olduğunu kabul etmektedirler. Yukarıda vurgulandığı gibi yakın gelişmelere ilişkin yaşanmışlıkları olan 24LSN2018’e göre, siyasal, ekonomik istikrarsızlık;

...değişime neden olmaz. Çünkü halkta bir korku var. Dışarı eylem için çıkını öldürebiliyorlar. Hiç kimsede o cesaret yok. Örneğin, Ahmedî Nejad’a karşı zamanında verdiğimizden tepkilerden dolayı çok fazla genç öldü. Herkes korkuyor. Benim annem neden çocuğunu dışarıya salsın ki. Artık tüm anneler böyle düşünüyor ve bir çocuklarının bir eyleme karışmasını istemiyor.

36DRÖ2009, toplumsal tepkilerin siyasal dönüşüme neden olmayacağını, bunun ancak dış müdahale ile olabileceğini ifade etmektedir.

Halkın bir tepkisi var ama etkisi yok, halk kendi başına bir şey yapamıyor. Diktatör bir devlet ve herkesi susturabilir. Devrim ve dönüşüm halkın

yapabileceği bir şey değil. Bizim geçen Devrimimizde dahi İngiltere'nin Amerika'nın eli vardı. Tüm dünyanın petrol piyasasında etkisi var. Halktan daha çok diğer devletlerin etkisi olabilir ancak.

33DRÖ2009'da benzer şekilde dış müdahale olmadan siyasal değişiklik olamayacağı düşüncesindedir.

Net olarak söyleyecek olursam eğer, bu değişimleri Amerika yapıyor. Bizim halkımızla yapabileceğimiz bir şey değil bu. Bundan sekiz yıl önce de böyle bir şey oldu. Ama Amerika buna destek çıkmadığı için başarılı olamadı. Senelerdir sisteme karşı çıktığımız şeylerimiz oldu. Ama başarılı olduk mu olmadık. Halk bunu tek başına yapamaz. Çok güçlü bir devlet sonuç olarak. Karşı çıktığın diyelim, cenazenin nerede olduğu bile bilinmeyebilir. Sisteme başkaldıramazsın. Örneğin, 1989'da yapılan başkaldırmalarda insanların nerede gömüldükleri bile değil.

Doktora öğrencisi kadın katılımcılardan bir diğeri görece iyimserliğe sahiptir. Onun her yıl gittiği ülkesinde yaptığı gözlemlere göre, İran süprizlerle dolu bir ülke, dinsel inanç çok güçlü ve dini liderlik siyasal sistemin en yukarısında, onun karşısında hareket etmek mümkün değil, ancak 2009 yılında yaşananlardan sonra bu inanç yıkıldı ve toplum artık bir değişim talep ediyor. Yine aynı katılımcıya göre, ülkedeki istikrarsızlıkta kayırmacılık kaynaklı yolsuzlukların etkilidir. Eşitsizlik yaygınlaşmakta ve ülkenin zenginliklerinin dağıtım adaletsizliği toplumu gelecek konusunda güvensizliğe itmektedir. Bu katılımcı, diğer katılımcılardan farklı olarak değişimin dış yardım ile gerçekleşmesi konusunda ihtiyatlı yaklaşmaktadır.

Fakat 2009 yılında İran'da çıkan karışıklıkla beraber Ali Hamaney'in gücü sorgulandı ve ilahlığı bozuldu. Bir de bunun üzerine ekonomik durumları çok bozuldu insanların. İnsanların üzerinde stres git gide artıyor. Her yıl İran'a ailemi ziyarete gidiyorum. Bu yıl insanlardaki stres çok daha artmış ve tahammül seviyeleri azalmış durumda. Düşünsenize okuyorsunuz çabalyorsunuz ama hiçbir şekilde iş bulamıyorsunuz. Orta gelirli grup fakirleşmiş durumda. Enerji gelirleri halka değil belli başlı birkaç özel şirkete gidiyor. Halk arasında gelir dağılımı farkı da gittikçe artıyor. Yani insanlar artık bir değişim bekliyorlar. Bu da bir değişime neden olabilir. Ancak bu değişim için dış ülkelerden destek gelecekse de ülkemizin bir sonraki durumuna, pozisyonuna bakarım ben. Eğer destek bizi Irak gibi bir duruma düşürecekse ben bu değişim desteğini istemem. ABD'nin uyguladığı yaptırımlar yine halkı vuruyor Irak'ta yardım adı altında kanlar içerisinde olan bir ülkeye döndü.

33DRÖ2010'a göre, İran'da toplumsal dönüşüm "imkansız"dır. 29LSN2009 ise dönüşümün mümkün değildir ve ötekileştirme etkili bir şekilde uygulanmaktadır;

Sizce bu mümkün mü? Asla! Onu bırakın biz İran'da Türk olduğumuzu bile dile getiremedik. Pantürk dediler bizi bastırdılar. Mesela, Türk diline sevgim olduğunu bilseler beni bitirirler. O yüzden sesimizi çıkaramıyoruz. Farslılar bize eşşek Türk diyorlar. Böyle şakaları var aralarında. Şaka mı bu sizce böyle şaka olur mu? Değil tabii ki. Ama özünde ayrımcılık var maalesef ve ötekileştirme ön planda geliyor.

Katılımcılar, öğrenim sonrası İran'a dönmek istememektedir. 33DRÖ2009, ailesi ve evine özlem duymakla birlikte İran'a dönmeyi düşünmediğini, öğretimini tamamladıktan sonra Türkiye'de de kalmak istemediğini, Avrupa veya Kanada'ya göç etmek üzere araştırma yaptığını belirtmiştir. 36DRÖ2013, Türkiye'de kalmak

istediğini ve ülkemizi sevdiğini, aşağıda tartışılacağı gibi İran benzeri bir siyasal rejimin gelmesi ya da ekonomik kötüleşme halinde eşi ile birlikte ayrılma kararında olduklarını, pek çok arkadaşının Türkiye’den Batı ülkelerine göç ettiklerini, gitmek zorunda kalırlarsa iş bulmalarının kolay olacağı bir ülkeyi tercih edeceklerini, fakat Avrupa’dan uzak bir ülkeyi düşünmediğini belirtmektedir. 24LSN2018, dış hekimi olan kuzeni ile birlikte çalışmayı planladığını, iş imkanı dışında nedenle dönmeyi düşünmediğini, ülkesini özlediği için dönüş gibi bir his beslemediğini, ailesi ile tatil dönemlerinde görüştüğü ifade etmektedir. 33DRÖ2010, Türkiye’de yaşamını devam ettirmek istediğini ve hatta Türkiye’de bunun için mülk edindiğini bildirirken, 29LSN2009 ise şuan da var olan şartlar altında dönmeyeceğini ancak rejim değişirse bunun mümkün olabileceğini bildirmiştir. Kadınların köken ülkelerini coğrafi düzlemde terketmek yanında siyasal bir kopuş da yaşadıkları görülmektedir.

İranlı Göçmen Öğrenci Kadınlar ve Türkiye

Yukarıda, görüşme yapılan İranlı göçmen kadınların dördünün on yılı aşkın Türkiye’de buldukları söylenmişti. Görüşmeye katılan kadınların dördü Türkiye’deki muhafazakârlaşma eğilimlerinin İran deneyiminden tamamen farklı tarzda geliştiğini gözlemlerken, diğer ikisi benzer yönler görmekte, bir başka deyişle Türkiye’nin İranlaştığı söylemektedir. 28-32DRÖ2013, Türkiye’de dini yapıların gelişiminin İran’daki Devrim sürecine benzetildiğini, fakat buna katılmadığını, halkın istediğini yapabildiğini, muhafazakâr kesimlerin daha görünür olmasının “İran’a benzeyen bir ülke”ye dönüşeceği anlamına gelmediğini, Türkiye’nin Ortadoğu bölgesinde güçlü bir ülke konumuna yükseldiğini gösterdiğini söylemektedir. 33DRÖ2009, Türkiye’de dengeli bir muhafazakârlaşma olduğu, dış politika süreçlerinin bu dengeler çerçevesinde oluşturulduğunu düşünmektedir. Halk üzerinde aşırı baskıların olmadığını, Rahip Brunson olayında görüldüğü gibi ekonomik bir yaptırımla sonuçlanabilecek konularda “dengeli” davranıldığını söylemektedir.

Türkiye’de muhafazakâr bir hükümet yapısı var. Şu anda stratejilerini değiştirdi. Arap dünyasına da kollarını açtı. Sistem olarak İran’a bazı kısımlarını benzetiyorum. Ama bakıyorum çok dengeli hareket ediyor. Aşırı bastırılmış bir halk yok. Dış ilişkilerini de halkın refahını da düşünerek hareket ediyor. Mesela Brunson meselesinde ilk önce vermeyeceğim dedi sert tavır uyguladı sonrasında ise halkın da refahını göz önünde bulundurarak ABD ile ilişkilerin seyri kapsamında serbest bıraktı Brunson’u.

33DRÖ2010, ülkemizin İran ile farklılığına, “Türkiye’nin muhafazakâr bir yapısı olmasına rağmen diğer tarafı da kollayan koruyan yapısı var. Bu bağlamda dengeli bir politika güttüğünü düşünüyorum” ifadeleriyle dikkat çekerken 29LSN2009 ise;

Türkiye’nin koruyup kollayan halkın fikirlerine önem veren bir yapısı var ve ben bunu seviyorum. Kadınların çalışma şartlarını geliştiren birçok politika güdüyor. Ülkenin genel olarak muhafazakâr bir yapısı var fakat bu politika ayrıntıncı bir şekilde güdülmüyor. Bu açıdan İran’dan çok ayrılıyor

36DRÖ2009, Türkiye’deki muhafazakârlaşma eğilimleri ile İran’da Devrim sonrası yaşanan dönüşümler arasında paralellik görmektedir.

İran’da yaşadıklarımızı Türkiye’de de gitgide daha çok benzetiyorum. Bizim değişimimiz aniden olan bir şey. Siz de de azar azar olan bir şey. İslami şeyler daha çok öne çıkıyor. Buraya ilk geldiğimde bu kadar değildi.

Örneğin İslamcılar çok daha lüks arabalara biniyor. Daha güzel evlerde yaşıyor. Devletin içerisine daha çok girmek için daha da kapanman gerekiyor. İran'da da bu böyle.

Ona göre, siyasal merkeze yaklaşan dindar kesimlerin yaşam düzeyleri değişmekte, lüks tüketim eğilimleri görünür hale gelirken, devlet memurluğuna girişte dindarlığın, -örtü örneğinde olduğu gibi-, görünür hale gelmesi avantaj sağlıyor. 24LSN2018 ise, Türkiye'deki ekonomik koşulların da gittikçe kötüye gittiğini vurgularken, siyasal anlamda da dinselliğe yönelik vurguda artışın, İran'ı "aratmayacak" düzeylere eriştiğini ifade etmektedir.

Uzman Görüşleri ve Değerlendirme

Araştırma çerçevesinde İranlı kadınların görüşleri uzmanlarla değerlendirilmiştir. Uzmanlara, şu sorular yöneltilmiştir: (1) Sizce, Devrim sonrası İran kadınlarının yaşamı nasıl bir değişim göstermiş, buna yönelik toplumsal tepkiler nasıl gelişmiştir? (2) İranlı kadın göçmenlerin Türkiye tercihinin nedenleri Sizce nelerdir? Türkiye'de karşılaştıkları sorunlar ve bunlarla başetme stratejilerine ilişkin gözlemlerini değerlendirir misiniz? (3) İranlı kadın göçmenler hangi yollar ve ağlar üzerinde Türkiye'ye gelmektedir? (4) İranlı kadın öğrenci göçmenlerin öğretim yaşamı sonrası ülkelerine geri dönüş isteklerine ilişkin gözlemlerinizi nelerdir? Olumsuz bir gözlem sahibiyse, nedenlerini değerlendirir misiniz? Verilen cevaplar sonuç bölümünde kadınlardan elde edilen bulgularla yeniden değerlendirilmiştir. Uzman olarak görüşüne başvurulan Yasemin Konukcu, Ata Mohamed Tabriz ve Feyza Gümüslüoğlu'dur⁸.

Konukcu'ya göre, Devrim sonrası İranlı kadınların gündelik yaşamda kamusal alanın dışına itilmiştir. İran rejimi, farklı etnik, dini hareketlerle birlikte kadınları da kamusal alanın dışına çıkaracak baskı araçlarını devreye sokmuştur. Rejimin teolojik karakteri, evlilik yaşı, çalışma hakkı, boşanma hakkı gibi geniş bir yelpazede gündelik yaşamı baskılamıştır. Tabriz de benzer şekilde, Devrim ile birlikte kadınların evlere hapsedildiğini, böylelikle siyasal etkinliklerinin sınırlandığını dile getirmektedir. Ona göre kadınlara yönelik kısıtlamalar başörtüsü takma zorunluluğu ile simgeleşmiştir. Gümüslüoğlu da aynı görüştedir, Ona göre "kadınların kamusal alanda başörtüsü takma ve diğer dini-ahlaki kurallar doğrultusunda davranma zorunluluğu Devrim sonrası hayata geçirilmiştir ve bunun elbette kadınların özgürlüklerini ciddi anlamda daraltıcı etkisi olmuştur."

Devrim sonrası İranlı kadınlar eve hapsedilerek siyasal alandan tecrit edilme ve başörtü takma zorunluluğu ile simgeleşen baskılar karşısında Konukcu'ya göre rejimin teokratik niteliğini kavrayarak, özellikle başörtü zorluğunu protesto eden büyük gösteriler düzenlemişlerdir. Tabriz de kadınların ilk ciddi tepkilerinin kamu kurumlarında başörtü takmak zorunluluğuna karşı ortaya çıktığını, sonraları haklar konusunda anayasal kısıtlılıklara tepkilerin örgütlendiğini söylemektedir. Gümüslüoğlu'na göre başörtüsüne tepkinin İran şehirli kadınlarında rejime karşı mücadelenin temelini oluşturmaktadır. Buna karşılık, Devrim'in kadınlara yansması sadece başörtü tepkisine indirgenmemelidir, aksine Devrim sonrası kadınların okur-yazarlık oranı ciddi bir artış göstermiştir. Örneğin "1976 yılında 15 yaş üzerinde kadınların yüzde 24.4'ü

okuryazarlık, 2016 yılında bu oran yüzde 80.8’e yükselmiştir. Bugün İran’da kadın politik aktivizminin de canlı olması bu artan okuryazarlıkla açıklanabilir.”

Konukcu, kadınların baskılar karşısında gösterdikleri tepkilerin İran devlet aygıtı tarafından manipüle edilerek bastırıldığını ifade etmektedir. “Ancak, toplumu dini, ideolojik, örgütsel ve hatta anti-emperyalist söylem ve stratejileri ile arkasında toplamayı başaran rejim bu hareketleri kısa sürede baskı altına almıştır. Bugün İran’da feminizm kadın haklarından ziyade ABD veya Batı yanlısı olmanın sembolü olarak algılanmaktadır.” Tabriz ise İran rejiminin bu başarısının erkek egemen toplumsal kültürle ilişkilendirmektedir. Ona göre “günümüzdeki İran’da var olan kadın hareketi hem hukuki, hem fikhî ve hem siyasi bir mücadele verirken, ev içinde erkek egemen kültüre karşı da bir direniş göstermektedir.”

Gümüşlüoğlu’nun kadınların eğitim düzeyinde yaşanan yükselmeye vurgusu Konukcu tarafından da desteklenmiş; fakat bu durumun kadınlarda toplumsal cinsiyet kimliklerini özgürce gerçekleştirecekleri ülkelere doğru göçü teşvik ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Ona göre, kadınların Türkiye’ye göçü tercihlerinin nedeni budur. İran devletinin kutuplaşmayı artırıcı militer rejim enstürümanları ile gençleri ve özellikle kadınları siyasal sistemden dışlaması itici faktörleri harekete geçirmektedir. Öte yandan, “İran devrimi birçok alanda kadınların önüne set çekmiş olmakla birlikte, yükseköğretimdeki kadın oranı, her geçen gün artmaktadır. Bu durum genç ve eğitim düzeyi yüksek kesimin farklı arayışlar içinde olmasının arka planındaki en önemli nedenidir. Bu çerçevede, kadınların daha iyi ve özgür bir yaşam için ülkelerini terk etme eğilimine girmeleri beklenebilir.”

Tabriz ise, İranlı kadınların Türkiye tercihini mesafe ve yasallık ile açıklamaktadır. Türkiye vize istemeyen komşu ülke olduğu için çekicidir. Gümüşlüoğlu için vize zorunluluğunun olmaması ve iki ülke arasında seyahat serbestliği en önemli tercih nedenidir. Bunun yanında, “Müslüman bir ülke olma, bölgenin en özgür ve demokratik ülkelerinden birisi olması”, Ortadoğululara özgü kültürel yakınlık gibi etkenler Türkiye tercihinde öne çıkmaktadır. Konukcu’da vize serbestisi ve aktif dört sınır kapısının iki ülke arasında insan trafiğini artırdığını düşünmektedir. Sınır kapıları yanında 550 km.’yi bulan komşu hudutların iki ülkenin sınır geçirgenliğine olanak sunduğunu vurgulamakta, İranlılar için Türkiye’nin Batı ülkelerine gidiş için transit ülke pozisyonunda olduğunu ifade etmektedir. İranlılar, Türkiye üzerinden Batı Avrupa ve Kanada’ya gitme yolları aramaktadır. Konukcu’ya göre Türkiye tercihinde bir diğer husus, “İran’da izlenen Türk televizyon kanallarının Türk kökenli olmayanların dahi Türkçeyi hızlı şekilde öğrenmenin önünü açmasıdır.”

Tabriz ve Gümüşlüoğlu’na göre, İranlı kadınların göçmen olarak Türkiye’de yaşadıkları sorunlar diğer göçmenlerden farklı değildir. Feyzan, Türkiye’de İranlılara yönelik olumsuz keskin ve kutuplaştırıcı algının zaman zaman “handikap” olabildiğini söylemektedir. Buna karşılık Gümüşlüoğlu’na göre, Suriye’den başlayan göç akını sonrası Araplara yönelik negatif bakış ve “Arap mülteci sayısı ile birlikte sıklaşan ırkçı davranışların” İranlılara gösterilmemesi İran’ın geçmişte Osmanlı idaresi altına girmemesine bağlıdır. Konukcu, İranlı göçmenlerde ülkelere dair orta vadede siyasal ve ekonomik istikrar beklentisinin zayıf düzeyde olduğunu düşünmektedir. Ona göre, İranlılar, siyasal baskılar ve temelde ekonomik nedenlerle ülkelerini terk etmek, rejim muhalifi bir siyasal duruşu benimsemekle birlikte İran toplumu ve kültürü ile bağlarını

korumaya çabalamaktadır. Göçmenliği tercih edenler yaşam koşullarının değişmesi taleplerini sürdürmekle beraber geri dönüş konusunda isteksizdir. “Hatır sayılır bir İranlı nüfusa sahip Türkiye ve özellikle İstanbul, İranlıların nispeten kolay entegre olabilecekleri bir destinasyona” sahiplik Türkiye’yi çekici kılmaktadır. Feyzan da Konukcu’nun görüşlerini desteklemektedir. O, “Türkiye’ye göç eden özellikle İranlı kadınların yalnızca eğitim için değil ‘daha iyi bir yaşam’ için geldiği, bu nedenle eğitimleri bittikten sonra yeniden ülkelerine dönme arzusuna çok fazla sahip olmadıklarını, Türkiye’den sonra bir başka ülkeye geçme, bu anlamda Türkiye’yi bir geçiş noktası olarak görme ve değerlendirme eğiliminden de söz etmenin mümkün” olduğu gözlemlenmektedir.

Sonuç

Bu araştırma çerçevesinde, Devrim sonrası İran’da doğmuş ve lisans eğitimi tamamlayıp, ikinci bir lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimi için Türkiye’ye göç eden kadınlarla görüşülmüştür. Görüşülen kadınlar, aile dışında kimliklerinin oluşumuna Devrim kurumlarında kavuşmuştur. Kadınların Devrim ve inşa ettiği toplumsal kimliğe tepkileri, ekonomik hayata katılımları konusunda karşılaştıkları sorunlara, gündelik yaşamda Devrimin bıraktığı izleri çözümlenmesine ve onun geleceğine yönelik çözümlenmelere katkı sağlayacaktır.

Görüşme yapılmak üzere başvurulmuş göçmenler güvenlik endişeleri ile araştırmaya katılmak istememişler, kimliklerinin gizli tutulmasını talep etmişlerdir. Görüşülen kadınların ailelerinin yurtdışında eğitimlerini teşvik ettikleri ve aile çevresinde oluşmuş göç ağları üzerinde hareket ederek Türkiye’ye geldikleri görülmektedir. İran’da kadınların eğitiminin önündeki kısıtlılıklar göçü teşvik ederken, anavatana yakınlık, kültürel benzerlik faktörleri Türkiye tercihinde etkilidir. Göçmen kadınlar, Türkiye’ye hızlı adapte olmuş, uyum sorunu yaşamamışlardır. Ailelerine uzak olmaktan kaynaklı özlem uyum başarısına yanında yabancılaşma duygusunun bastırılmadığını göstermektedir.

Uzmanların değerlendirmesinde, Türkiye’de göçmen olan İranlı kadınların ülkelerini dinsel, siyasal baskılar ve ekonomik refah arayışı içinde terk ettiklerini doğrulamaktadır. Uzmanlara göre, mesafe, yasallık, varolan göçmen ağları insan hareketliliğini artırmaktadır. Göç hareketi kısıtlayıcı engellerin bulunmaması nedeniyle çoğunlukla yasal düzeyde gerçekleşmektedir. Göçmen kadınlar uyum konusunda büyük bir sorunla karşılaşmamakta, özellikle Suriyeli göçmenlere yönelik ötekileştirici davranışlarla muhatap olmamaktadırlar. Buna karşılık Feyza Gümüslüoğlu, İranlılara yönelik kötümser katı bir algının varlığına vurgu yapmaktadır. Uzmanlar, İranlı göçmen kadınların ülkesine geri dönme konusunda isteksiz olduklarını, Türkiye’de kalma ya da Batı Avrupa ve Kanada’ya göç süreçlerini devam ettirme eğiliminde olduklarını gözlemlenmektedir.

İranlı kadınlar Devrim ve sonrasında kadınların gündelik yaşamlarını kuşatan uygulamalara tepki göstermektedir. Kimliklerine yönelen yasaklamaların yarattığı güvensizlik duygusu kadınların göç yaşamlarını kalıcılaştırırken, kendilerini gerçekleştirebildikleri Türkiye’de yaşamaya devam etme kararına yönlendirmektedir. Eğitim, çalışma yaşamına ilişkin fırsat yapılarında eşitsiz pratiklerin ortaya çıkarttığı cinsiyet ayrımcılığı kadınların ülke dışına çıkma isteklerini artırmaktadır. Buna karşın İranlı kadınlar, var olan ayrımcılığın

hukuksal düzlemde yaşandığını, gündelik toplumsal yaşamda cinsiyet temelinde bir ayrımcılığın söz konusu olmadığını ifade etmektedir.

İranlı kadınlar, ülkelerinde yaşanan siyasal, ekonomik istikrarsızlığın kötü yönetim sorunu olduğunu ifade etmektedir. İran’ın bölgesel etki uygulamalarının maliyetinin ülkede ekonomik istikrarı bozduğu ve toplumsal düzenin sarsıldığı düşünülmektedir. Araştırmaya katılan kadınlar, toplumsal tepkilerin İran’da rejim değişikliğine yol açmayacağını, rejimin tepkileri bastırma gücüne sahip olduğunu kabul etmektedirler. Kadınların, İran’da rejim değişikliğinin yurt dışı müdahale ile gerçekleşebileceğine yönelik kanaatleri dikkat çekici ve yakın İran tarihi açısından açıklayıcıdır. Öte yandan, bu karamsarlığın yeni bir yaşam alanı arayışına sürüklediği, ülke dışına göçü teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Kadınlar, anavatanlarında kendileri ile bir gelecek görmemekte, bu nedenle öğrenimlerini tamamladıklarında ülkelerine dönmek istememektedir. Öğrenim yaşamı sonrası Türkiye’de kalmak ya da Batılı ülkelere göç yolculuklarını sürdürmek istemektedirler. Ampirik bulgular yeterli olmamakla birlikte Kanada’nın İranlı göçmenler açısından cazip bir ülke olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Göçmen kadınların Türkiye’yi basamak ülke olarak görmeleri ve ülkemizden Batı ülkelerine doğru gitme istekleri, bu ülkelerde oluşmuş diasporik topluluklar ve sosyal ağların varlığına işaret etmektedir.

Notlar

¹Devrim, toplumsal çatışma kaynaklı bir hareketin bir takım toplumsal kopmalar ile sonuçlanması şeklinde tanımlanır (Ateş, 2009: 82). 1979 yılında yaşanan toplumsal hareketler literatürde “devrim” olarak adlandırılmıştır. Şahlik rejimini deviren toplumsal hareketlere tüm toplumsal kesimler katılmış, İran monarşisi devrilerle, başlangıçta geniş katılımlı bir yeni düzen inşa edilmiştir. Genel literatürde İran devleti resmi görüşü doğrultusunda “İslam Devrimi” ifadeleri kullanılmakla birlikte, İran Devrimi, 1979 Devrimi ifadeleri de kullanılmaktadır (Sayın, Çırakoğlu, 2018: 110-115), bu araştırmada ikinciler tercih edilmiştir. Devrim literatüründe İran Devrimi için bakınız (Green, 2003: 235-245).

² İran’da, 1925-1941 yılları arasında yönetimi elinde tutan Şah.

³ 2013-2021 tarihleri arasında görev yapan İran’ın yedinci cumhurbaşkanı.

⁴ İran İslam Cumhuriyeti Medeni Kanunu, 1928, m.117; İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, 1979, madde 20; ayrıntılı bilgi için bkz. Yantur, 2017: 133- 136.

⁵ 2005-2013 yılları arasında görev yapan İran’ın altıncı cumhurbaşkanı.

⁶ Dünya Bankası 2017 verilerine göre, üst-orta eğitim düzeyi mezunu erkeklerin toplam nüfusa oranı yüzde 47,9 iken kadınların toplam nüfusa oranı ise yüzde 48,9 düzeyindedir. Buna karşın, yüksek öğrenim mezunu kadınların çalışma yaşamına katılımı erkekler karşısında oldukça düşüktür. İran İstatistik Kurumu 2017-2018 yılı verilerine göre yüksek öğretim mezunu işsizlik oranı % 18,1’dir. Bu oranın % 12,9 erkeklerden oluşurken, kadınlar % 28,1 oranında işsizler arasına katılmıştır.

⁷ Besic, 1979 İran Devrimi sonrası İran Devrim Muhafızları Ordusu’nun bir alt kolu şeklinde faaliyet gösteren gönüllü gençlerden oluşan milis gücüdür.

⁸ Yasemin Konukcu, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü’nde “Küresel Hegemonya ve Güçler Dengesi Bağlamında ABD-İran İlişkileri” başlıklı doktora çalışmasını tamamlamış ve halen İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi’nde öğretim üyesi olarak çalışmakta, İran çalışmaları alanında çok sayıda makale kaleme almıştır. Ata Mohamed Tabriz, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “Modern İran’da Siyasal Şiddetin Ortaya Çıkma Mekanizmaları” başlıklı doktora çalışmasını tamamlamıştır. Bağimsız araştırmacı olarak çok sayıda makale yazmıştır. Feyza Gümüşlüoğlu, gazeteci

ve Ortadoğu araştırmacısıdır. Ortadođu ve Afrika Araştırmacıları Derneđi'nde (ORDAF) halen yazar olarak alışan Gümüőođlu, Washington DC'deki Middle East Institute isimli dűőünce kuruluşunda bir dönem araştırma asistanlığı görevinde bulunmuştur. Ortadođu ve Kuzey Afrika'yı çalışma bölgesi olarak seçen Gümüőlüođlu'nun bu alana ait yazmış olduğu eserleri de mevcuttur.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (2014). *Modern Iran Tarihi*. (ev. D. şendil). 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İř Bankası Kűltür Yayınları.
- Andreeva, E. (2007). *Russia and Iran in the Great Game: Travelogues and Orientalism*. Abington: Routledge.
- Ateş, T. (2009). *Siyasal Tarih*. 3. Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Braidotti, R. (2017). *Göçebe Özneler*. (ev. Ö. Karakaş). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Cankoçak, R. (2016). Tek cinsiyetçi toplum modeli ve kadının üç boyutlu yalnızlığı. (Yay. Haz. Z. Direk). *Cinsiyeti Yazmak* içinde (215-236). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Castles, S. (2000). *Ethnicity and Globalization, From Migrant Worker to Transnational Citizen*. London: Sage..
- Castles, S., & Miller, M. J. (2008). *Göçler ağı Modern Dűnyada Uluslararası Göç Hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cockburn, C. (2004). *The Continuum of Violence: A Gender Perspective on War and Peace. Sites of Violence: Gender and Conflict Zones*, içinde Wenona Giles ve Jennifer Hyndman (Ed.) Los Angeles: University of California Press.
- oşkun, E. (2016). Türkiye'nin göç rejiminde toplumsal cinsiyet faktörü: Ugandaalı göçmen kadınlar örneği. *Fe Dergi*. 8(1): 91-104.
- oşkun, E. (2017). Türkiye 'de kağıtsız göçmen kadınlar ve sosyal hizmetler. *alışma ve Toplum*. 3: 1299-1315.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemleri*. (ev. M. Aydın). Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Çırak Kurt, S. (2019). Nitel veri analizi. (Ed. S. şen ve İ. Yıldırım). *Eğitimde Araştırma Yöntemleri* içinde (439-463). Ankara: Nobel Yayınları.
- Dedeoğlu, S. & Ekiz-Gökmen, . (2020). Göç teorileri, göçmen emeği ve entegrasyon: kadınların yeri. (Der. K. Biehl ve D. Daniş). *Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Türkiye'de Göç Araştırmaları* içinde (18-37). İstanbul: Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın alışmaları Mükemmeliyet Merkezi.
- Evgeny, S. (2013). *The Great Game, 1856-1907: Russo-British Relations in Central and East Asia*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Faist, T. (2003a). Sınırları aşmak, devletaşırı alan konsepti. (ev. S. Dingilođlu). T. Faist (ed), *Devletaşırı Alan Almanya ve Türkiye Arasında Siyaset, Ticaret ve Kűltür* içinde (15-56). İstanbul: Bađlam Yayınları.
- Faist, T. (2003b). *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar*. (ev. A. Z. Gűndođan vd.). İstanbul: Bađlam Yayınları.
- Freedman, J. (2015). *Gendering the International Asylum and Refugee Debate*. 2nd Edition. Basingstoke: Palgrave MacMillan.

- Freedman, J. (2016). Sexual and gender- based violence against refugee women: a hidden aspect of the refugee crisis. *Reproductive Health Matters*, 24(47): 18- 26.
- GİB (Göç İdaresi Başkanlığı /Genel Müdürlüğü). *Kitlesel Göçler*. <https://www.goc.gov.tr/> kitlesel-akinlar, (Erişim Tarihi: 24.12.2020).
- Green, J.D. (2003). Countermobilization in the Iranian Revalution. In (Ed. by J.A. Goldstone). *Revolutions*. 3.rd Ed. Wadsworth: Thomson. 235-245.
- Güral, D. (2006). İnsan ticareti mağdurları. *Uluslararası Göç Sempozyumu 8-11 Aralık 2005*. İstanbul: Zeytinburnu Belediye Başkanlığı.
- İran İslam Cumhuriyeti Anayasası (Orjinali Farsça), <http://www.divan-edalat.ir/show.php?page=base> (11.01.2022)
- İran İslam Cumhuriyeti Medeni Kanun (Orjinali Farsça), http://www.ghanoonbaz.com/anavin/Madani/Canoon_Madani/Madany.htm (11.01.2022)
- Johnson, J. M. (2002). *In Depth Interview Research Context & Method*. (Ed. J. F. Gubrium & J. A. Holstein). London: Sage Publications.
- Karasar, N. (2014). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. İstanbul: Nobel Yayıncılık.
- Kınlmaz, A., ve Erol, M. S. (2018). İran Diasporası'nda kadın üzerine bir okuma. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 2(2): 14-43.
- Koç, M. (2017). *İran'da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-I: Devrim Rehberliği*. (Ed. U. Başar). İRAM Analiz.
- Lacoste, Y. (2008). *Büyük Oyunu Anlamak*. (Çev. İ.Akça). 2. Baskı. İstanbul: NTV Yayınları.
- Loftı, S., Porsuk, S. (2021). Türkiye'ye göç etmiş İranlı kadınların sosyo ekonomik durumlarının değerlendirilmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 20(78). 1047-1059.
- Özdal, B. (2000). *21. Yüzyıla Doğru Almanya'daki Türkler ve Türkiye-Almanya İlişkilerine Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sayın, H. (2019). *Uluslararası Göç ve Uluslararası Güvenlik*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Sayın, H. ve Çırakoğlu, A. (2018). Din ve modernlik tartışmaları çerçevesinde 1979 İran Devrimi. *İnsan&Toplum*. 8(4). 95-123.
- Spijkerboer, T. (1994). *Women and Refugee Status; Beyond the Public/ Private Distinction*, Study Commissioned by the Emancipation Council, The Hague.
- Statistical Center of Iran. *Statistical Yearbook, 1396: 2017-2018* <https://www.amar.org.ir/Portals/1/yearbook/1396/17.pdf>, (Erişim Tarihi 11.12.2020).
- Tanesini, A. (2012). *Feminist Epitemolojilere Giriş*. (Çev: G. Demiriz vd). İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Tekeli, İ. (2008). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekin, H. H. ve Tekin, H. (2006). Nitel araştırma yönteminin bir veri toplama tekniği olarak derinlemesine görüşme. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(13): 101-116.
- Toksöz, G. (2006). *Uluslararası Emek Göçü*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- UNESCO Institute For Statistics, <http://uis.unesco.org/en/uis-student-flow> Erişim Tarihi (11.12.2020).
- World Bank, *World Development Indicators*, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, (Erişim Tarihi: 11.12.2020).
- Yantur, P. (2017). *Ortadoğu Ülkeleri Perspektifinde Kadın İstihdamı İran ve Türkiye Örneği*. Marmara Üniversitesi Doktora Tezi.
- Yergin, D. (1995). *Petrol*. (Çev. K. Tuncay). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yılmaz-Başçeri, E. (1998). Uluslararası göç. (Haz. F. Sönmezoğlu). *Uluslararası Politika Yeni Alanlar Yeni Bakışlar* içinde. İstanbul: Der Yayınları.

Julia Caroln Sachseder (2023). *Violence against Women in and beyond Conflict: The Coloniality of Violence* (Çatışma İçinde ve Ötesinde Kadına Yönelik Şiddet: Şiddetin Sömürgeleşmesi). London New York: Routledge, 243 pages, ISBN: 978-1-003-14833-3

Even though the 21st century saw an unprecedented social and economic changes which improved women's inclusion in public spheres, yet the violence against women is a global menace which needs to be analyzed and addressed. Julia Caroln Sachseder's¹ new book *Violence against Women in and beyond Conflict* presents an ethnographic study of gendered violence against women in Columbia which continues to impact women's emancipation in the conflicted region. This book is part of a world series in Gender in a Global/Local Worlds, edited by Jane Parpart, Marianne H. Marchand and Rirhandu Mageza-Barthel.

Violence against Women in and beyond Conflict is organized into seven main parts, dissecting the complexity associated with this global phenomenon from a regional perspective i.e., violence against women in post-colonial Columbia. The introduction Peace for Some, and a Continuum of Violence for Others of the book explains that since the signing of the peace accord in Colombia more than 800 social activists and over 200 ex-FARC members have been killed in targeted assassinations, massacres have increased, forced displacements have continued, and sexual violence has remained prevalent. Most of the acts of sexual violence and displacement have been related to paramilitaries. In this section, author points out that while violence against women occurred everywhere and across all socio-economic classes, this continuum of violence was not directed against all women and men in the same way and with the same purpose but disproportionately affected specific groups of Colombia's population, namely women and especially those of African and Indigenous descent.

The author claims that the violence continues at the same time as the peace agreement is celebrated within and outside Colombia. In author's view, the Indigenous and Afro-descendant women faced sexual violence and displacement. This book is rich in women's narratives, thoughts, and emotions. The first part of the book a State of the Art and Theoretical Perspectives on Conflict, Sexual Violence, and Displacement, explains a theoretical framework that theorizes the junctions of gender, race, and class in producing violence as part of the same system anchored in conditions of coloniality.

The author provides details of the ethnographic research carried out in Colombia. The book builds upon lived experiences of conflict-affected women. Extensive ethnographic research was conducted in 2016 and 2017 in some of Colombian rural and urban areas affected by violence and conflict. This chapter provides a critical engagement with the state of the art and existing theorizations on the relationship between the global political economy, conflict, and political violence before establishing the concept of "coloniality of violence."

This book builds on and further develops understandings of (postcolonial) gendered and racialized hierarchies in the global political economy for the purpose of legitimizing and naturalizing the production and invisibilization of violence against women. In part two, *A Feminist Ethnography of Violence in (Post) Colonial Settings*, the author explains details methodological strategies to critically discuss the positionality and situatedness of the researcher as implicated within the “colonial power matrix” Ethnographic field work, narrative interviewing, and focus group discussions were methods employed to understand war, violence, and (in)security. Ethnographic research was conducted in 2016 and 2017 in some of Colombia’s rural and urban areas affected by violence and conflict. The author conversed with more than 80 individuals. (Interviews and focus group) These included mostly women from Indigenous and Afro-descendant communities.

Author drew on rich feminist and post/decolonial scholarship. Women’s experiences are conceptualized not as isolated but as dialectically relational to e.g., gender, race, and class. The author highlights that violence against women speaks to processes of victimization throughout Colombia that are systematically produced at the intersection of transnational capital, gender, and race. Part three - *Understanding Present Through Past: Colombia’s Colonial Experience and its Armed Conflict in Historical Perspective* of the book presents the historical and political-economic developments in Colombia. Author points out how the colonial power matrix and its main promise, modernity, have been fundamental to the nation-building process along with capitalist development in Colombia. As the section argues, the transition from the colonial period was thus not a radical transformation of power structures but rather a perpetuation of the colonial/modern ontology through the (material and discursive) conquest of the “damnés”

The author highlights how since the beginning of colonialism in Colombia, the idea of racialized and gendered difference had been reinforced and continued to serve in ordering the political, economic, and epistemic relations through exclusion/inclusion dichotomies. The author contextualizes the relationship between colonialism, armed conflict and gendered violence. This book further illuminates how gender can be utilized during war and conflict either to consolidate social oppression on women or conversely, to be channeled to break it. The chapter introduces and differentiates between the involved actors, including the guerrilla groups, paramilitaries, drug-traffickers, the state, and later the United States as well as transnational corporations (TNCs). It is explained how colonialism and the formation of the nation-state have (re)produced intersectional power asymmetries and the colonial notion of the “Other” women and men as always-already devaluated.

In part four, *Women’s Experiences of Violence and Insecurities in Colombia’s Conflict*, the author describes the women’s personal accounts, backgrounds, and positionalities, their everyday experiences of violence with racialized, gendered, and economic structures in Colombia. The author quotes experiences of Colombian women and focuses on women’s relationship to land as a form of empowerment in the context of pre-existing gendered and racialized power

relations before engaging with the production of gendered and racialized violence intensified by TNCs, paramilitaries, and the state. Many women understood their construction as an Indigenous or Black woman.

In author's viewpoint, the sexual violence and internal displacement multiplicate and disproportionately affect Afro-descendant and Indigenous women in those zones that have previously been sites of violent colonization and in which global economic actors, such as TNCs, have emerging or developing mega-projects. Violence in Colombia has its roots in colonialism and is linked to gendered and racialized forms of oppression within the global political economy. Women's conflict experiences are manifestations of a continuum of gendered and racialized violence exacerbated by the relationship between TNCs, the state, and paramilitarism. The narrative insights gained through by ethnographic intersectional analysis present powerful examples of this complex correlation.

The fifth part of the book "After" Violence: Territory, Identities, and Resistance, the author highlights women's development of multiple forms of resistant agency through the establishment of "subaltern community-building" in the ambivalent context of peace and conflict. These themes add to the understanding of the political economy of violence by giving voice to and making visible some of women's long-hidden conflict stories. The chapter explains the relationship between violence and territory; the disruption of family bonds, social networks, and identity, psychological and physical health problems within a system of state's impunity. The author sees women as not only victims but also as agents in a context of generalized and structural violence in a postcolonial country with unstable peace.

In her words women built up their own support networks, participated in a variety of acts of peace building, and develop solidarity alliances, especially given the high risk of insecurities and violence many of them face, contributing to a new sense of independence and self-identity. They formed their own grassroots organizations with a focus on gendered and racialized violence. Through their engagement with each other, they worked to challenge the gendered dichotomies of active/passive and the racialized image of the "powerless" and victimized "Other" woman.

In the sixth and ultimate part of the book, "The Coloniality of Violence: Women's Experiences of Extractive Insecurities in Colombia and Beyond, the author discusses the major findings critically and systematically by highlighting its theoretical, methodological, and empirical contributions to peace and conflict studies in International Relations more broadly, to feminist global political economy and feminist security studies more specifically. Those who are primarily affected by sexual violence, their experiences are the center of the ethnographic research, corroborated with NGO reports, and other scientific studies; and it offers in-depth insights into the dynamics of violence in Colombia but goes beyond this case.

Concluding Remarks

Julia Carolin Sachseder's new book *Violence against Women in and beyond Conflict*, details the key impediments to ending violence towards women globally

explaining how 'other' is created and how masculinities and femininities are shaped in a post-colonial armed conflict region. Sachseder's book is impressive, providing a comprehensive and detailed account of the issue. Although violence against women in conflict zones is a topic increasingly gaining international attention, it is paramount to foster greater discussion on the cultural, societal, political, and structural causes contributing to violence against women, making this a timely book. The foundation of the book lies on lived experiences of Colombian women which they shared with the author during her time in Colombia. The author considers her research "not as an abstract scientific undertaking but as a political practice to challenge what's expected and expand what we know about violence, war, and peace".

The book further explores the practices and constructs that lead to sexual violence and internal displacement in armed conflict regions. For this purpose an ethnographic research is conducted and it offers cutting-edge insights. The author argues that to understand violence against women it is important to understand the intersection of transnational capital, race, and gender because it produces as well as maintains the violence. The author highlights that violence against women is a process of victimization throughout Colombia that is systematically produced at the intersection of transnational capital, gender, and race. The book uses the Colombian armed conflict as the primary case study but develops a broader framework for theorizing and understanding the relationship between the global political economy, the history of coloniality, and intersectional constructions of gender and race regarding conflict and violence. Author sees violence against women as part of a larger system of political, social, and economic inequality that is rooted in colonialism, and exploited and aggravated by transnational capital relations. The author points out that state and non-state actors especially the paramilitaries, are involved in this violence. The book highlights implications for meaningful and sustainable peace in post-conflict contexts.

Colombia has considerable deposits of natural resources, which include coal, petroleum, and gold. Therefore, land is seen as a commodity and being the center of disputes, it is the core reasons for structural and overt violence in Colombia's armed conflict. The book highlights how abundance of natural resources caused high levels of sexual violence and internal displacement. Armed actors in Colombia control and evacuate areas where gold deposits or other resources were present. Sexual violence and internal displacement were aggravated by global and local efforts to "clear" fertile land for (transnational) capital. Women racialized as Black or Indigenous were primary targets of sexual violence and displacement. It can be said that the author presents the global political economy of Colombia's armed conflict.

This colonial dichotomy of human/not fully human helped construct Indigenous and Afro-descendant women as primary targets who could get raped and displaced. The state or the international community never provided any support to them. Violence not only served as part of a strategy of displacement to fragment and disintegrate the affected communities with the purpose of clearing land for the implementation of mega-projects in the extractive sector.

This book elucidates that violence against women serves symbolic and social gains through dehumanization as a symbolic attack on the entire community and as an instrument to impose social means of control by a particular gendered and racialized regime that is rooted in colonial time. The author argues that in order to understand the very structure and conditions of sexual violence and internal displacement it is crucial to understand an analysis of paramilitary group's relationship with the state and TNCs in the context of intersectional and post-colonial power relation

This book sets out a dialectic approach of why peace for some may mean violence for others. It highlights the broader social, economic, and political conditions that generate and maintain structural and overt violence in (post)conflict settings. The author skillfully carries out the complex discussion with clarity and elegance, making this reading accessible to the readers. This work is of importance and interest to students and scholars of international relations, gender studies, and conflict studies; as well as policymakers, (non)governmental organizations, and practitioners interested in conflict and security.

Beyond doubt, the book's highlights are parts three and four. These lay down the foundations for a deeper understanding of violence against women as analyzed through ethnographic research embedded in race, gender, and political economy. In part four, the chapter dealing with lived experiences of sexual violence provides a holistic perspective of violence against women in Colombia in particular.

The author brings women's voices to the fore by providing a detailed empirical analysis of their everyday experiences emphasizing on the economic, political, cultural, and social effects in terms of women's experiences of dispossession, loss of community as well as limited access to economic resources and health care. Author points out how gender and race as "embodied markers" are central in informing women's experiences and prolonging the state and effects of violence. By eliciting how vulnerabilities, positionalities, and processes of victimization affect women in various ways, this chapter, thus sensibilizes towards women's histories of agency and oppression. Author has done a more structural analysis by situating them within debates on transnational capital networks and (post)colonial constructions of gender and race. Sachseder points out how and why specific groups were more vulnerable and thus focus on specific types of violence, the involved actors, the context, and the effects on women's lives.

The author highlights violence against women as part of a larger system of political, social, and economic inequality that is rooted in colonialism, and exploited and aggravated by transnational capital relations bringing to the discussion a sociological, and international approach to the topic. She maps out the socio-cultural factors and power structures in modern societies that are contributing to sexism. Sachseder highlights that structural causes of violence against women are pervasive in the 21st century in armed conflict regions. Her unique perspective and ethnographic experiences make this book thoroughly engaging and surprising on many levels. The author's approach is courageous.

She delves deep into gender studies discussions regarding the formation of masculinities and femininities, and culture-related issues. Through a feminist perspective, she explains how violence against women in Colombia had its roots in colonialism yet that violence continued even during armed conflict and after peace negotiations.

The book is impressive in its content and structure. It is a compelling read. This book brings the contentious issue of violence against women to the forefront of the international academic debate. Sachseder's work is an essential read for all those with an interest in gender studies and international relations, politics and gender, gendered violence, women's rights, feminist theory, and conflict studies. The author's mastery of this complex discussion is presented with clarity and elegance, making this reading accessible to experts in the field as well as non-academic public.

Sonia Zeeshan

Ph.D. student
Eastern Mediterranean University
Faculty of Communication and Media Studies
Communication and Media Studies Graduate Program
Famagusta-North Cyprus
E-posta: soniazeeshan2017@gmail.com
ORCID No: 0000-0002-1683-3539

Not

¹ Julia Carolin Sachseder is a Post-doctoral Fellow in the Departments of International Relations and Gender Studies at the Central European University, Austria. She is also an affiliated postdoctoral Researcher at the Austrian Institute of International Affairs (OIIA), and a Lecturer in the Department of Political Science at the University of Vienna, Austria. Her research interests involve primarily the political economy and (post) coloniality of violence and (in)security, gender, as well as non-state and corporate actors in peace and conflict.

Leslie Kern¹ (2020). *Feminist Şehir: Bir Saha Rehberi. (Feminist City: A Field Guide)*. (çev. B.S. Aydaş). İstanbul: Sel Yayıncılık. 197 sayfa. ISBN: 978-605-772-837-1

Şehirler, yalnızca coğrafyanın ya da mimarlığın inceleme alanı olamayacak kadar çok çeşitliliği içinde barındırır. Şehir ve şehre ait unsurlar; sokaklar, binalar, parklar çeşitli şekillerde ulaşım, barınma, dinlenme alanları olabilir. Aynı zamanda şehirler sosyal, kültürel, ekonomik ilişkilerin sürdürüldüğü ve başkalarıyla karşılaşmaları mümkün kılan alanlardır. Şehirde gezinmek, şehrin yalnızca bir bölümünde yaşamayı tercih etmek, sokağa çıkmak gibi eylemler bu çeşitlilik dolayısıyla kimi zaman korku, eğlence ve kısıtlamayla karakterize edilebilir. Leslie Kern, şehrin barındırdığı çeşitliliği, şehir ve şehre ilişkin ortamların cinsiyetlendirilmesini, bu durumun sosyal ilişkileri nasıl şekillendirdiğini ve dönüştürdüğünü *Feminist Şehir* adlı kitabında araştırmaktadır. Bu kitabında kent ve toplumsal cinsiyet çalışmalarına katkıda bulunmaya çalışmış, kentin hem kişisel hem de eleştirel bir anlayışını üretmiştir.

Kern, çalışmasında başlangıçta bir coğrafya unsuru olan şehri, feminist bakış açısıyla inceleme girişiminde bulunur. Kendini “en yakın coğrafya” olarak kitabın merkezine yerleştirir (s.21). Yazar, feminist şehir yolculuğuna kendi deneyimlerinden faydalanarak çıkar ve böylece şehrin toplumsal cinsiyete dayalı çıkmazlarını deneyimleriyle sorgulamaya ve anlamaya çalışır. Feminist kentsel araştırmalar ve popüler kültürü de analizlerine katarak kadınların ve marjinalleştirilmiş grupların şehirdeki sorunlarını tartışmaya açar. Onun ortaya koyduğu gibi toplumsal cinsiyete dayalı biçimde şehir, günlük yaşamı fiziksel, sosyal, ekonomik ve sembolik olarak pek çok şekilde kısıtlamaktadır.

Kern’in kısa tarihsel analizine göre; şehirle ve şehirdeki mekânlarla tarih boyunca güç eşitsizliklerinin, dışlayıcı uygulamaların, baskıcı sistemlerin merkezleri olarak karşılaşmıştır. Politika oluşturmada ve karar alma süreçlerinde yerel toplulukların dışlandığı görülürken bu eşitsizliklere en sık maruz kalanlar; kadınlar, engelliler, farklı ırka mensup insanlar, göçmenler, azınlıklar olmuştur. Kern, kendi deneyimleriyle yola çıksa da bu varsayımlarla şehrin ve en nihayetinde mekânın cinsiyetlendirilmesine ilişkin keşfi boyunca feminist keşimsellik yaklaşımını kullanmaya çalışmıştır.

Kitapta kadınların şehri nasıl deneyimledikleri; arkadaşlıklar, kişisel alan, protesto, korku gibi temalar etrafında tartışılmıştır. Temalar, giriş ve sonuç olarak düşünülmüş başlıklarla birlikte yedi bölümde analiz edilmiştir. Giriş bölümü olarak tasarlanmış *erkekler şehri*, kamusal ve özel alanın düzenlenmesinde kadınların konumunu araştırarak başlar. İlk bölüm olan *anneler şehrinde* bir flanör olarak şehirde gezintiye çıkmanın imkanı tartışılır. *Arkadaşlar şehri*, kısıtlamalardan ve gözetimden uzaklaşarak şehri keşfedebilmek için arkadaşlığın göz ardı edilen rolüne eğilir. *Tekler şehri*; yalnız yaşayanlar, yalnız anneler ve yalnız kadınlar için şehirde özgürce var olabilmenin zorluklarını anneler ve erkekler şehri bölümlerine de geri dönerek ortaya koymaya çalışır. *Protesto şehri*, yazarın deneyimlerini en yoğun paylaştığı bölümdür, bu bölümde şehir hem mücadele alanı hem mücadele konusu olarak ele alınır. Son bölüm olarak sunulan *korku şehrinde*, korkunun şehir deneyimini değiştirmesinin yanı sıra sosyal, ekonomik hatta fiziksel olarak kişileri

yeniden konumlandığı üzerinde durulur. Bir sonuç bölümü olarak kurgulanan *olasılıklar şehrinde*, feminist bir şehir var edebilmek için kadınların karar alma süreçlerinde daha fazla yer alması gerektiğine dair çeşitli örnekler sunularak çalışma sonlandırılır.

Erkekler Şehri

Kern, erkekler şehri bölümüne şehrin erkeklere özgü şekillenişinin tarihsel bir arka planını çizerek başlar. Kadınların geçmişten günümüze doğru şehirle ilişkisini çeşitli örneklerle tarihsel olarak tartışır. Savaş sonrası yaşanan kentsel dönüşüme, banliyölerin oluşumuna, ırksal ayrımcılığa, sistemli göçün tarihine ve tüm bunlar yaşanırken cinsiyetin ihmal edilmesine genel bir giriş yapar. Şehrin yapısının erkeklerin ihtiyaçlarına, hareket edebilirliğine ve fiziksel yapısına odaklandığını belirtirken iş, ev, bakım sorumluluğunu üstlenen kadınların göz ardı edildiğini savunur. Yazara göre; kadınların şehirle ilişkileri tarih boyunca olduğu gibi sanayi devrimi ve sonrasında da benzer şekilde gerçekleşmiştir. Tarihsel bir izlek takip edilerek ortaya konulduğu gibi Viktorya dönemiyle birlikte şehirde kadınların korunması gerekenler ve kontrol edilmesi gerekenler olarak basitçe iki gruba ayrıldığı görülmektedir. Şehrin karmaşık bir yapı olduğu varsayımı kadınların bir kısmının şehirden uzak durması; bir kısmının ise şehirde kontrol edilmesi, eğitilmesi, zaman zaman sürgün edilmesi gerektiği düşüncesini geliştirmiştir.

Tarihin ilerleyişiyle birlikte kadınların kontrolü, şehirden uzak tutulması gerekliliği farklı alanlarda ve farklı biçimlerde yeniden tekrarlanmıştır. Bu anlayışa göre; kadınlar görece özgürlük kazanmış olsalar da kadınların çalışması aynı zamanda kendi evlerine daha az zaman ayırmalarına neden olmuştur. Bu yeni bir yorumu da beraberinde getirmiştir; eve zaman ayırlamadığında ve ev temiz tutulmadığında işçi sınıfı ahlaksızlaşmaya başlamıştır (s.17). Ahlaksızlık, özel ve kamusal alanda çeşitli kötü huyların yaygınlaşmasını tetiklemiştir. Ahlaksızlık durumu ve kötü huyların yaygınlaşmasının sorumluluğu ise ev içi bakımı üstlenen kadınlara yıkılmıştır. Sonuçta, bir toplumsal kötülük olarak ifade edilen fuhuşun da bu nedenle yaygınlaştığı; ailenin, toplumun sarsılmasına ve hastalıkların yayılmasına fuhuşun sebep olduğu düşünölmeye başlanmıştır.

Mikrop teorisi öncesi anlayışıyla hastalığın, zararlı lağım kokularıyla pis havaya karışarak yayıldığına inanılmıştı. 19. yy'da kolera tartışmasında bulaşıcılık teorisi ve ona karşı çıkanlar olmak üzere temel iki görüş bulunmaktaydı. Karşıt görüşü benimseyenler miasma teorisini öne sürerek hastalıkların kötü hava yoluyla bulaştığına inanmış, mikropla insandan insana bulaştığını kabul etmemişti (Evans, 2005). Bu inanış, ahlaksızlara yakın olunarak ahlaksızlığın da yayılabileceği düşüncesini beslemişti. Böylece ahlaki pis hava kavramı ortaya çıkmaktaydı. Ahlaki pis hava, Kern'in çeşitli örneklerle ortaya koyduğu gibi *düşmüş kadın* kavramının dönemin romanlarında sıkça anılmaya başlanmasında da etkendi (s.17). Aynı zamanda yerli nüfusun kentleşen bölgeden uzaklaştırılması için aynı kadınlar araç hâline getirilmişti. Bunun iki yönlü faydası olduğu düşünölmekteydi; hem bu kadınlar yerlilerle evlendirilerek kontrol altında tutulabilecek, hem de yerliler göçmeye zorlanarak her iki istenmeyen unsur da şehirden uzaklaştırılabilecekti. Buna beyaz kadınların yerli yerleşimci tehlikesinden korunması için de ihtiyaç duyulmaktaydı.

Sömürgeciler yalnızca yerli erkekleri değil yerli kadınları da kendileri için tehlike olarak algılayarak eğilimindedir. Onlara göre; sömürgeciler vahşiliği dizginlemeye çalışırken yerli kadınlar vahşiliği yayan kişilerdir. Kern'e göre kentsel dönüşümlerde yerli kadınların tehdit olarak düşünülmesi yalnızca sömürgecilerle sınırlı ve dönemsel değildir. Ona göre; zaman ilerlemesine rağmen kadın bedeninin denetimi şehir iyileştirmelerinde hâlâ son bulmamıştır. Bunu temelde modern kentsel bir sorun olan obeziteyle mücadele gibi kampanyaların bedeni denetlemeye yönelik girişimleriyle örneklendirir (s.19). Bu kampanyaların çoğunlukla kadınları ve çocuklarını hedef alması, kadınları yalnızca birey olarak değil anne olarak da hedef göstermektedir. Obeziteyle bağlantılı olarak arabaya bağımlılık ve fast food tüketimi gibi temel söylemler modern kentsel sorunları ifade eder. Aynı zamanda bu kampanyalar, geçmişte yapılanlara benzer bir denetimin dönüşmüş hâline işaret eder. Burada yeniden kadın bedeni kentsel sorunların kaynağı olarak görülür.

Kern, tarihsel anlatısının ardından tartışmayı, şehrin erkeklerin şehri olarak toplumsal cinsiyet rollerini destekleyici ve kolaylaştırıcı şekilde tasarlandığını belirterek sürdürür. Kadınların günlük deneyimleri bu tasarımlarda göz ardı edilir. Oysa şehirde kadınların nasıl hareket ettiği, kenti nasıl deneyimlediği, yaşamını kentte nasıl sürdürdüğü toplumsal cinsiyet kimliği tarafından şekillendirilir. Kern, kadınların kenti deneyimleme biçimlerinin nasıl değiştiğini tecavüz mitleriyle örneklendirerek açıklar (s.23). Herhangi bir tecavüz durumunda mağduru suçlayan teorilerden biri tecavüz mitleri teorisi. Burt (1980:217) tarafından ortaya atılan tecavüz mitleri teorisi; mağdura yönelik ön yargı ve yanlış inançları ifade etmek üzere kullanılır. Tecavüz mitleri, suçlu kısmen kurbanı yönlendirir. Bu mitler, tecavüz kültürü ile yakından alakalıdır. "Ne giyiyordun, neden bildirmedin?" sorularıyla tecavüz miti soruları olarak karşılaşırlar. Kern, bu mitlerin aynı zamanda bir coğrafyaya sahip olduğunu da belirtir (s.23). Böylece kadınlar zihinsel tehlike haritaları oluşturur. "Neden gece yalnız yürüyordun, neden kestirmeden gittin, yalnız başına otobüs mü bekliyordun, o mahallede ne yapıyordun?" soruları gerçek tehditler kadar zihni şekillendirir. Gezmek, çalışmak, eğlenmek ve şehirde yer edinmek için kadınlar bu haritaya göre hareket etmeye çalışır. Kern'e göre bütün bu mitler sonunda kadınlara "şehir sana göre değil" demeye başlar.

Kern, feminist coğrafyacı Jane Darke'dan alıntılanarak her yerleşimi, toplumdaki ilişkilerin mekâna yazılması şeklinde tanımlar: "*Şehirler ataerkilliğin taşa, tuğlaya, cama ve betona yazılmış hâlidir.*" Çevre, onu inşa edenleri yansıtır. Kern, ilaçlardan kaza deneylerine ve kurşungeçirme yeleklerine kadar her şeyin erkek ihtiyaçlarına ve bedenlerine göre uyarlandığı bir dünyada şehirlerin tasarımının da erkeklere göre şekillenmesinin tesadüf olamayacağını ekler (s.28). Erkekler şehrine dair çeşitli somut örnekler sunarken kentin cinsiyetine dair de düşünmeye sevk eder. Çeşitli yazarların düşüncelerine yer verir ve kurumsal ekonomik bir gücün göstergesi olarak daha yüksek olması planlanan kentsel yapıların eril iktidarı somutlaştırdığını belirtir. Bunu üreme fantezisiyle bağdaştırarak açıklar (s.29). Şehirlerin fiziksel ve ekonomik olarak erkek ölçülerini temel aldığına dair bu görüşünü farklı örneklerle destekler. Şehir, erkek bedenlerini model alırken kadın bedenlerini de paradoksal bir şekilde dönüştürür ve değiştirir.

Kern, deneyimlerin şehir inşasına yansıtılabilmesinin kadınların mimarlık ve planlama mesleklerine katılmasıyla tek başına yeterli olamayacağını savunur. Bunu yetersiz bulmasını iki şekilde açıklar (s.30). İlki, deneyimlerin de hâlihazırda ataerkil toplum tarafından şekillendirildiği ve bir meslek grubunda yer almanın tek başına ataerkilliğe tam bir karşı duruşu ifade edemeyeceğidir. İkincisi ise kadınları bir bütün olarak varsaymanın toplumsal farklılıkların gözden kaçmasına neden olacağıdır. Bu nedenle Kern, kesişimsellik yaklaşımını kitabın merkezine yerleştirir. Teorik olarak kesişimselliği temel alan Kern, kitabın tamamında öncelikli olarak kendi deneyimlerini paylaşa da başkalarını dışlama riskinin göz önünde bulundurulması gerektiği üzerinde durur. Şehirdeki fiziksel pek çok engele örnek verirken sınıfsal, ırksal, kültürel bariyerlerin cinsiyetle keşiştiğine vurgu yapar. Kentsel alanda var olma girişimi ve talebinde bulunan kadınların sömürge pratikleri başta olmak üzere çeşitli söylemleri güçlendirebileceği ve yansıtılabileceği tehlikesine dikkat çekerek erkekler şehri bölümünden anneler şehri bölümüne geçiş yapar.

Anneler Şehri

Kern, anneler şehri bölümünde annelik deneyimiyle beraber büyük oranda çevresini algılama biçiminin sarsıldığını belirtir. Kültürel olarak topluluklar arasında farklılıklar olduğunu söylemek mümkün olsa da Kern öncesinden farklı bir şehir deneyimlemektedir. *“İnsanlar çıkık göbeğime sanki üzerinde 'Burayı ovun lütfen!' yazıyormuş gibi davranıyorlar.”* diyen yazar için vücudundaki değişim onu bir anda istemediği şekilde görünür kılmıştır (s.41). Hamilelik ve annelikle ilgili olarak şehirlerin birer düşman kılığına büründüğünü belirten Kern, bu bölümde geniş ölçüde bir kadının şehirde anonim ve görünmez olabilmesinin mümkünlüğünü tartışır. Sürekli taciz beklentisini görünmezliğin ve anonimliğin başlıca kısıtlayıcısı olarak görür (s.38). Engelli olmamak ya da beyaz olmak gibi ayrıcalıkların bir ölçüde anonimlik-sağlasa da hamilelik durumunda bunun tamamıyla ortadan kalktığını belirtir. Şehirde görünmez olabilmeyi bir kadının flanör olup olamayacağına dair tartışmalarla birleştirir. Benjamin (2012:92), Fransızca’da “avare gezinen” anlamına gelen flanör kelimesini sokakta dolaşırken gördükleri üzerine düşünce üreten kişi anlamında da kullanmıştır. Buradan yola çıkılarak flanörün boş zamanı olduğu ve bu boş zamanı düşünme eylemiyle değerlendirdiği söylenebilir. Baudelaire’in flanöre ilişkin yazdıkları ise Kern’in tartışmasını anlamayı oldukça kolaylaştırır. Baudelaire (2013:33) flanörü; kalabalığın ve hareketin ortasında, evinde gibi hissederek dünyayı gözlemleyen ancak bunu yaparken dünyadan gizli kalabilen kişi olarak ifade eder. Burada aynı zamanda görmek ve görülmek çiftini ayıran panoptikon benzeri bir merkez-halka durumu söz konusudur (Foucault, 1992:253) Charles Baudelaire ve Walter Benjamin’in flanörü hareketin merkezinde, kalabalıkla bütün ve yine de anonimdir. Georg Simmel bıkkınlık özelliği ve anonimlik becerilerini kentin ayrılmaz parçaları olarak belirler. Kern ise bu ifadelerle yönelik olarak flanörün daima engelli olmayan beyaz bir erkek olarak düşünüldüğünü belirtir ve flanör tipine sahip çıkanlar ve eleştirenlerin bakış açılarına yer verir (s.39).

Flanörün kadın olabileceği fikrini reddedenler kadınların tam olarak görünmez olamayacağını, onun eril bakışın nesnesi olarak kabul edildiğini; diğerleri ise flanörün kadın olabileceğini ve onun flanör olarak anılabileceğini

belirtir. Lauren Elkin'e² atıfla Benjamin ve Simmel gibi erkeklerin dışı flanör hayal edememesinin sebebi alışagelmış anlayışa uymayan kadınların fark edilememesi olarak ortaya konulur (s.40). Bunun muhtemel sebebinin kamusal alanda dolaşan kadınların amaçları sorgulanmaksızın seks işçisi olarak anlaşılmaları olduğu belirtilir. Kern, dışı flanör/flanözün de normal bir bedene sahip olduğunu belirterek flanöz düşüncesine hamileliği ekler ve bu yeni durumun klasik flanörlükle ilişkilendirilemeyeceğini ifade eder (s.41).

Şehir, kısmi özgürlükler sunmayı ihmal etmez ancak temelde evcilleştirilmiş bir yaşam tarzını destekleyen tüketici alışkanlıklarını da geliştirir. Kern, bu bölümde de flanörlükle başlayan tarihsel izleğini tüketicilik anlayışının köklerine ve banliyölerin oluşumuna değinerek sürdürür. Banliyöler, savaş sonrası geri dönen askerlerin ve büyüyen ailelerin konut ihtiyacını karşılamaya yönelik ekonomik büyümeyi sürdürmek için zorunlu hâle gelmiştir. Ancak banliyö oluşumunun ırk ve toplumsal cinsiyet rollerini etkileyen toplumsal bir gündemi daha vardır. Savaş sonrası Afrikalı Amerikalıların kuzeye göç etmesi pek çok beyaz hane halkını banliyölere kaçmaya yönlendirmiştir ve beyaz göç olgusunu yaratmıştır (s.46). Bu, aynı zamanda kadınların Afrikalı askerlerin ardından üretimde yer alan kadından ev hanımı anneye dönüşmesine neden olmuş, savaştan dönen erkeklere işlerini geri vermeyi amaçlamıştır. Banliyölerdeki hayat tarzı heteroseksüel çekirdek aileyi varsayarak toplumsal cinsiyet rollerini yeniden canlandırmanın çözümü olarak görülmüştür. Banliyöler, kadınları mutfakta tutup, iş yaşamından uzaklaştırırken evi geçindiren erkek figürünün kariyerinin feda edilemeyeceği fikrini yerleştirmiştir. Erkeğin para kazanma potansiyeli sınırlandırılmamış ve banliyöler, toplumsal cinsiyet rollerini doğallaştırmaya yaramıştır (s.47).

Banliyölerde yaşayan kadınlar için toplumsal cinsiyet rollerini güçlendirmeye yönelik çeşitli kısıtlamalar ortaya konulabilir. Kern, ulaşım sistemlerini buna örnek olarak verir. Ulaşım sistemleri banliyölerde yaşayan kadınlar için ek ödeme anlamına gelir. Kern, yapılan araştırmalara atıfta bulunarak ulaşımı, kadınların pembe vergi verdiği alanlardan biri olarak gösterir (s.50). Pembe vergi, toplumdaki kalıplaşmış toplumsal cinsiyet normlarının yarattığı baskıdan kaynaklanmaktadır. Bu yolla kadınlar benzer hizmetler için erkeklerden daha fazla ödeme yapar.

Banliyölerdeki benzer şekilde kadınların karşılaştığı kısıtlamalar, modern şehirlerde şekil değiştirerek sürmeye devam etmiştir. Kern, annelik üzerinden şehirde yaşamın zorluklarını ve kısıtlamalarını örneklendirir. Bebek arabasıyla toplu taşıma ya da asansör kullanmak, dik yürüyen merdivenlerde hareket edebilmek ve dar tünellerden geçebilmek oldukça zordur (s.51). Annelik, şehirde yaşamaya çalışırken kadının neredeyse her şeyi aynı anda ve iki kişilik düşünmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Kern, bu konuyla ilişkili olarak Sharon Hays'a atıfla ebeveynliğin mutenalaştırılmasından bahseder. Burada duygusal olarak çocuk odaklı yaşam, mali olarak pahalı bir yoğun annelik fikrini ortaya koyar (s.55). Hays'ın (1996:8) yoğun annelik olarak adlandırdığı durum çocuk merkezli bir yaşamı önceler. Çocuğun ihtiyaçları, gelişimi ve bakımından anne sorumlu tutulur. Bu, hem kadının yoğun olarak emek kullanımını hem de ekonomik olarak zorlu bir süreci işaret eder. Yoğun anneliğin psikolojik yönünden de bahseden Macdonald'a göre (1998:30) bebek emzirmek

gibi pratikler yalnızca bebeği beslemek için değil aynı zamanda bebekle bağ kurma aracı olarak gerçekleştirilir. Bu varsayımlarla yola çıkıldığında kadın sezgisel olarak da bakım veren kişi olarak kabul edilir ve annelik tam zamanlı bir iş hâline gelerek toplumsal cinsiyet rollerini yeniden üretir. Bu anlayışta tüm annelerin benzer yetenek ve yaşam deneyimine sahip olduğu düşünülür (Porter, 2010:7). Yoğun annelik, annelerin kendilerini çocuklarına adanması, yoğun ilgi göstermesi gibi beklentilerle ifade edilir. İyi ebeveynlik olarak ifade edilen bu pratikler için kullanılacak kaynakları çevrelerinde, yakınlarında arayanlara yönelik bir piyasanın ortaya çıktığı da görülür. Bu piyasa 1980'lerde özelleştirme girişimleriyle birlikte yükselişe geçer. Böylece yoğun ebeveynlik pratikleri aynı zamanda şehri de şekillendirir. Ancak bu ebeveynlik, zaman, para ve duygusal emeği ifade eder ve bu her ailedeki annede bulunmayabilir. Şehrin bu türden bir değişimi benzer şekilde başkalarının dışlanmasına neden olabilir. Kern, 1950'lerde banliyölerde yaşayan annelerden sürekli çocuklarını eğlendirme beklentisi olmadığını da ifade eder (s.57). Günümüz anneleri ise ev dışı ve ev içinde çalışırken çocukları duygusal, fiziksel, kültürel olarak zenginleştirme zorunluluğu yaşar.

Kern, anneler şehri bölümünü toplumsal cinsiyetin birincil eşitlik kategorisi olarak ele alınması ve şehir planlamasında kullanılmasının da sınırlayıcı olabileceğini belirterek tamamlar. Tipik kentli vatandaş; beyaz, trans ve engelli olmayan orta sınıf ve heteroseksüel erkek olarak düşünülür. Benzer şekilde kentli kadın düşüncesi de sınırlı olabilir. Toplumsal cinsiyete duyarlı şehirden öncelikli olarak faydalanacak kişi beyaz yakalı işi olan, evli ve engelsiz kadınlar olarak farz edilir (s.65). Bu durumda toplumsal cinsiyetin güçlendirilmesi, ihtiyaçları karşılanamayan çok sayıda kadını bu grubun dışında bırakabilir. Mutenalaştırma bazen işleri daha da kötüleştirebilir (s.67). Düşük gelirli ırksallaştırılmış kadınlar yerinden edilebilir, aynı kadınlar ulaşım gibi hizmetlerin yetersiz olduğu bölgelere itilerek daha fazla zarar görür ve bu bölgelerdeki hava kirliliği, su kirliliği sorunları anneliği daha da zorlaştırabilir. Özelleştirilmiş hizmetlerden gücü yetenler faydalanırken diğerleri faydalanamaz ve annelik, ebeveynliğin mutenalaştırılması ile maliyetli hâle gelebilir.

Arkadaşlar Şehri

Arkadaşlık şehri bölümünde Kern, popüler kültürün kadın arkadaşlığını kiskanç, kavgacı mitlerle ya da keder ve gizem mitleriyle kurguladığından bahseder ve bu kurgudan kurtulma gerekliliğini belirtir (s.75). Kern, kendi deneyimleriyle arkadaşlığı, şehirde özgürlüğü mümkün kılmanın bir yolu olarak sunar (s.77). Diğer yandan popüler kültürde kadınların arkadaşlığının eve hapsedildiğini gösteren örnekleri sıralar. Televizyon dizileri ve filmler, kadınların genç yatak odalarını başlıca sosyalleşme alanları olarak gösterir. Bu gösterimlerde kız çocukları kamusal alandaki buluşmalarda ve sosyal etkinliklerde oğlanların uzantıları olarak gösterilir (s.79).

Yetişkin gözetiminden kaçınmak, keşfe çıkmak için izin almak zorunda kalan genç kadınlar, kendi stratejilerini geliştirir. Arkadaşlık ilişkilerine başvurmak bunlardan biridir. Kern, genç kadınların paradoksal olarak şehir sokakları gibi kamusal alanları özel alan olarak tanımladığını belirtir (s.84). Buralar, ebeveyn, öğretmen gibi gözetleyenlerden uzak bir anonimlik imkânı verir. Ev, genç kadınlar

için mahremiyet hissinden çok kontrol hissini güçlendirir. Şehir sokakları ise kontrollere direnme alanları olarak görülür. Şehir, özgürleşme alanı olduğu kadar aynı zamanda bir tehlike alanı olarak da ifade edilir. Kern, bunu kadınların şehrin sokaklarından eve yalnız dönme sürecini bir tehlike aralığı olarak kabul etmesiyle ve varma eylemini birbirlerine bildirmeleriyle örneklendirir (s.88). Bu bağlantı ağıyla erkeklerden çok kadınların kendi aralarında kurdukları bir ağ olarak karşılaşılır.

Şehrin kadınların arkadaşlığını çeşitli şekillerde güçlendirdiğini belirten Kern, bölümün sonunda banliyöleri ve onların kadınları kasten tecrit ettiğini tekrar hatırlatır. Arkadaşlık ilişkileri sürmesine rağmen banliyöler, içe dönük ve özel olana odaklanmayı teşvik eder (s. 93). Şehir ise banliyölerin aksine insanları dışarı çıkmaya yönlendirir ve başkalarıyla tanışmayı zorunlu hâle getirir.

Tekler Şehri

Kern, tekler şehrine flanör/flanöz tartışmasında anonimliğe ilişkin yazdıklarına benzer şekilde ataerkillikle donatılmış bir ortamda yalnız kalmanın çeşitli zorlukları olduğunu hatırlatarak başlar. Kern, bu bölümde flanöz olmanın kaygı vericiliği üzerinde durur. Yalnızlığın tadını çıkarabilmek için kişisel alana saygı gösterilebilmesi gerekir ve Kern, bunun kadınlar için nadiren mümkün olduğunu yazar (s.106). Oysa flanör, daha önce de belirtildiği gibi şehrin kalabalığına girer ve dikkat çekmez. Kern, kalabalığa girip dikkat çekmeden yürüyebilmenin modern şehir yaşamında kulaklık kullanımıyla ilgisi üzerine yeni bir tartışma ortaya sürer. Şehirde kulaklıkla yürümenin kadınlar için eğlenceden daha fazlası olduğunu, çoğunlukla erkeklerin istenmeyen ihlallerinden kurtulmak için bir bariyer oluşturabilmenin yolu olarak kullanıldığını anlatır (s.107).

Kern'e göre şehirde tek başına olmak, kulaklıkla yürümek ya da bir yerde yemek yemek kadınla erkek için farklı şekilde yorumlanır. Ona göre, yalnız başına yemek yiyen erkek için düşünülen ilk şey ya iş seyahatinde olduğu ya da kendine güvenen biri olduğudur. Buna karşın kadın sıklıkla kendini çevredeki bakışlardan dolayı uygunsuz hisseder (s.110). Kern, bunu kendi deneyimleriyle açıklar. Şehirde yalnız yeme eylemini gerçekleştirmeden önce internetten arama yaparak fotoğrafları incelemek, değerlendirmelere bakarak gidilecek yeri planlanmaya çalışmak kadınlar için yiyeceklerin kalitesi kadar "Bir kadının tek başına yemek yiyebileceği bir yer mi?" gibi yeni bir kategoriye daha önemli hâle getirir (s.110). Kern, bu durumun planlanmayan bir sonucuna daha değinir; sanal ortamlardan bulunan bir mekâna gitmenin ya da rastgele bir mekân seçmenin zorluğuyla yaşanan stres genelde sonunda kadınları *fast food* tüketimine ve evden çıkmadan herhangi bir platform aracılığıyla film izlemeye iter (s.111). Bu, Kern'in daha önce obeziteyle ilgili beden kontrolüne ilişkin söyledikleriyle oldukça uyumludur. Kontrol biçim değiştirmiştir ancak sürmektedir.

Kadınların yalnızken kamusal alanı kullanımıyla ilgili örneklerinden biri de *yayılmacı erkek* olarak tanımladığı metro yolcusu erkeklere ilişkin yorumudur (s.114). Yazar, kadınların erkeklerle aynı alanı kaplamadığını, beden dili ve duruş olarak kadınların bu ortamlarda yer kaplamamak üzere sosyalleştiğini belirterek şehrin ve mekânların aynı zamanda fiziksel olarak da kadını şekillendirdiğini örneklendirir. Kadın ve erkeğin farklı şekillerde sosyalleşmesine, yalnızlığın kamusal alanda algılanma biçimlerine bir diğer

örnek, kamusal alanda yalnız bir kadının her zaman diğer erkekler açısından müsait olduğunun varsayılmasına ilişkindir. Kern bunun nedenini, kadınların erkeklerin mülkü olarak görülmesi olarak açıklar ve yanında erkek olmayan bir kadın meşru bir hedef hâline gelir (s.116).

Kern, tekler şehrinde kentsel alanın *kadınlaştırılması*ndan da bahseder. Kadınlara kapalı alanların kadın müşterileri çekmek için *yumuşatıldığını* belirtir (s.121). Ünlü dükkânların menülerine salatalar eklemesini buna örnek gösterir, bu mekânlar için *daha fazla salata daha fazla kadın* demektir. Çoğunlukla erkek işçilere yönelik yağlı yemekleri olan lokantalar ve rehin dükkânları kadınlaştırılmak üzere yerini yoga stüdyolarına, manikür salonlarına ve organik marketlere bırakır. Mutenalaştırmayla ilişkilendirilen bu mekânlar, orta sınıf mekânlar hâline almaya başlar. Üçüncü yer olarak adlandırılan bu mekânlar evden uzak bir ev olarak görülür (s.122). Üçüncü yerler, sosyalleşme ve eğlenmek için kullanılan, ev ve iş yeri olmayan herkesin ulaşımına açık evden uzak ama ev gibi olan yerlerdir (Oldenburg, 1991:20). Restoran, sinema, alışveriş merkezleri bu yerlere örnektir. Bireyler kaçış noktaları olarak üçüncü yerleri kullanırlar. Buralarda sosyalleşme saf bir şekilde gerçekleşir ve sohbet, üçüncü yerler için önemlidir (Oldenburg, 1991:26). Üçüncü yerler, kolayca ulaşılabilir olmalarıyla ayırt edilir. Böylece üçüncü yerler kentsel ortamda verimli hâle gelerek sosyal yeteneği artırır (Oldenburg, 1991:32). Kadınlar bu mekânları yarı kamusal, güvende hissettikleri yerler ve birlikte yalnız kalabildikleri ortamlar olarak görür. Kern, bunu mutenalaştırmanın işareti olarak ifade eder (s.122). Bu mutenalaştırma elbette beyaz orta sınıf kadın imgesine hitap eder, mutenalaştırma sürdürükçe bu imgenin dışındaki insanlar giderek daha fazla öteki hâline gelir.

Protesto Şehri

Protesto şehri olarak adlandırdığı bölümle Kern'in neredeyse tamamen kendi deneyimlerine odaklandığı ve kendi hikâyesini anlattığı bölüm olarak karşılaşılır. Ona göre; *şehirler toplumsal siyasal hareketlerin başlıca eylem mekânlarıdır* (s.135). Yazar, sosyal medyanın kitleleri bir araya getirerek kaynak birleştirme konusunda oldukça güçlü olduğunu vurgular ancak aynı zamanda kritik anlarda sokağa çıkmanın hâlâ önemli olduğunu belirtir. Protestolara katılmak şehre ait hissetmenin bir yoludur ve şehir hakkını ifade eder. Kern, mücadele yeri ve mücadele konusu olarak feminist şehirden bahseder. Güvende olmak, ait olmak, temsil etmek için mücadele edilen yer şehrin sokaklarıdır ve Kern, bu bölümde kadınlar için şehirde mücadele etmeyi de tartışmaya açar. Kadınların şehir hakkı mücadelesindeki başarısızlıkları üzerinde durur ve eleştirilerini sıralar. Trans ve engelli kadınların eylemlerde konuşulmadığını ve bu eylemlerde engelli kadınlar için erişilemez noktalar bulunduğunu belirtir (s.139). Kern'e göre kentsel protestolar genelde tek bir noktaya odaklanarak kesişimselliği gözden kaçırr.

Kern, protestolarda kesişimselliğin büyük oranda göz ardı edildiği eleştirisini yaparken aynı zamanda grev rollerinin toplumsal cinsiyet rollerine evrildiğini de belirtir. Erkekler protestolarda tartışmaya giren, kadınlar ve kuir bireyler ise sessiz duygusal ve hane içi emeği üstlenen kişiler olarak ataerkilliği sürdüren rollere yeniden bürünür (s.146). Bu süre içinde insanları sakinleştirmek, yaralı grevcileri rahatlatmak gibi sorumluluklar kadınlar ve kuir bireylerin görevi hâline

gelir. Benzer şekilde kadın liderler resmî anlatılardan çıkarılıp medyada göz ardı edilirken erkekler karizmatik ve vizyoner liderler olarak resmedilir.

Yazara göre bir şehre bağlanmanın en etkili yollarından biri aktivizm ve protesto olsa da burada kesişimselliğin göz ardı edilmemesi gerekir (s.159). Kadınlara açık alanlar iddiasının trans ve engelli kadınlar söz konusu olduğunda baskıyı yeniden üretebileceğini de hatırlatır. Güvenli şehir söyleminin ve kadınlara yardımcı olma girişiminin marjinal gruplar için şehri daha az güvenli hâle getirebileceğini gözlemler.

Korku Şehri

Korku şehri, korkunun kadınların doğuştan gelen bir özelliği varsayılmasına ilişkin çeşitli araştırmalardan örneklerle başlar. Kern, Kanada ve Amerika'daki araştırmalara göre 1990 başlarında kadınların erkeklere oranla daha çok korktuğunu aktarır (s.164). Aynı dönemde erkeklerin kamusal alanda daha sık yer alması nedeniyle gasp ve saldırıya uğramalarının daha muhtemel olduğu düşüncesi yaygındır. Kern'in aktardığı araştırmalara göre ise kadınlar kamusal alanlardaki yabancılardan daha çok korktuklarını dile getirmiştir. Bu korku paradoksunda Kern, hem cinsel taciz vakalarının ve endişesinin kadınlara nerelerde olmamaları gerektiğini söylemesinin hem de çocuklukta sosyalleşmenin etkili olduğunu belirtir (s.166). Heteroseksüel ataerkil kurumlar evi güvenli alan olarak pekiştirdiği için bu alanda yaşanan şiddeti gizler. Kadınlar korkularını ev ve aileden uzağa yönlendirir. Kadınların korkusu paradoksu bu şekilde çözülmeye başlar. Korku; yapılar, sistemler, kurumlar içerisinde konumlandırılarak kamusal alanı kullanmayı, iş konusundaki tercihleri sınırlar ve koruyucu olarak erkeklere bağımlı hâle getirmeye devam eder.

Kadınlar tüm erkeklerden korkmayı sonsuza kadar sürdüremez, emniyetlerini sağlamanın yolu olarak onlardan kaçınmak için tehlikeli erkeklerle nerede ve ne zaman karşılaşacaklarına dair zihinsel haritalar oluşturur. Korku; kişilerden kapalı otoparklar, arka sokaklar, metrolar, karanlık sokaklar gibi alanlara aktarılır (s.168). Kadınlara yönelik şiddet çalışmalarında özellikle siyah, yerli, marjinalleştirilmiş kişiler için medyada kurbanın akıl sağlığını, geçmişinin, alışkanlıklarının sorgulandığı görülür (s.170). Bu sorgulanma kişinin tercihleri konusunda yanılmaması gerektiğine yönelik güçlü bir baskı oluşturur. Tercihlerin sorgulanması bir şiddet durumunda mağduru sorumlu tuttuğu için psikolojik baskıyı derinleştirir.

Kern, korkuların ekonomik sonuçlarından da bahseder; iş seçiminde, gece kurslarında, ekonomik konutlara erişimde korku etkili olur. Korku, aynı zamanda başka bağlantıların ortaya çıkmasında da etkilidir. Kern'e göre kadınlar, tacizden kaçınmak için bisiklete binmek ve yürümek gibi daha ucuz ve sağlıklı yollardan kaçınır ve bu ilave maliyetleri de yüklenir (s.170). Kern'in örnekleri ilave maliyetleri yüklenebilecek kadınlar için geçerlidir ancak farklı etnik köken ve gelir grubundan olmanın bu tercihleri kısmen değiştirdiğini de söylemek mümkün. Peters'in (2013:9) çalışması, kadınların seyahat etme şekillerinin erkeklerden farklı olduğunu doğrular ancak özel ve toplu taşıma araçları arasında seçim yapma şansına sahip olduğunda kadınların toplu taşıma araçlarına daha fazla bağımlı olduğunu gösterir. Afro-Amerikan kadınlar ya da kadınların erkeklerden yüzde otuz daha az kazandığı Türkmenistan gibi ülkelerde yaşayan kadınlar daha ucuz

ve yavaş araçları tercih etmektedir. Korku, ulaşım için araç tercihinde etkili olsa da sosyal ekonomik durumla birlikte düşünülmelidir.

Korku ve kesişimsellik ilişkili olarak cezai feminizmden bahseden Kern, ceza yargılama sisteminin ırkçı ve sınıflı olduğu bağlamlarda cezai yaklaşımın eşitsizlikleri azaltmak yerine büyütebileceğinden bahseder (s.183). Polisin güvenliği sağlaması ya da şehirlerin kadınların güvenliğini sağlaması için yapılan çok az iyileştirmenin zarar görebilen bir diğer grubu kolay etkilenebilir duruma getirebileceğini belirtir. Az sayıdaki güvenlik girişimleri ve iyileştirmeler, baskıcı politikalar için bir gerekçe olarak kullanılabilir, iyileştirmeye yönelik çabalar kişiyi kolayca bu sisteme dâhil edebilir. Kişilerin kendi güvenliğini sağlamak üzere harekete geçmesi özelleştirmeye katkı sağlayabilir (s.184). Ekonomik araçlara sahip olamayanlar için güvenlik önlemlerinin özelleştirilmesi şehri onlar için daha güvensiz hâle getirebilir. Kern kesişimselliği açıklarken, yerli bir kadına yönelik şiddetin ırkçılık, sömürgecilik ya da cinsiyetçilikten yalnızca birine indirgenemeyeceğini hatırlatır. Örneğini şehirler üzerinden açıklamaya çalışan Kern, kamsusal alanda şiddet ve suç korkusunu kadın sorunları başlığı altında ele almanın müdahale ve çözümleri kısıtlayacağını, çoğunun başarısız olacağını ekler. Tüm kadınlar aynı sosyal konumlara sahip değildir. Denetimi ve güvenliği arttırmaya yönelik her çabanın, politika veya tasarım değişikliğinin toplumun farklı üyelerini nasıl etkileyeceğine dikkat edilmelidir.

Olasılıklar Şehri

Olasılıklar şehrinde Kern, önceki bölümlerle birlikte feminist şehre ilişkin bir sonuç bölümü yazar. Olasılıklar şehri, şehirlerin beyaz, Batılı, erkek bir sosyal yapılanmayı sürdürmek üzere planladığını kabul etmek gerektiği sonucuna varır. Kadınların kentsel planlamalarda daha fazla yer alması tek başına çözüm olamayacaksa da şehir tasarımına kadınların da dâhil olması gerektiğini iddia eder. Ataerkilliğe meydan okuyan feminist şehre yönelik hareketlere yer verir (s.195). Şehrin insanları pek çok biçimde şekillendirdiğinden bahsederek şehrin bilinçsiz olarak bazı alışkanlıklar edinilmesine neden olduğunu belirtir. Şehrin kişiler üzerindeki etkisine dair anlatılarını sonuçlandırmak için en somut örneklerden birini verir. Erkekler şehrinde yalnız bir kadın olmanın bedeni zamanla katılaştırdığından, postür ve yürüyüşü, jest ve mimikleri toplumsal ilişkilerle birlikte dönüştürdüğünden bahseder (s.188).

Kitap boyunca yürüttüğü kesişimsellik söylemine ilişkin şehirde kimin etkileşime değer olduğuna dair sorularını tekrarlar ve herkesin birbiriyle rahatça temas kurduğu bir şehir hayal etmediğini vurgular. Ancak kendi olasılıklarını da şehre katar ve şehri, kadınların şişman, doğurgan, dağınık ya da savunmasız da olsa bulunmaktan endişelenmemeleri gereken bir olasılıklar şehri olarak hayal eder. Kern, geliştirilebilirse mahallerde türeyen feminist şehirler görebileceğimiz konusunda inançlıdır. Ancak bunun tek bir *ana plan* olmadığını vurgular (s.197). Daha iyi ve daha adil bir yaşam için feminist şehri bir deney olarak sunar.

Sonuç

Toplumsal cinsiyet rolleri, insanların kentsel alanda nasıl hareket ettiğini büyük ölçüde belirler. Benzer şekilde kentsel alan da bu rolleri besleyebilir, dönüştürebilir ve sabit hâle getirebilir. Cinsiyete duyarlı bir kentsel planlama ancak kadınların ve erkeklerin çocukluklarından itibaren farklı şekillerde

toplumsallaştığını bilmekle ve sonuçta ortaya çıkan farklılıkları anlayabilmekle mümkün hâle gelir. Planlama varsayımlarının paternalist sosyal normlara uygun işlenmesi farklılıkların göz ardı edilmesine neden olur. Kern, temelde feminist şehircilik anlayışıyla tarafsız olmadığını düşündüğü kentsel kararlar için farklı sınıflar, ırk, beden, yaş ve deneyimlerden kişilerin sürece katılması gerektiğini savunurken şehri herkes için gezilebilir ve yaşanabilir bir yer haline getirmeyi amaçlar.

Kern, şehrin toplumsal cinsiyete dayalı bir analiziyle biyografik deneyimini, çeşitli feminist araştırmaları ve popüler kültürü bir araya getirerek bir feminist şehir tartışması ortaya koymaktadır. Kadınların yaşamlarının fiziksel, sosyal, ekonomik, sembolik olarak şehirler tarafından şekillendirildiğini tüm bölümlerde sıklıkla dile getirmektedir. Kitap, kentsel alanda kadınların karşılaştığı günlük kısıtlamaların ve bu kısıtlamalar yoluyla sosyal yeniden üretimin nasıl gerçekleştiğinin anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır. Ancak eleştirel şehir çalışmalarından örnekler ve otoetnografi sıklıkla dengeli gitse de bir istisna olarak protesto şehrinde yazarın kendi deneyimlerinin araştırma örneklerinin önüne geçtiğini söylemek mümkün. Protestonun karmaşıklığı, kamusal alanla doğrudan ilişkisi, kesişimsellik için oldukça önemli bir konumda olması bu bölümü yeni sorularla ve farklı açılardan okuma beklentisini karşılayamamaktadır.

Kern, herkese uygun bir çözüm önermez ve bunun mümkün olamayacağını belirtir ancak olabildiğince kesişimsel bir yaklaşım belirlenmesi konusunda ısrar eder. Yine de bir sonuç olarak olasılıklardan bahsettiği olasılıklar şehri, feminist şehir için gerçek bir çağrı olma fırsatını kaçırmaktadır. Değişime dair gerçek düşünceler okumak, bir deney olarak feminist şehri yeniden okumaktan daha verimli olacaktır. Kitapta kesişimsel bir perspektif benimsenmiş olmasına ve yazarın Kuzeyli, beyaz, akademisyen olarak kendi ayrıcalıklı durumunun öz eleştirisini yapmasına rağmen örneklerin büyük bölümü Küresel Kuzey'den gelmektedir. Yazar, akademik çalışmalardan sık sık yararlanmış ancak örneklerinde ekonomik, kültürel ve sosyal olarak farklı bölgelerde yaşayan kadınlara ve azınlık gruplara yer vermemiştir. Oysa şehir deneyimi, temelde ataerkillikle kurulmuş olsa da tamamen farklı bir bölgede çeşitli kültürel, ekonomik ve sosyal etkilerle değişime uğrayabilir. Örneğin; 2018 yılına kadar Suudi Arabistan'da yalnızken araç kullanması yasak olan kadınlar için araç tercihlerinin yalnızca korkuyla ya da ekonomik durumla değiştiğini söylemek için yeni bir tartışma başlatmak gerekir. Benzer şekilde abaya adı verilen bol kesimli çarşafın giyerek kamusal alana çıkmaları gereken kadınlar düşünüldüğünde flanör/flanöz tartışması da yeniden ele alınması gereken bir konu hâline gelir.

Şehirler, kadınlar ve marjinal gruplar için çeşitli erişim zorluklarının yanında iklim değişikliği gibi ekolojik zorluklarla da çevrilidir. Ekolojik sorunların iyileştirilebilmesi için sosyal eşitsizliklerin iyileştirilebilmesi gerekir. Eşitsizliğin ele alındığı, kadınların ve azınlıkların güvenli şehirle ilişkisinin irdelendiği bu çalışmada şehirdeki çevre sorunlarının toplumsal cinsiyet eşitsizliğiyle ilişkisinden bahsedilmemektedir. Bir feminist şehir çalışmasından beklenildiği üzere daha fazla çevre hakkında konuşulabilir; iklim, çevre problemleri ve kadınların şehir yaşamına etkileri üzerinde durulabilirdi ancak kadınların iklim değişikliğiyle birlikte şehir deneyimlerinin nasıl farklılaştığı/farklılaşabileceği bu kitap boyunca ele alınmamıştır.

Sorunların gerçekten çözüme kavuşabilmesi için onların net olarak ortaya konulabilmesi gerekir. Kern, herkes için tek ve doğru bir feminist şehir oluşturulamayacağını bilincindedir ve bu nedenle kitap boyunca bir çözüm önerisi ortaya koymamış, ancak sorunları olabildiğince kapsamlı ve sade bir şekilde aktarmaya çalışmıştır. Hemen her bölümde sorduğu sorular ise okuyucunun kendi cevaplarını vermesine imkân tanıyarak bu kapsamı genişletmiştir. Kern'in sosyal çevrenin inşa edilmiş çevreyle ayrılmaz olduğunu vurgular ve zaman zaman feminist kent planlamacılarının umutsuzluğa düştüğünü belirtirken kendisinin umutsuzluğa düşmemesinin sebebi başlangıçta benimsediği bu yöntemdir. Kern'in de aktardığı gibi *hiçbir ışıklandırma ataerkilliği ortadan kaldırmak için yeterli olmayacak* ama sorular ve sorunlar net olarak ortaya konulabilirse çözüm önerileri çoğaltılabilecektir.

Notlar

¹ Leslie Kern, doktora eğitimini York Üniversitesi'nde kadın çalışmaları bölümünde tamamlamış, Mount Allison Üniversitesi'nde Coğrafya ve Çevre bölümünde akademisyen olarak çalışmaktadır. Toplumsal cinsiyet, feminist coğrafya, kent ve mutenalaştırma konularında araştırmalarını sürdürmekte ve bu konulara ilişkin dersler vermektedir. 2010 yılında yayımlanan "Sex and the Revitalized City: Gender, Condominium Development, and Urban Citizenship" ve 2022 yılı içinde yayımlanan "Gentrification is Inevitable and Other Lies" adlı kitapların da yazarıdır.

² Bkz: Elkin, L. (2018). *Flanöz: Şehirde Yürüyen Kadınlar Paris, New York, Tokyo, Viyana ve Londra* (çev. D. D. Doğan) İstanbul: Nebula Kitap.

Kaynakça

- Baudelaire, C. (2013). *Modern Hayatın Ressamı* (çev. A. Berktaş) İstanbul: İletişim
- Benjamin, W. (2012). *Pasajlar* (çev. A. Cemal) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Burt, M. R. (1980). Cultural Myths and Supports for Rape. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38 (2), 217-230.
- Evans, R. J. (2005) *Death in Hamburg, Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*. New York: Penguin Books.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin Doğuşu* (çev. M.A. Kılıçbay) Ankara: İmge.
- Hays, S. (1996). *The Cultural Contradictions of Motherhood*. NH: Yale University.
- Macdonald, C. L. (1998). Manufacturing Motherhood: The Shadow Work of Nannies and Au Pairs. *Qualitative Sociology* 21, 25-53
- Oldenburg, R. (1991). *The Great Good Place*. New York: Marlowe and Company.
- Peters, D. (2013). Gender and Sustainable Urban Mobility; *UN Habitat*.
- Porter, M. (2010). Focus on Mothering: Introduction. *Hecate*, 36 (1/2), 5-16

Fatma Levent

Doktora Öğrencisi
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Doktora Programı
Eskişehir-Türkiye
E-posta: flevnt@anadolu.edu.tr
ORCID No: 0000-0002-1683-3539

Halide Veliöğlu (2022). *Saraybosna Havası: Bir Gündelik Hayat Etnografisi*. (Sarajevo Air: An Everday Life of Ethnography) İstanbul: İletişim Yay. 261 sayfa. ISBN: 978-975-053-174-3

Saraybosna Havası adlı kitap Halide Veliöğlu'nun iki yıl Saraybosna kentinde etnografi yöntemiyle gündelik yaşamı gözleyerek kaleme aldığı bir çalışmadır. Veliöğlu'nun kendi ailesi de Saraybosna'dan Türkiye'ye göç etmiştir. Yazar, Amerika'da Texas Üniversitesi antropoloji bölümünde doktora yaparken Bosna'da kurulması planlanan Hakikat ve Uzlaş Komitesi'nde çalışma amacıyla Saraybosna'ya gider. Planlanan komisyon kurulmaz ancak yazar akrabalarının da olduğu kenette savaş sonrası gündelik hayatı gözlemlemeye devam eder ve işte bu saha notlarından önce doktora tezi ardından da İletişim Yayınevi'nin titiz çalışması sonucunda okumaya ve tanıtmaya değer Saraybosna Havası: Bir Gündelik Hayat Etnografisi adlı eser ortaya çıkar.

Yugoslavya'nın dağılma sürecinde etkili olan mikro milliyetçilik ve çatışmalar tüm savaşlarda olduğu gibi kadınlara toplu tecavüzler ve çocuklar dahil sivil katliamlara; o topraklarda doğup büyümüş binlerce insanı başka ülkelere göçe mahkum eder. Yugoslavya parçalanarak etnik kökene bağlı yedi ayrı ülkeye dönüşür. Bugün söz konusu yedi ülke arasında bir barış ortamı sağlanmış olsa da bu uzlaş ortamının da hayli kırılgan olduğu ve savaşın yaralarının iyileşmesinin de mümkün olmadığı aşikardır. Veliöğlu çalışmasında Bosna kuşatması ve saldırılarından yaklaşık 15 yıl sonra gündelik hayat içerisinde unutul(a)mayan savaşın gündelik yaşam örüntüleri ve belleklerdeki izlerini gözlemliyor ve yazarın anlatısı daha çok iki kızı ile birlikte yaşayan bir kadının etrafında örülüyor.

Kitap savaş sonrası oluşturulan etnik-dini Boşnak (Bosnalı müslüman) kimliğinin müşkül ve sınırlı bir kimlik oluşuna vurgu yapıyor. Boşnakların birbiriyle uyuşmaz görünen farklı kimlik pratiklerini nasıl bir arada yaşadıklarını; bir yandan (Boşnakların) aralarında gezinecekleri farklı cemaatlerin varlığına özlem ve ihtiyaç duymaları diğer yandan olası bir yeni savaşta desteksiz kalma endişesiyle aslında çok da özdeşleşmedikleri yeni göçmen mücahitlerle kurdukları ilişkiyi serimliyor. Yazarın kendi deyişleriyle bu kitap bir "Milli ve dini kimliğe dair anlamı ve akışı kesen ya da istikrarsızlaştıran anlar ve durumlar kataloğu"dur. Bu "katalog" bir kadın olarak yazarın, Saraybosna'da önce 9 daha sonra ise 4 hanede (biri teyzesi ve 2 kızı) gündelik yaşamı anlatıyor. Doğrudan bir kadın veya toplumsal cinsiyet vurgusu olmasa da savaş sonrası hanelerde ve gündelik yaşamda kadın deneyimleri öne çıkıyor.

Yazarın kitabı tanımlamasından da anlaşılacağı gibi saha notlarının analizleri gündelik yaşam sosyolojisinden hareketle hayli yaratıcı ve başarılı şekilde analiz edilmiştir. Kitapla ilgili söylenmesi gereken ilk şey dil ve anlatımdaki başarıdır; Veliöğlu'nun akademik anlatımdan ziyade edebi bir üslup ve "ben" öznesi dolayımında anlatımı okumayı hem kolaylaştırdığı gibi kitabın okuması da çok daha keyifli oluyor. Çalışmada kullanılan etnografi yöntemi nedeniyle yoğun betimlemeler mevcut. Kitap, teori ile saha notlarının yetkin şekilde örüldüğü başarılı etnografik çalışmalardan bir tanesi.

Örnek vermek gerekirse:

...Sen misin, diyorum, karpuz lambayı beğenmeyip yerine -olmadık şey-banyoya avize asacağım diye tutturan! Şimdi yerinden ettiğim karpuzdan kalan gölgeler, dokular ve tam olarak kamufle edilemeyen haliyle elektrik çıkışları yerli yersiz hep orada. Oysa avizeyi takan elektrikçi en az üç kere sormuştu, 'Abla, emin misin, salonun falan olmasın bu?' (s.25) Bosna'da takım elbiseye komplet denir. Ve onda bu kompletlerden bolca bulunur. Gerekliğinde en şık olmayı da pekâlâ bilir. Uzun ve geniş omuzlu gövdesinin üst kısmından eril bir enerji yayılır. Ceketinin minik cebine mutlaka bir ipek mendil ilişirir. ... Bedenin alt kısmına gelince, nilüferleri incitmekten ürkerek su üstünde dans eden balerin gibidir hareketleri. (s.59)

Neredeyse her bölümde, bir sonraki bölümde açıklanacak bir detaydan bahsediliyor, en başta bahsedilen ve tamir edilmemiş bir lavabo sembolü üzerinden aktarılan kırık döküklük hali, kitabın sonunda Boşnakların kimlik meselesinde içinde buldukları durumla ilişkilendiriliyor. Metinde kendini sık sık tekrar eden temalar var, bu temalardan en öne çıkarlar: 'Kosovalı Kız', 'Sırp Destanı' ve 'Tamir'. Yazar, metnin merkezine birkaç temayı yerleştirip anlatısını bu meseleler etrafında genişleterek oluşturmuş, farkı bölümlerde bu temalar yeniden ele alıyor.

Saraybosna'da pek çok şey, kuşatma zamanındaki haliyle anılıyor. Ya haraplıklarıyla ya da bir eksik olarak. Kuşatmadan sağ çıkan her bir insan havan topunun ya da keskin nişancıların bir vuruşuyla yok olma olasılığını varlıklarının bir parçası haline getirmiş durumda. Yine de sağ kalanlar kendilerini 'kahraman' olarak görmüyorlar. Boşnaklar arasında genel kabul gören tek bir kahramanlık anlatısı yok. Savaşa dair en özlü söz, 'Bu benim savaşım değil!' Savaşla gelen kayıp, seküler Boşnaklar arasında aşkın bir sebeple ilintilendirilmemiş (henüz). Bosna için mi savaştılar? Yoksa Saraybosna ya da memleketin Müslümanları için mi? Hepsi, bazıları ve hiçbiri. Çoğu aslında sadece avlusunu ve evini koruduğunu söylüyor.

Yazarın gözlem yaptığı evde anne ve kızları için en önemli eğlence film seyretmek. Ancak buradaki önemli bir ayrıntı ise filmlerin daha iyi halleri artık CD olarak satıldığı halde televizyondan kuşatma sırasında çektikleri videoları izlemeleri. İzlerken kimi sahneleri canlandırıyorlar, bazı replikleri ezberden okuyorlar. Araya sıklıkla sadece başı kaydedilmiş haberler giriyor, haberlerde uluslararası politik aktörler veya bir açılış töreni gibi sıra dışı içerikler var. Çünkü «sadece siyaset büyüklerinin ziyaret günlerinde havan topları susuyor, keskin nişancılar dinleniyor ve şehre elektrik veriliyor». Kuşatma görüntüleri bir düşme mesafesinde sabitlenmiş, akışa müdahale etmek mümkün. Kuşatma bittikten sonra hiç film kaydetmemişler. Bu kasetlerle kurulan bağ ise terk edilemedikleri travmalarıdır adeta.

Kitapta savaş sonrası evlerin yıkık-dökük halleri ve bir türlü tamir ettiril(e)memesi. Yazara göre bu durum, bir taraftan ülkede tamirat yapma becerisi olan insanların başka ülkelerde de hayatlarını kazanma umuduyla ülkeden ayrılmış olmaları gerçeğini göstermekte; diğer taraftan ise Bosnalı olarak savaşta yaralanan/zedelenen varoluşlarının dışavurumunun bir kanıtı adeta. Havan topu saldırısında kırılan lavaboyu onarmamışlar, yıllardır ellerini küvette yıkıyorlar:

Belki de yenisi takılırsa gelen giden ve gösterecek fazla kimselerinin olmadığı çarpacaktı su yerine yüzlerine. Evin olmamışlığı, zedelenen ilişkilerin eve kabulünde gönülsüz taraf olma payı da bırakıyordu; kimsesizliklerini yerleştirmişlerdi lavabonun yerine (s.37)

Savaşta havan topuyla salonla yatak odası arasındaki duvar yıkılmış, onu da tamir etmemişler, o şekilde kullanıyorlar (yaptırarak maddi güçleri var)- «Lavabodan ve duvardan boşalan yerler, hiçbir şeyin normal olmadığı ve olmak zorunda olmadığı zamanları hatırlatıyordu. (s.38) İnsanların birbirlerinin eksik, tamir edilecekleri listelerini ilgiyle dinlemesinde, herkesin ve her şeyin yerini ve önemini zamanla yeniden bulacağına dair bir umut ve şefkat pırıltısı vardı. (s.43) Kitabın kadın deneyimlerine değin en etkili bölümlerinden biri de Sekte başlığını taşıyan bölümdür. Tüm kadınlar biliriz ki; perde seçimi çok önemlidir. Perde önemlidir zira eve kattığı estetik kadar içerisi ile dışarısını da ayıran bir örtüdür. Mahremiyeti sağladığı kadar dışarıya da açılır. Özel ile kamusal olan arasında “perde” çeker ama bu perde içeridekine dair fikir de verir... Sınıfsal ayrımlardan estetik beğeni düzeyine değim pek çok şeyin göstergesidir. Saraybosna Havası’nda yeni bir şey daha öğreniyoruz ki gözlem yapılan hanede (yazarın teyzesi de olan O) aynı avluda yaşadıkları için kayıvalide zaten perdeleri örtmesine hiç izin vermemiştir. Yine aynı başlıkta yazar, O’nun fena halde özlediği ve hiç eksikliğini duymadığı şeyleri konu edinir. O savaştan önce İstanbul’da görüpte almadığı perdeler için çok pişmandır. Ne kayıvalide evin içini görememe endişesiyle zaten perdeleri örtmesine izin vermemiştir. Kuşatma sırasında ise perdeye gerek kalmamıştır çünkü pencerelere kum torbaları yığılmıştır.

Yazarın saha çalışması film buluşmalarını dolduran kahve, atıştırmalık ve sigara dumanı içinde geçer. Sigaranın yerelliği-bölgeselliğinden ve alınan pazardan bahsedip ‘Pazar katliamı’na vurgu yapıyor çünkü ucuz sigara pazar yerinden alınmakta ve pazar yeri de 5 Şubat 1994 tarihinde pazar yerine yapılan saldırı ile belleklerde taze durmaktadır. Pazar katliamında 68 kişi ölmüş, 144 kişi de yaralanmıştır. O günlerde yapılan röportajlara ve ‘neredeyse her Saraybosnalı’nın dünya medyasında sesini duyuracak bir beş dakikasının olduğu’ belirtiliyor.

Komünist olma, Tito şerefine ‘pionir’ olarak resmi geçitlere katılma hatıraları hüznün, ironi ve geçmişe özlem olarak karşımıza çıkıyor. “Vallahi Ben Komünist” başlığı aile folkloruna geçmiş, bir akraba anısı. Yugoslavya zamanı devlet topraklarına el koyunca çiftçi olan Ado, Ramazan ayında tarlada çalışırken sigara içerken yakalanır ve ‘oruç tutman gerekmez mi senin?’ sorusuna “Vallahi ben Komünist” diye cevap verir. Yazara göre, “Yugoslav ve partizan hissiyatlar, gündelik muhabbetlerine sinmiş durumda. Bu hissiyata sıklıkla Yugonostalji diyorlar.”

Kitapta gündelik hayat etnografisi dolayımında Boşnak kimliğinin unsurlarının irdelendiğini belirtmiştik. İslam’ın Avrupalı bir versiyonunu yaşarken savaş sırasında desteğe gelen yabancı bir İslami unsur olan, Yakınoğu ve Ortadoğu’dan gelen Vehabbilerden ötürü hem huzursuzlar hem de olası bir savaşta desteksiz kalmamak için onları benimsemiş gibi görünmektedirler. Vehabbiler, 2010’daki Ayvaz Dede Şenlikleri’ni pagan olduğu iddiasıyla protesto eden ‘çılgın ve tehlikeli köktendinciler’, aynı zamanda postacı, taksi şöförü veya

bir akrabanın kocası. Savaş sonrası çok popüler olan ilahilerden, Velioğlu, O'nun ve kızlarının da ilahi söylediklerinden bahsediyor ama ilahilere hem temkinli yaklaştıklarını (Vehabbilerden ötürü) hem de «farklı bir vokal terbiyeyle donanmış Bosnalı gırtlaklarından başka bir şey yok, Ortadoğu müziğinin yarım tonları onlara yabancı.» değerlendirmesini yapmaktadır.

Halide Velioğlu, Saraybosna'ya vardığından beri herkese son savaşa ait bir Boşnak kahramanlık hikayesi olup olmadığını sormuş ama verilen yanıtlar yemek kitapları, kayıncılık zulümüyle veya Osmanlı paşalığına yükselen fakir gençle ilgili eserler. «Yanıtların bana gösterdiği şey, son savaşa dair Boşnaklara ait bir kahramanlık hikayesinden ziyade, sadece ve öncelikle Boşnak olan bir kültürel form bulmanın güçlüğüydü» yorumunu yapmaktadır.

Boşnaklar açısından kahramanlık anısı Kosova Savaşı (1989) başlıklı Sırp epik dramıdır. Bu destan, Ortaçağ'daki Sırp krallığının Osmanlı saldırısını karşılamak için yaptığı hazırlıkları ve savaşın kendisini konu edinmektedir. Ele alınan temalar kahramanlık, şehitlik, İslam dinine geçmek, ihanet ve Sırp'ların dünyevi iktidar yerine cennette bir krallığı seçmiş olmalarıdır. Bu savaşla Kosova mitsel bir nitelik kazanmış, Sırp'ların Kudüs'ü haline gelmiş ve milletin doğduğu beşik olarak nitelendirilmiştir. Bu destan "Kosovalı Kız" ile ikonlaşır.

Kosovalı kız (1919) Ressam Uroš Predić tarafından tuvale aktarılan bir temsildir ve kitabın çok sayıda bölümünde değinilen bir temadır, Saraybosna'da olduğu gibi Türkiye'de de bazı Boşnak ailelerde muhtelif objelerin üzerinde vardır. Destana göre, Kosovalı kız her iki tarafın da çok kayıp verdiği bu savaş meydanında yavuklusunu ve erkek kardeşlerini arar. Ölü erkek bedenleri arasında karşılaştığı, can vermek üzere olan genç Sırp savaşçısının sevgilisinin ve kardeşlerinin akıbetini sorar (ölmüşlerdir) ve ona su (bazı kaynaklara göre de şarap) verir. Ölmekte olan Sırp savaşçının altında yatan ölü bedense, bir Türk'e aittir. Yazarın temsile değin analizi ilginçtir:

Şiddetin kurduğu mahrem zeminde, savaşan taraflar kadar ölümlerle diriler de birbirine karışmıştır. Kız, Sırp genç ve üzerinde yattığı Türk savaşçının bedenleri aynı kompozisyonun bileşenleridir. Ne zafer ne de yenilgiye dair bir işaret barındırmayan bu betimleme, sanki galibiyetle mağlubiyet arasında bir yerde yurt tutmuş olmayı anlatır ve tüm bunların ortasında, adeta ölümle yaşam arasındaki yerin mutlak hâkimesi, kuşkusuz Kosovalı Kız'ın ta kendisidir. (s.50)

Yazar, Sırp destanlarından yapılan alıntıların atasözü (darbimesel) haline geldiğini, ama orijinal metindeki zamirlerin ben [(Müslüman idareci) ile siz (gayrimüslim köylüler)] değiştirildiğini gözlemliyor: «Ey Hıristiyan, akşamı bekle, kuzu çevirme yiyeceğim ekmeğine» → «Ey Hıristiyan, akşamı bekle, kuzu çevirme yiyeceksiniz ekmeğine»

Komünist Yugoslavya’da ders kitaplarındaki epik edebiyatta Müslümanların temsili sorununa değiniyor, bu metinler ancak 1998’de yasaklanıyor. Gündelik yaşamda Sırp ve eski Yugoslav metinlerinden alıntılar yapmak aynı anda Bosnalı, Yugoslav ve Müslüman olmanın çoklu aidiyetlerini uzlaştırıyor, sergiliyor ve besliyor.

Bu alıntılar/darbimeseller özellikle de savaşta layığı bulan, en çok hasarı alan, minnetsiz veya fazla kibirli olan, yardım edilmesi gereken yakın çevre ve akrabalarla ilgili, dekadan ve muhtaç olanların hikayelerinde kapanış yorumu olarak, parçalanmış ilişkilerin özeti olarak tezahür ediyor: Düşmüş, müreffeh hayatını yitirmiş akraba ve tanıdıkların hikayeleri, eski mükellef sofralar, pahalı döşemeler, lüks evlerden bahsederken darbimesel: «akşamı bekle, kuzu çevirme yiyeceksin ekmeğine» metafor olarak dile dolanıyor.

Osmanlı geçmişi yok saymak 19. yy Balkan ayaklanmalarının ortak teması ama savaş sonrası kimliklerini yeniden şekillendirirken önemli bir tema olarak gözlemlenmektedir. Veliöğlu, Boşnakların büyük egemen yapılar içinde egemen olmayan bir cemaat olarak hayatta kalma bilgilerinin onların kozmopolit, sürgün ve asimilasyonist eğilimlerini beslediğini ve şimdilerde revaçta olan milliyetçi ve İslami duygulanımların üzerinde yükseldiği kaygan zemini oluşturduğunu belirtiyor. Savaş sonrası Müslümanlaşma, Bosna İslamı’nı tanımlama, Arap etkisinden korunma önemli temalar. Bu kaygan zemin özellikle Baş Müftü Cerić’in homo duplex (ikiyüzlü şahsiyet) olmasıyla ilgili görülüyor. Ancak yazar tarafından şu soru önemlidir: İlimli Müslümanlık-İslamcılık, Vehabbilere vatandaşlık verilmesi vb gibi temel konularda çift taraflı olmakla eleştirilen müftünün (Cerić) iki yüzlülüğü acaba sadece siyasi içerikle mi sınırlı yoksa gündelik duyguların kendine özgü hayatı ve siyasetiyle mi yüklü?

Yazar, Boşnak kimliğinin akışkanlığına dikkat çeker: Saraybosna Müftüsü Cerić dünyanın tüm Müslümanlarını birleştirmede önyak olacak bir ‘Avrupa İslam kültürü’ oluşturulmasının aciliyetine dikkat çekerken (2006) Müslümanları İslamın etnik ya da milli ifadelerinden sakınmaları yönünde uyarılmaktadır ve Osmanlı mirasına gönderme yapmaz. Suudi Arabistan yardımlarını (camiler) kabul etmeyi meşrulaştırırken şöyle der:

«...Bizans mimarisinin bir hayli etkisinde kalmış olan Osmanlı kültürü... Osmanlıların torunları şimdi bu camileri korumakla ilgilenmiyorlar diyelim» Cerić, 2007: «Umarım yarın öbür gün benim oğlum, Srebrenica katillerinden korunmak için mücahitlerin gelişini beklemez. Zira bizim sultanımız artık İstanbul’da değil, Brüksel’de yaşıyor ve bir daha Avrupa’da yeni bir katliam ve etnik temizlik olmaması için elinden geleni yapacaktır»

Osmanlı mirasının yadsınması eğilimini besleyen, «Hıristiyanlıkla İslam arasında uyumsuzluk» olduğuna dair derin bir inanç vardır. Cerić, 2008’de Türkiye ziyaretinde «Türkiye, Boşnakların annesidir. Bu her zaman böyle olmuştur ve böyle de olacaktır» dediğinde Bosna’daki gayrimüslimler ve başka ülkelerdeki Müslümanlar tarafından yoğun şekilde eleştirilir. Saraybosna’dan dünya kamuoyunda kalan en hazin anlatı Srebrenica katliamıdır. Güvenli bölge olarak Srebrenica’ya sığınan insanlar 11 Temmuz 2007’de etrafları kuşatılarak erkekler zorla uzaklaştırılarak Sırp birlikleri tarafından 8000 kişi kurşunlanmıştır ki bunlar arasında 18 yaş altı çocuklar da vardır. Bu katliam 2007’de soykırım olarak kabul ediliyor, Bosna’daki Savaşın sembolü haline gelmiştir.

Yazar kitabın sonunda tekrar tamir meselesine döner. Ona göre, bu kadar küçük bir şehre göre çok fazla ayakkabı tamircisi vardır, herkesin sadık olduğu bir tamirci var, ayakkabılar/botlar hem kişisel izler taşıdığı hem de kuşatma zamanı ısıtma görevi de gördüğü için özellikle önemlidir. Daha önce de belirtildiği gibi iyi tamircilerin neredeyse hepsi göç etmiş, geride kalanlar da Müslüman değilse iş için çağırılmamaktadır - pazarlık payı da vardır, bir Müslümanla evliyse «bizden biri» sayılır, yani Müslüman kökenli değilse de Bosnalı. Tamir için aile-akrabalık ağını kullanmak gerekiyor. «Tamirci listesine sahip olmak ilgilenilmesi gereken bir sürü sorun olduğu ve işin kötüsü, bunların tamiri için kişinin eş-dost-akraba-komşu yardımı alamadığı anlamına geliyordu... Gazeteden tamirci bulmak, bozulmuş ilişkilerin ve kesintiye uğramış dayanışma kanallarının göstergesi olarak yorumlanır ».

Yazarın adlandırmasıyla söylersek; O, Lavaboyu neden tamir ettirmemişti? Bunun yanıtı tekil bir edim değildir: Kuşatma kalktığı gün iskambil falı oynayan biri, o zamandan beri iskambil falı tutkunu olmuş, biri kuşatma günlerinde kendilerini aç kalmaktan kurtardığı için balkonunda tüketebileceklerinden çok fazla biber yetiştirmektedir. «İnsanlar bazı özel alışkanlıklara, nesnelere, hatta sıkıntılara karşı beklenmedik bir bağlılık geliştirmişler.» Kuşatma kalktıktan yıllar sonra yeni bir lavabo almışlar, paraları olmadığından değil, «ama kırık şeylere olduğu haliyle alışmışlar bir kere».

Veliöğlu’nun deyişle bu kitabın etnografik olarak betimlediği tüm durumlar, yapısal analizlerin başvurduğu ikili karşıtlıklarla (Ev bakım işlerinin temizlik/tamir hali; Müslüman Boşnakların Türkiye’den gelen şeylerle potansiyel mültecilik/kozmopolitlik üzerinden bağlantı kurmaları; Müslüman cenazesinde hem ilahi hem de kaside hem de oratoryo icra edilmesi) yüküldür.

Yazarın yapmaya çalıştığı, “etnografinin olanaklarıyla, özellikle de «yavaş betimlemelerle» eksiklik etrafında biçimlenen bir düşünceyi ve dilin, zihnin ikili karşıtlıklarla örgütlendiği söylenen yapısını katmanlandırmak, ötelemek” ve bu minvalde “bu ikilikler arasındaki geçiş sahnelerini, ara yerlerin betimini etnografik nazarı ve yazının odağına” yerleştiriyor.

Prof. Dr. İncilay Cangöz

Anadolu Üniversitesi
İletişim Fakültesi
Gazetecilik Bölümü
Eskişehir, Türkiye
E-posta: icangoz@anadolu.edu.tr.
ORCID No: 0000-0002-2670-444X.

Doç. Dr. Temmuz Gönç-Şavran

Anadolu Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Sosyoloji Bölümü
Eskişehir, Türkiye
E-posta: tgonc8@anadolu.edu.tr
ORCID No: 0000-0003-0561-4661

Mary Wollstonecraft'ın Koruyucu Liberarizmi: Adalet ve Özen Etiği¹ - Daniel Engster

Çevirenler: Selda Coşkun-Aktaş*
Birgül Çiçek**

Öz

Çağdaş feminist akademisyenler, adalet ve bakım teorileri arasındaki ilişkiyi analiz etmeye çok dikkat ettiler, ancak erken dönem feminist yazarların fikirlerine çok az ilgi gösterdiler. Mary Wollstonecraft'ın eşsiz katkısını vurgulamak için politik felsefesini çağdaş adalet/bakım tartışmalarına taşıyorum. Genellikle klasik bir liberal veya cumhuriyetçi düşünür olarak yorumlansa da, Wollstonecraft daha iyi bir feminist özen düşünürü olarak anlaşılır. Bakım görevlerinin önemini vurgulayarak liberal toplumun devrimci bir dönüşümünü hedeflemiştir. Bununla birlikte, bazı yeni feminist bilim insanlarının aksine, adalet için hala önemli bir rolün farkındaydı. Kişisel bakım verme faaliyetlerinin politik olanı dönüştürmeden önce, adaletin kişisel bakım ilişkilerine taşınması gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla Wollstonecraft'ın siyaset felsefesi, adalet ve özen teorilerini sentezlemek için feminist bir model sağlar ve özen perspektifini içeren klasik liberal ve cumhuriyetçi fikirlerin yenilikçi bir şekilde yeniden formüle edilmesini temsil eder.

---

* Doç. Dr. Selda Coşkun-Aktaş, Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Aile ve Tüketici Bilimleri Bölümü, Ankara-Türkiye. E-posta: seldac@hacettepe.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-4040-2939.

** Arş. Gör. Birgül Çiçek, Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Aile ve Tüketici Bilimleri Bölümü, Ankara-Türkiye. E-posta: birgulaydin@hacettepe.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-3985-6637.

Translation
Translation submission date : 10 October 2022
Translation acceptance date: 11 November 2022

Çeviri
Çeviri gönderim tarihi: 10 Ekim
2022
Çeviri kabul tarihi : 11 Kasım 2022

Giriş

Son yıllarda feminist teorisyenler, adaletle ilgili liberal teorilere alternatif olarak özen etiğini temel alan politik teoriler öne sürmüşlerdir.² Ancak bu araştırmacılar, Mary Wollstonecraft'ın (1759-97) liberal adalet ve feminist özen arasındaki ilişkiye dair görüşlerine çok az yer vermişlerdir. Bu makalede, Wollstonecraft'ın adalet ve özen üzerindeki görüşleri ve bu kavramların sentezine dayalı öne sürdüğü liberalizmin korumacı formu üzerinde durulacaktır.

Günümüz araştırmacıları adalet ve özen teorilerinin kesin doğası üzerinde tartışırken, bazıları bu iki kavramın analitik olarak ayrılabilirliğini sorgulamakta, çoğu ise belirli ayırt edici özellikleri olduğunu belirtmektedir (Gatens, 1998; Held, 1995a)³. Adalet teorileri formal ve soyut hak ve kurallar çerçevesinde organize edilmiş olmalarına rağmen; özen teorileri koruyucu aktiviteleri, katılımcı olma ve insan ilişkilerinin devamının gereğini vurgular. İkisi arasındaki önemli farklılık, özen teorilerinin koruyucu aktivitelere ve bunların gerçekleştiği geleneksel alanlar olan aile, arkadaşlık, cinsel ve diğer yakın ilişkilere verdiği yüksek ahlaki değerdir (Friedman, 1995: 147-8). Bu görüş kamusal ve özel alanların birbirinden ayırmayacağı görüşü ile bütünleşmektedir: Kişisel ilişkiler ve aile ilişkilerinde yaşanan özen, kamusal alanda hayati öneme sahiptir ve kamusal alanda da farkına varılması ve desteklenmesi gerekir (Katzenstein, Latin, 1987: 262-3).

Okin (1989a, 1989b), adalet teorilerinin bazı bakımlardan özen teorileri ile benzerliğini tartışsa da özen teorileri, bakım faaliyetlerini vurguladığı için adalet teorilerinden ayrılır.⁴ Özen teorilerinin daha ayırt edici özelliği, ahlaki davranışın çıkış kaynağının diğerlerinin ihtiyaçlarını karşılamak olmasıdır (Ruddick, 1999:237; Toronto, 1993:105). Bu bağlamda, özen teorileri adalet teorilerine göre daha esnek ve kapsamlıdır. Adalet teorileri her ne kadar insan ilişkilerini soyut ahlaki kurallarla düzenlese de özen teorileri bireylerin belirli ihtiyaçları olduğu düşüncesinden yola çıkar ve bağlam içerisinde bu ihtiyaçlara işaret eder (Friedman, 1993:70-1). Adalet teorileri bireysel özerklik ve sözleşmeye dayalı yükümlülükleri vurgularken; özen teorileri çok görünürde olmayan ve çoğunlukla seçilmemiş yani verilmiş sorumluluk ve görevlere odaklanır (Gatens, 1998:xiv-xv).

Birinci nesil özen teorisyenleri birincil olarak özen ve adalet teorileri arasındaki kapsam farklılıkları ile ilgilenmişler; ancak, son zamanlardaki tartışmalar adalet ve özenin, feminist perspektiften nasıl birleştirilebileceği üzerine odaklanmıştır (Held, 1995a:2; ayrıca bakınız Card, 1995; Clement, 1996; Dillon, 1992; Friedman, 1993, 1995; Held, 1995b; Hirschmann, Di Stefano, 1996; Jaggat, 1995; James, 1992; Koehn, 1998; Okin, 1989b; Robinson, 1999; Tronto, 1993). Bu konu üzerindeki ilgi, ideal özenin potansiyel eksiklikleri üzerindeki farkındalığın artması ile en üst seviyeye ulaşmıştır (Jaggat, 1995). Özellikle özen etiği üzerinde odaklanılması, onun kamusal ilişkilere ve sosyal yapıya uygulanabilirliği üzerine soruları da artırmıştır (Mendus, 1993). Özen etiği, kurumsal olarak yapılandırılmış güç eşitsizliklerinin özen ilişkilerini tehlikeye atma

yollarını göz ardı ettiği gerekçesi ile eleştirilmiştir (Friedman, 1993). Bazı teorisyenler ayrıca, gerçek özen ilişkilerinin objektif kriterlerinin gözetilmemesi durumunda, bu ilişkilerin paternalizm ya da dar kafalılığa (parochialism) kayabileceğine işaret etmişlerdir (Barry, 1995:252-6; Jaggar, 1995; Koehn, 1998; Narayan, 1995; Sevenhuijsen, 1998; Tronto, 1993).

Wollstonecraft'ın bu konuya ilişkin değerlendirmeleri günümüz teorisyenlerince görmezden gelinmiş olsa da, bu konudaki tartışmalara önemli katkılarda bulunmuştur. Wollstonecraft'ın yazılarının görmezden gelinmesi onun kadını basit bir şekilde klasik liberal geleneğe ekleyen ve karıştıran bir geleneksel liberal feminist olarak bilinmesi nedeniyle bir ölçüde anlaşılabilir. Aslında bazı araştırmacılar da Wollstonecraft'ın felsefesinin kadınlara uygulandığında, liberal teorilerin adalet ile ilgili tüm yetersizliklerini somutlaştırdığını öne sürmektedir (Eisenstein, 1981: 90; Gatens, 1991; Jacobus, 1979: 10; Pateman, 1989; Poovey, 1984). Wollstonecraft'ın "cinseyete yönelik eşitlik sorusunda kadınların erkekler gibi muamele görme hakkı var mı ya da eğer onlar erkek olsalardı" şeklindeki ifadesi (Gatens, 1991: 126-7), kadınların perspektif ve kaygılarını dikkate almadan onları liberal politik alana dâhil ettiği yönünde yorumlanmıştır.

Wollstonecraft'ın bu ifadesine yönelik liberal yorum ile ilgili sorun, bu yorumun Wollstonecraft'ın özen ilişkilerine verdiği önemli rolü göz ardı ediyor olmasıdır. Ancak Wollstonecraft özen ilişkilerini büyük ölçüde klasik liberal gelenek üzerine çizse de, yine de bu ilişkileri toplumun temeli ya da sonu şeklinde ifade eder. Wollstonecraft, bireyin özerk gelişiminin anne ve babanın çocuğun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ilgisi ile ailede başladığını belirtir. Aslında, ailedeki görevler Wollstonecraft'ın politik felsefesinin odağındadır. Wollstonecraft'ın toplum vizyonunda en yüksek ahlaki öneme sahip olan şey, eş olarak erkeğe ve kadına, anneye, babaya, erkek ve kız çocuklara ve vatandaşlara karşı olan özene dayalı yükümlülüklerdir.

Wollstonecraft bu özen çerçevesi içerisinde, adaletin önemini belirtir ve ailede ve toplumda sağlıklı özen ilişkilerinin kurulabilmesi için kadınların siyasi, sosyal ve aile hayatındaki haklarının geniş bir çerçevede artırılması gerektiğini öne sürer. Wollstonecraft'ın toplum eleştirisi şunu göstermeye tasarlanmıştır: Adaletsiz aile ilişkileri ve diğer sosyal ilişkiler, sadece özenin gelişmesini engellemez; aynı zamanda özensiz ve patolojik ilişkileri de destekler. Wollstonecraft, doğal olarak eşitlik ve adalet savunucu olarak bilinir; ancak, onun bunu toplumun daha özenli ve görevinin bilincinde bireylerden oluşmasının sağlanmasında birincil olarak kadınlar için talep ettiği gerçeği gözden kaçırılmıştır. Onun politik felsefesi, liberal adaletin özen ilişkilerinin gelişimi için uygun bir zemin oluşturduğu özene dayalı liberalizm şeklinde adlandırılabilir.

Wollstonecraft, günümüz adalet-özen tartışmalarına önemli görüşler sunmaktadır. Son dönemde adalet ve özeni birbiri ile harmanlayan önermeler genellikle özenin, ahlaki ve teorik önemini minimize etmekte ya da kişisel ya da özel alana uygulanmasını sınırlandırmaktadır (Held, 1995b; Jaggar, 1995). Wollstonecraft, adaleti özen içerisine, onun özen ilişkileri içerisindeki önemini öne çıkararak yerleştirir. Ona göre adalet, özen ilişkilerinde olmazsa olmaz için bir araçtır. Wollstonecraft, özen ile ilgili yükümlülükleri erdeme dayalı bir sosyal

düzenin sağlanmasında en önemli nokta, birçok sosyal problemin çözümünde de anahtar olarak görür. Ona göre pek çok sayıda sosyal problem, sağlıklı özen ilişkilerinin bir sonucudur; bu da adaletin kişisel ilişkilere genişletilerek uygulanması ve toplum içerisinde özen ilişkilerine verilen önemin artırılması ile mümkündür.

Bu makalenin temel amacı, Wollstonecraft'ın ahlaki ve politik düşünceleri içerisinde göz ardı edilmiş olan özeni açığa çıkarmak ve onun görüşlerini günümüz adalet ve özen tartışmaları ile ilişkilendirmektir. Çağdaş kavramları bir on sekizinci yüzyıl düşünürünün fikirlerine uygulamak anakronik görünebilir, ancak iki nokta benim yorumumu haklı çıkarmaktadır. Birincisi, özen kavramı yeni bir söylemsel icat olsa bile, onu tanımlayan unsurlar (besleyici ilişkiler için bir çaba, başkalarının özel ihtiyaçlarına vurgu, özen göstermeyi teşvik etme arzusu ve bireyler arasında sorumluluk dâhil) uzun zamandır var olmuştur. Wollstonecraft bu unsurlarla ilgilendiği için, endişelerini farklı bir sosyal ve tarihsel bağlamda dile getirmiş olsa da onu erken dönem özen teorisyenlerinden biri olarak kabul etmek makuldür.⁵ İkincisi ve daha da önemlisi, Wollstonecraft modern özen etiğinin oluşumunda kritik bir tarihsel kavşakta durmaktadır. On sekizinci yüzyılın sonlarında filozoflar, modern özen etiğinin unsurlarına oldukça benzeyen ahlaki duyarlılık ve sevgi kavramlarını kamusal alandan ve insanlıktan ev içi alana ve kadınlara kaydırmaya başlamışlardır (Okin 1981; Tronto 1993). Tronto'ya göre (s. 25-59), bu değişimin başlıca nedeni, bağlamsal ahlak ve duygusal kişisel ilişkilere dayalı siyasi teorilerin kamusal meselelerle daha az ilgili görünmesine neden olan büyük ölçekli ekonomik ve sosyal dönüşümlerdir. Wollstonecraft'ın yazıları, özen gösterme faaliyetlerinin ev içi alana kısıtlanması ve ayrıştırılmasına karşı erken bir protesto ve bunun sonucunda ortaya çıkacak özen patolojileri hakkında bir uyarı olarak okunabilir.

İkinci amacı, Wollstonecraft'ın çalışmalarının modern politik felsefeye katkılarını öne çıkaran çalışmaları desteklemektir (Falco, 1996; Gunther-Canada, 1997; Sapiro, 1992: 280-300; Weiss, 1996). Wollstonecraft, siyaset bilimi araştırmacıları arasında ön plana çıkmamış; fikirleri, liberal hakların kadınların da liberal haklardan yararlanması gerektiğini savunan tarihsel; ancak teorik olmayan fikirler olarak ele alınmıştır. Bana göre Wollstonecraft, korumacı ve özen ilişkilerini kamusal alanın merkezine yerleştiren anlaşılır yenilikçi bir liberal teori sunmuştur. Wollstonecraft, liberal hak ve özgürlükleri, koruyucu görevlerin erdemli bir şekilde yerine getirilmesini sağlayan araçlar olarak görür. Bu, toplumu liberal toplumlarla özdeşleştirilen bencillik ve sorumsuzluğa karşı korur. Wollstonecraft, toplumda makroekonomik ve politik kurumlarda çok fazla bir yeniden yapılandırmaya gitmeden, kişisel ve ev içi bakımın niteliği artırarak; toplumda reformsal bir dönüşümü amaçlar. Ancak, kişisel bakım, siyasi alana transfer edilmeden önce, siyasi adaletin kişisel özen ilişkilerine uygulanması sağlanmalıdır.

Burke Özeni ve İnsan Haklarının Bir Savunması

Wollstonecraft, ilk önemli politik çalışması olan İnsan Haklarının Bir Savunması'nda (A Vindication of the Rights of Men) (1790), Edmund Burke'nin Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler (Reflections on the Revolution in France) (1790) adlı eserindeki fikirlerini eleştiri olarak kaleme almıştır. Araştırmacılar

Wollstonecraft'ın Burke'e cevabının şiddetini farklı hipotezlerle açıklamaya çalışmışlardır; ancak, hiçbiri Wollstonecraft'ın reaksiyonunun, düşüncelerin bir kısmının benzerliğinden kaynaklanmış olabileceğini öne sürmemiştir. Hem Wollstonecraft hem de Burke bu eserlerini diğer aydınlanmacılar arasında İskoçyalı aydınlanma devrimi düşünürlerin bağlamsal ve etkili ahlaki ve siyasi felsefelerinin, evrensel ve soyut ahlaki ve siyasi felsefeler ile yer değiştirdiği, en azından özel alana itildiği dönemde yazmış (Toronto, 1993:25-9) ve bu gelişmeyi kaygı verici bulmuşlardır. Ancak, bu kaygılarını farklı şekillerde ifade etmişlerdir.

Devrim Üzerine Düşünceler'de Burke, evrensel felsefelerin özensiz doğasını eleştirir ve özen ilişkilerinin korunması ve görevlerin tam anlamıyla yerine getirilmesi için geleneksel ataerkil yapının gereğini savunur. Wollstonecraft, Burke'nin bakım ve özen kavramını çarpıtmış olduğunu ileri sürer ve evrensel hakların sağlıklı özen ilişkileri için önkoşul olduğunu vurgulayarak karşı çıkar. Wollstonecraft, İnsan Haklarının Bir Savunması eserinin büyük bölümünü, özen etiğinin eşitlik ve haklardan izole edilmesi durumunda ortaya çıkan eksikliklerinin altını çizmeye adanmıştır.

Burke, Fransız Devrimi'ne yönelik eleştirilerini özen etiğine gönderme yaparak formüle eder. Açık eleştirilerinden biri, aydınlanmacı liberalizmin soyut haklara olan bağlılığıdır. Ona göre bireylerin gerçek hakları, bireylerin belirli istek ve ihtiyaçlarına bağlıdır (Burke [1790], 1987:51-3). Örneğin özgürlüğe olan sevgisini ifade ederken Burke, özgürlüğü için akıl hastanesinden kaçan bir hastayı bunun için tebrik etmeyeceğini belirtir (s.7). Ona göre doğal hakların soyut mükemmelliği, onların pratik kusurlarıdır ve farklı insanların farklı ihtiyaçlarını görmezden gelir. Burke'ye göre soyut haklara teslimiyet, en duygusuz ve özensiz politika ve uygulamalarına gidilmesine neden olabilir, eğer bu politika ve uygulamalar insanın belirli ve bağlama dayalı ihtiyaçlarına adapte edilmezse:

Şairlerden biri soğukkanlılıkla volkanik bir devrimin alevlerine atladığında, ardentem frigidus Aetnam insiluit [Soğukkanlılıkla yanan Aetna'ya atladı], hoş bir yazar, liceat perire poetis [Şairler yok olsun] demiş olsa da, böyle bir cümbüşü Parnassus'un ayrıcalıklarından biri olarak değil, haksız bir şiirsel özgürlük olarak görürüm; ve bu tür bir hakkı kullanmayı seçen ister şair, ister ilahiyatçı, ister politikacı olsun, daha bilge olan, çünkü daha merhametli, düşüncelerin beni adamın pirinçten sandaletlerini ahmaklığının anıtları olarak saklamaktansa, onu kurtarmaya iteceğini düşünüyorum (s. 55).

Bireylerin gerçek ve farklı ihtiyaçları için katılımcı olmak hepimizin ve daha genel olarak da devletlerin sorumluluğudur. Tüm insanlara gerçek anlamda insancıl bir yaklaşım içerisinde davranmada yalnızca soyut haklara bağlı kalmak, fazla basit ve kişi dışıdır.

Burke'nin özen ilişkileri ile ilgili kaygısı onun aydınlanmacı toplumun bencil bireyciliğine dair eleştirisinin de bir kanıtıdır. Burke, liberal toplumların gücü nazik olarak gösterdiği ve *liberal itaatkârlar* yarattığı; bunun da insan ilişkilerini güç ve bencillik ekseninde azaltacağı hususunda kaygılıdır (s.67). Burke'e göre ilgili ve katılımcı insan ilişkilerini muhafaza etmenin tek yolu, her bir bireyin bir statüsünün ve diğerlerine karşı görevlerini belirleyen rollerinin olduğu geleneksel feodal düzeni sürdürmektir. Krallar, tebaalarına seveceği babalar gibi davranır; soylular alt sınıflara özen göstermenin sorumluluğunda olur; erkek,

kadına özel bir önem gösterir. Bu şekilde sevgi, hayranlık, ilgi ve derin bir saygıya dayalı bir toplum düzeni oluşur (s.68).

Adaletin liberal teorileri bu duyguları eşitlik ve özgürlüğe olan temel bağlılıkla yer değiştirir. Bu teoriler tüm geleneksel ve topluma ait normları hesapçı ve izole birey lehinde yok eder. Burke, gelecek toplumların *işine geldiği gibi davranma* yaklaşımı içerisinde ve *bencil arzular* tarafından yönetileceğine işaret eder (ss.77, 83). Fransız devrimcilerin Kral 16. Louis ve Marie Antoinette'e kaba davranması, insanlıktan yoksun yeni toplumsal ahlakın simgesidir (s. 6). Burke'nin eşitlik ve kadın girişkenliğinin artması ile ilgili kaygısı, evrensel ahlakın tüm ilişkileri en sonunda sadece ve sadece sözleşmeye dayalı bir düzene indirgeyeceğidir (Gunther-Canada, 1996: 65-6). "Ama şövalyelik çağı öldü," diye haykırıyor Burke. "Safsatacıların, ekonomistlerin ve hesapçıların çağındayız artık ve Avrupa'nın ihtişamı sonsuza dek söndü. Makam ve cinsiyete karşı o cömert sadakati, o gururlu teslimiyeti, o onurlu itaati, köleliğin kendisinde bile yüce bir özgürlük ruhunu canlı tutan o kalbin itaatini bir daha asla göremeyeceğiz" (s.66).

Wollstonecraft, *İnsan Haklarının Bir Savunması*'nı Burke'nin Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler'ine eleştiri olarak yazmıştır. *İnsan Haklarının Bir Savunması*, Wollstonecraft'ın geleneksel liberal teorist olarak anılmasında diğer eserlerine göre önemli bir yere sahiptir. Wollstonecraft bu çalışmasında özgürlük, haklar, eşitlik ve rasyonellik gibi aydınlanma hareketinin ideallerini, Burke'nin kişisel yakınlık ve ahlaki duygusallığa yönelik muhafazakâr görüşüne karşı savunur. Bu nedenle, *İnsan Haklarının Bir Savunması*'nı duygulanım ve akıl, özen ve adalet arasındaki basit bir kontrast çalışması olarak nitelendirmek yanıltıcı olacaktır. Wollstonecraft, Burke'nin çok sayıdaki fikirlerine sempati gösterir, hatta onun farklı koşullarda kendisi gibi reformcu olarak nitelendirilebileceğini ifade eder (Wollstonecraft, [1790] 1995:5, 45-6). En önemlisi, Burke'nin duygusal ve özen ilişkilerine yönelik kaygılarına sempati gösterir; ancak, eşit olmayan sosyal ilişkilerde bu erdemlerin yozlaştığını görür. *İnsan Haklarının Bir Savunması* sadece adalet ve eşitliğin savunulması değil; aynı zamanda ve daha doğru olarak Wollstonecraft'ın adil ve özenli topluma ilişkin kendi vizyonunun ilk kez savunulmasıdır. Wollstonecraft bu eserinde, Fransız reformcuların eşitlik, akılcılık ve haklara olan bağlılığının, özen ve sorumluluk sahibi bir toplumun gelişimi için etik dışı olmak zorunda olmadığını, aksine, böyle bir toplum yaratılmasının temeli olduğunu göstermek ister.

Wollstonecraft, ([1790] 1995) Burke'nin Fransız devrimine ilişkin eleştirilerini abartılmış bir hassasiyet ile ifade etme yoluna gittiğini, duygu ve tutkularının aklını aştığını ifade eder ve onu samimi olmamakla eleştirir (ss.6-7). Wollstonecraft kendi argümanını, Fransız Devrimi hakkındaki tartışmaya aklı yeniden dâhil etme girişimi olarak tasvir eder. "Şimdi retoriğin şatafatını bırakarak, gelin efendim, birlikte akıl yürütelim" (s.7). Birçok akademisyen Wollstonecraft'ın retoriğinde örtük olarak bulunan toplumsal cinsiyet söyleminin tersine çevrilmesi üzerine yorumlarda bulunmuştur (Gunther-Canada 1996; Johnson 1995, 23-46; Kelly 1992, 84-106). Wollstonecraft, Burke'ün kadını duygusallığını ve hissiyatçılığını çürütmek için aklın eril dilini benimser.⁶ Bu retorik strateji kadın karşıtı gibi görünebilir (gerçekten de Wollstonecraft'ın kadın çağdaşlarının çoğu hakkında söyleyecek çok az iyi şeyi vardır), ancak

amacı hem kadınları hem de erkekleri ahlaki duyguların yapay ve geleneksel tanımından uzaklaştırarak gerçek insan sevgisine yönlendirmektir.

Wollstonecraft'a göre, "gösterişli bir şekilde sergilenen duygular genellikle kalbin coşkusu değil, kafanın soğuk beyanlarıdır" (Rights of Men, s. 6). "Kalp konuştuğunda, nadiren mübalağa ya da kuru coşkularla sarsılırsınız. Ben bu kararlı tonda konuşuyorum" (s. 29). Açık sözlü, duygusuz düzyazısının gerçek duygularını gösterdiğinde ısrar eder; bunun aksine, Burke'ün fantastik ve romantik düzyazısı "sahte ya da daha ziyade yapay duyguların" bir işaretidir (s. 29). Hatta Burke'ü "katı yürekli safsatacılıkla" suçlar (s. 59). Hayali imgeler ve duygulara hitap ederek okuyucularını manipüle etmeye çalışır. Tüm gerçek sevgiyi yapmacık duygulanımlara kurban eder.

Wollstonecraft'ın üslupla ilgili en açık ifadesi Vindication of the Rights of Woman (Kadın Hakları Savunması, 1792) adlı eserinin açılış sayfalarında yer alır, ancak benzer bir ifade Rights of Men'in (İnsan Hakları) en başında da bulunur: "Yararlı olmayı amaçlıyorum ve samimiyet beni yapaylıktan arı kılacaktır; çünkü dilimin zarafetiyle göz kamaştırmaktansa argümanlarımın gücüyle ikna etmek istediğimden, zamanımı süslü ifadelerle ya da kafadan gelen ama asla kalbe ulaşmayan yapay duygu seliyle harcamayacağım" (Wollstonecraft [1792] 1995, 77; VM, 5). Elbette Wollstonecraft'ın yapmacıksız konuşma iddiasını olduğu gibi kabul etmemeliyiz. Onun retorığı, geleneklerin çarpıtıcı katmanlarının altında gerçek ve doğal bir kalp dili olduğu şeklindeki Rousseaucu düşünceye dayanmaktadır. Önemli olan nokta, retorığının bazen sanıldığı gibi akıl ve duygu arasındaki keskin ayrıma dayanmamasıdır. O, rasyonel düşünmeyi insan kalbinin gerçek duygularını ortaya çıkarmanın en doğru yolu olarak görmektedir.

Wollstonecraft, Burke'ün Reflections (Düşünceler) adlı eserindeki şiirsel imgelerin ve süslü retorığın ardında soğuk ve umursamaz bir felsefe olduğunu savunur. Burke, köylülerin soyluların topraklarında avlandıkları ya da ekinlerini soyluların av hayvanlarından korudukları için öldürüldükleri "cehaletin karanlık günlerinde yerleşmiş" (Rights of Men, s. 11) bir anayasayı yüceltmektedir. "Soyluların oyunlar düzenlediği hangi ülkelerde kaç aile, bu zorlayıcı yasaların önemsiz bir ihlali yüzünden, çocuklarının ekmeği köpeklerle verildiğinde - emeğinin karşılığının duygusuz şatafat tarafından heba edildiğini gören bir adamın hissettiği öfkenin doğal sonucu olarak sefalet ve ahlaksızlığa sürüklendi?" (s. 16) diye sorar - Burke'ün empatisinin yalnızca zenginlere soylulara uzandığını belirtir. Yoksulların ihtiyaçlarıyla ilgilenmemesi, felsefesinin özündeki kayıtsızlığı ortaya koymaktadır:

Sefaletin kalbinize ulaşması için, anladığım kadıyla, şapkası ve çanları olmalı; gözyaşlarınız, karakteriniz göz önüne alındığında çok doğal olarak, tiyatronun yaygarasına ya da mertebeleri aptallığın doğasını değiştiren ve insanlığı alçaltan ahlaksızlıkların üzerine zarif bir örtü atan kraliçelerin düşüşüne ayrılmıştır; can yoldaşları kendilerinden koparılan birçok çalışkan annenin sıkıntısı ve çaresiz bebeklerin açlıktan ağlaması, bir sadaka koparabilseler bile, merhametinizi harekete geçiremeyecek bayağı üzüntülerdi. "Hayali üzüntüler için dökülen gözyaşları," der Rousseau, "sahip olmadığımız tüm erdemlerle gurur duymamızı sağlamak için takdire şayan bir şekilde uyarlanmıştır" (s.14).

Feodal düzene yönelik eleştirisi ise, sağlıklı özen ilişkilerinin bu düzen içerisinde kurulamayacağı yönündedir. Duyguları ön plana çıkaran Burke'ye göre saygı,

duygusal yakınlığı azaltır; Wollstonecraft'a göre ise saygı olmadan evlilikte duygusal yakınlık kurulamaz (s.22). Wollstonecraft, eşit saygının, başkalarının özel ve benzersiz özelliklerini takdir etmek ve onları gerçek bireyler olarak sevmek için gerekli olduğunu açıklar. Geleneksel sosyal düzenlemeler, insanları sahte havalara bürünmeye, başkalarını yapay romantik ideallerle görmeye ve statü ve zenginliğe göre evlenmeye teşvik ederek gerçek kişiler arası ilişkileri engellemektedir. "Mertebe ve servete gösterilen saygı, ruhun her türlü cömert amacını köreltmekte ve insan memnuniyetinin üzerine inşa edilmesi gereken doğal duyguları boğmaktadır" (s. 24).

Soyluların davranışlarını taklit etme çabalarında orta sınıf da benzer şekilde kişisel samimiyeti zenginlik ve gösterişe kurban eder. "Her dört kişiden üçünün en büyük kaygısı, eşitlerinin üstünde yaşamayı ve olduklarından daha zengin görünmeyi başarmaktır. Bu mantıksız hırs uğruna ne kadar çok evdeki huzur ve bireysel mutluluk feda edilir! En güzel erdemleri; yardımseverliği, dostluğu, cömertliği ve insan kalplerini birbirine bağlayan tüm o sevimli hayırseverlikleri körelten yıkıcı bir küftür" (Rights of Men, s. 23). Feodal düzenler ayrıca ebeveynleri ailenin adının devamının çocukların refahından daha fazla önemsemeye yönlendiren ailedeki özen ilişkilerini olumsuz etkiler. Küçük çocuklar büyük kardeşleri için feda edilir, sürgüne gönderilir ya da manastıra kapatılır. Wollstonecraft bağlamda Burke'e, "Bay Burke böyle bir anne-babalığı mantıklı ve erdemli bulurlar mı acaba?" (ss.21-2) şeklinde bir soru yöneltir. Özetle Wollstonecraft'a göre geleneksel sosyal düzenler, yakın kişisel ilişkileri romantizm, sınıf ve servete tabi kılarak yozlaştırır.

Wollstonecraft bu soruna çözüm olarak insan haklarını savunur. Burke gibi o da soğuk ve hesapçı bir toplumun gelişmesini engellemek istemektedir. Ancak Burke'ün aksine, hakların ve eşitliğin genişletilmesinin bu amaç için gerekli olduğunu iddia eder. Soyut ve evrensel haklara dayalı liberal bir siyasi düzenin, kişisel sevginin yok olmasını gerektirmediğini, aksine daha şefkatli ve itaatkâr ilişkilerin gelişmesine zemin hazırladığını öne sürer.

Avrupa'da gerçekleşen uygarlık çok kısmi olmuştur ve keyfi bir onur noktasının oluşturduğu her gelenek gibi, kalbe dayanmayan ya da zihnin daha soğukkanlı kararlarında ağırlığı olmayan duygu ve düşünceleri sohbetlerde güncel hale getirerek, ahlak pahasına görgü kurallarını geliştirmiştir. Peki, ilerlemesini durduran nedir? Kalıtsal mülkiyet, kalıtsal onurlar. İnsan, doğduğu mevki ve bunun sonucu olarak torpilin dokunuşu gibi yeteneklerini uyuşturan saygı ile yapay bir canavara dönüştü; yoksa muhakeme yeteneği olan bir varlık, yetenekleri geliştikçe, gerçek mutluluğun yalnızca eşitlerin yararlanabileceği dostluk ve yakınlıktan kaynaklandığını keşfetmekte başarısız olmazdı ve hayırseverliğin küçümseyici bir sadaka dağıtmayı değil, adalete ve insanlığa saygı üzerine kurulu bir iyi niyet ve karşılıklı yarar ilişkisi olduğunu anlardı (Rights of Men, s. 8-9).

Bu pasajda Wollstonecraft, her iki Vindication (Savunma) eserinde da merkezinde yer alan bir dizi temaya değinmektedir. Rousseau'yu izleyerek, Avrupa medeniyetinin eşitsiz sosyal ilişkilere dayandığı için yozlaşmış olduğunu iddia eder. Bu eşitsizlik, canavarca ve duygusuz karakterlerden oluşan bir uygarlık yaratmıştır. Gerçek dostluğu ve karşılıklı ilgiyi geliştirmenin tek yolu herkese eşitlik ve adalet sağlamaktır. Burke'ün ilişkilere ve ilgiye yönelik kaygısını

onaylamakla birlikte, bu amaçları desteklemek için neyin gerekli olduğunu yeterince derinlemesine araştırmadığını öne sürmektedir. Burke, özenli ilişkilerin temeli olarak feodal hiyerarşiye geri dönmekte ve böylece tam da nefret ettiğini iddia ettiği şeyin, yani kişiliksiz ve umursamaz bir toplumun sürdürülmesine yardımcı olmaktadır.

Burke ve Wollstonecraft özen ilişkilerinin toplumda yükselmesinde oldukça farklı yaklaşımlara sahiptir. Burke, geriye bakar ve bakıma ilişkin sorumlulukların belirli statü ve rollere göre belirlendiği feodal düzende çözümü bulur. Wollstonecraft, ileriye bakar ve daha ilgili bireylerden oluşan bir toplumun eşitlikçi sosyal düzenlemeler içerisinde mümkün olacağını söyler. Burke'nin ilgi ve özene yaklaşımı günümüz muhafazakâr teorisyenlerinin fikirlerine, feminist teorisyenlerinkinden daha yakın olsa da, Wollstonecraft'ın kritiği, adalet ve özen üzerine yapılan günümüz feminist tartışmaları için çıkarımlar sağlar. Özen için adaleti atmak ya da ikisini birbirinden ayıran çizgiler çizmek yerine Wollstonecraft, iki kavramın birbiri ile bütünsel bir ilişkisi olduğunu vurgular. Adaletsiz özen, paternalistik ve baskıcı sosyal ilişkileri özellikle kadın, çocuk ve yoksullar aleyhine meşrulaştırır. Aslında Wollstonecraft, sosyal eşitsizlik yersiz ve suni ilgi formunda özen patolojileri yarattığından; adaletsiz bir toplumda sağlıklı özen ilişkileri yaşamının imkânsız değilse bile zor olacağını iddia eder. Bu, Wollstonecraft'ın Kadın Hakları Savunması'nda uzunca yer verdiği en son vurgudur.

Kadın Haklarının Bir Savunusu

Wollstonecraft, İnsan Haklarının Bir Savunması'ndan sonra Fransız devrimcilerini fazla muhafazakâr olmakla eleştirdiği Kadın Haklarının Bir Savunması adlı eserini yayınlamıştır. Wollstonecraft bu eserde, devrimcileri yeni anayasa içinde feodal düzenin ilkelerini yeniden üretmekle ve böylece devrimin ideallerine ihanet etmekle suçlamaktadır. Çünkü yeni düzen kadınları, siyasi haklardan yoksun bırakarak eski ataerkil sosyal düzeni devam ettirmektedir. Özellikle de kadınları siyasi haklardan mahrum bırakmakta ve böylece eski ataerkil toplumsal sistemi sürdürmektedirler. "Eğer kadın da onunla aynı akla sahipse, erkeği tek yargıç yapan kimdir" (Wollstonecraft [1792] 1995, 69)?

Devrimden önce insanlar, kendi kendilerini yönetebilecek akla sahip olamadıkları görüşüyle, krallar ve soylular tarafından yönetiliyorlardı. Wollstonecraft Fransız devrimcilerine bu bağlamda şu soruyu yöneltir: "Siz de kadınları siyasi ve sivil haklarından mahrum bir şekilde ailede karanlıklar içerisinde bırakarak aynı şeyi yapmıyor musunuz? (s.69). (Wollstonecraft: "Devrimciler kralın ilahi haklarını reddetseler de kocaların ilahi haklarına hızlı bir şekilde sıkıca sınırlanmışlardır." (s.112) diyerek her iki ilahi hakkı da hâksiz bulmuş; sivil ve siyasi hakların kadınlar için de geçerli olmasını talep etmiştir.

Bu talep, Wollstonecraft'ı liberal feminist olarak üne kavuşturmuştur; ancak, onun düşünceleri ile ilgili liberal çıkarımlar, tüm görüşlerini içerme konusunda başarısız olmuştur. Wollstonecraft İnsan Hakları Savunması'nda salt ilgiyi eleştirmez, eşitsiz sosyal ilişkilerden kaynaklanan duygusuz ve doğal olmayan ilgiyi eleştirir. Kadın Hakları Savunması'nda de benzer şekilde kadınlara temel haklarının verilmesinin, toplumda özene dayalı ilişkilerin gelişmesini kolaylaştıracığını savunur. Aslında, klasik liberal teoride ailevi ve bakıma ilişkin

görevlerin, özen perspektifinden yeniden formüle edilmesinin geniş çapta toplumsal refah için önemini vurgular.

Wollstonecraft'ın özene ilişkin kaygı ve görüşleri, onu klasik liberal teori felsefesinden birçok yönden ayırır. Tüm bireyler için soyut onur kavramını öne çıkarmak yerine, geniş ölçekte kadınların eşit haklara sahip olmasının özenin verilmesini kolaylaştıracağıının altını çizerek destekler. Wollstonecraft, toplumun iyiliği için sağlıklı aile ilişkilerinin önemi üzerinde durur ve klasik liberal kamusal ve özel alan ayrımını reddeder. Özenin gelişimini sağlamak için adalet, özel alanda da uygulanmalı ve devletler bunun için geniş çaplı kaynaklar ayırarak ebeveynlik ve eğitim gibi bakıma ilişkin aktivitelere saygı duymalı. Sapiro'nun (1992, 183; 1996, 37) yazdığı gibi, Wollstonecraft "kamusal ve özel arasında net bir ayrım görmemiş", bunun yerine "kamusal' ve 'özel'i aynı bütünün ayrılmaz parçaları olarak, sadece farklı sosyal alanlar olarak değil, bazı açılardan aynı alanı işgal eden alanlar olarak görmüştür." Wollstonecraft'ın, hükümetlerin asıl amacının birbirlerine ve genel olarak insanlığa karşı belirli görevleri yerine getirmeye adanmış daha erdemli bir vatandaş topluluğu yaratmak olduğu yönündeki önerisi de klasik liberal düşünceden farklıdır.

Wollstonecraft çoğunlukla liberal bir teorisyen olarak görülmektedir. Bazı araştırmacılar, Wollstonecraft'ın görüşlerini klasik cumhuriyetçi gelenek içerisinde tutarak, onu erdem teorisyeni olarak tanımlar (Baker-Benfield, 1989; Johnson, 19995; Landes, 1988; Sapiro, 1992). Wollstonecraft'ın görüşlerinin cumhuriyetçi görüşten etkilendiğine dair şüphe yoktur. Ancak, onun cumhuriyetçiliği de özen ilişkilerine verdiği önemden büyük ölçüde etkilenmiştir. Wollstonecraft, kamusal erdemın özelleşmiş özen ilişkilerine, bunların da sosyal ve siyasi eşitliğe bağlı olduğunu savunur. Böylece, hiyerarşi ve eşitsizliğin yozlaştırıcı etkileri hakkındaki klasik cumhuriyetçi argümanları özel alana genişletir ve eşitlikçi aile ilişkilerini erdemli bir cumhuriyet teorisinin merkezi odağı haline getirir. Wollstonecraft, hem kadın hem de erkek için erdemi, askeri ya da siyasi bir zafer olarak değil; aile ve sosyal yaşamdaki bakıma dayalı görevlerin tam anlamıyla yerine getirilmesi ile ilişkilendirir. Wollstonecraft burada askeri hizmet ve savaşa ilişkin cumhuriyetçi görüşü bir ölçüde eleştirir (Kadın Hakları Savunması, ss.92-3, 235-6; bakınız Sapiro, 1992: 102-3). Wollstonecraft'ın cumhuriyetçiliği; çocuk, eş, arkadaş, vatandaş ve insana gösterilen cumhuriyetçi bir özendir.

Wollstonecraft, Kadın Hakları'nın girişinde argümanının entelektüel çerçevesini çizer. Rousseau'nun insanı varlık olarak izole eden görüşünü eleştirerek, tanrının insanları ahlakta mükemmellik ilerlemesini toplum içerisinde ve etkileşimle gerçekleştirmek üzere yarattığını savunur (ss.79-82). Ahlakta mükemmelliği aklın, bilginin ve erdemın gelişimi olarak tanımlar (s.79). Akıl ve bilgi, insanın sosyal dünyasını anlamasını ve kontrol etmesini sağlar, daha spesifik olarak diğerlerine karşı yükümlülüklerini idrak etmesini sağlar. Erdem, bu görevlerin öz bilinçle yerine getirilmesini içerir. (Sapiro, 1992: 102-3). Kadınların birincil görevleri anne, evlat, kız kardeş ve eşler olarak yerine getirmeleri gereken bakıma ilişkin görevleridir. Erkeklerin birincil görevleri ise baba, evlat, erkek kardeş ve eşler olarak yerine getirmeleri gereken bakıma ilişkin görevleridir. Bu birincil görevlerin ötesinde ise komşu, vatandaş ve tüm insanlara karşı olan daha kapsamlı sosyal sorumluluklar yer alır.

Wollstonecraft'a göre, Rights of Woman (Kadın Hakları) adlı eserinin argümanının tüm arka planını oluşturan toplumun ahlaki ilerlemesi, erkeklerin ve kadınların aile ve toplum içindeki bakım verme görevlerinin üstün önemini kabul ettikleri bir dünyaya doğru ilerlemekten ibarettir. Yine de, her şeyin kadınların eşitliğine bağlı olduğunu iddia etmektedir. Bu olmadan, her iki cinsiyet de en temel bakım verme görevlerini tatmin edici bir şekilde yerine getiremeyecek ve toplum ahlaki açıdan az gelişmiş bir durumda kalacaktır. Kadın Hakları'nın önsözünden alınan aşağıdaki önemli pasaj, Wollstonecraft'ın argümanının altında yatan önermeleri uygun bir şekilde özetlemektedir:

Kadının hakları için mücadele ederken, temel argümanım şu basit ilke üzerine inşa edilmiştir: Eğer kadın eğitim yoluyla erkeğin yoldaşı olmaya hazırlanmazsa, bilginin ve erdemlin ilerlemesini durduracaktır; çünkü gerçek herkes için ortak olmalıdır, yoksa genel pratik üzerindeki etkisi bakımından etkisiz olacaktır... Eğer çocuklar vatanseverliğin gerçek ilkesini anlayacak şekilde eğitilecekse, anneleri bir vatansever olmalıdır; ve düzenli bir erdemler silsilesini doğuran insan sevgisi, ancak insanlığın ahlaki ve medeni çıkarları göz önünde bulundurularak üretilebilir; ancak şu anda kadının eğitimi ve durumu, onu bu tür uğraşlardan uzak tutmaktadır (s.68).

Wollstonecraft için toplumun ahlaki açıdan ilerlemesi, kadının ve erkeğin hem ailede hem de toplumdaki özene ilişkin sorumluluklarının bilincinde olduğu bir dünyaya doğru ilerleme kaydetmektir ve bu nedenle her şey kadınların toplumda eşit olmasına bağlıdır. Bu eşitlik olmadan, ne cinsiyetler bakıma yönelik görevlerini memnuniyetle yerine getirir ne de toplum yüksek bir ahlaki düzeyde varlığını sürdürür. Wollstonecraft, kadın-erkek eşitliğini, insanlığın daha erdemli ve görev bilinci ile dolu bir dünyaya doğru yol aldığı bir ahlaki ilerleme olması temelinde savunur.

Eşitsizlik ve Özenin Patolojileri

Wollstonecraft, *Kadın Hakları* eserini büyük ölçüde sosyal ve siyasi alandaki eşitsizliğin kadının doğal şefkat duygularını ve bakıma ilişkin görevlerini tam olarak yerine getirmelerini nasıl olumsuz bir şekilde etkilediği tartışmasına adanmıştır. Wollstonecraft'a göre en temel düzeyde, eşitlikçi olmayan eğitim kadınların akıllarını kalıcı bir çocuk düzeyinde bırakmakta ve sonuç olarak, kadınlar olgun bir eş ve anne görevlerine uyum sağlamada yetersiz kalmaktadırlar.

Kadınların eğitimine son zamanlarda eskiye oranla daha fazla önem verilmeye başlandı; ancak yine de onlar hâlâ uçarı bir cins olarak görülüyor ve hiciv ya da eğitim yoluyla onları geliştirmeye çalışan yazarlar tarafından alaya alınıyor ya da onlara acınıyor. Yaşamlarının ilk yıllarının çoğunu birtakım beceriler edinerek geçirdikleri kabul edilmektedir; bu arada beden ve zihin güçleri dizginsiz güzellik kavramlarına, kadınların dünyada yükselebilmelerinin tek yolu olan evlilik yoluyla kendilerini kanıtlama arzusuna kurban edilmektedir. Ve bu arzu onları sadece birer hayvan hâline getiriyor, evlendiklerinde çocuklardan beklenebileceği gibi davranıyorlar: giyiniyorlar, makyaj yapıyorlar ve Tanrı'nın yarattıklarına lakap takıyorlar. Bu zayıf varlıklar kesinlikle sadece bir harem için uygundur! Bir aileyi yargıyla yönetmeleri veya dünyaya getirdikleri zavallı bebeklere bakmaları beklenebilir mi (s. 77)?

Wollstonecraft Kadın Hakları boyunca bu temaya geri döner. Wollstonecraft'a göre, kadınlar bakıma ilişkin rollerinin toplum içindeki önemini idrak edemezler ve bu görevlerinin önemi toplum tarafından da tanınmazsa, bu rollerine tam anlamıyla katılamayacaklar ya da bu görevlerini erdemli bir şekilde yerine getiremeyeceklerdir (s.69). Kadınlar birincil olarak kendi güzellikleri ve evliliklerini düşünmek konusunda eğitildiklerinden, çoğu kadın dar kafalı, benmerkezci olarak yetişir ve sorumluluklarını görmezden gelir (s.142). Sorumluluklarına bağlı olanlar da, aşırı derecede ve rastgele yerine getirir. Wollstonecraft bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade eder: "İnsanlık, çocukların kadınların gözetiminde büyütülmesi gerektiğini kabul etmiş görünüyor; ancak, benim gözlemim hassas yapıları nedeniyle bu görevin kadınlar için kesinlikle uygun olmadığıdır; çünkü kadınlar hislerine kapılıp çocukları fazla şımartmaktadırlar" (s.145). Wollstonecraft, gözlemlerinin ayrıntı gözetmeksizin tüm kadınlar için geçerli olmadığını belirtmeye dikkat eder (s.136).

Öte yandan çalışan kadın, çalışmayan kadına göre daha fazla erdem sergileme eğilimindedir; işle ilgili konularda daha fazla ilgili olmaları sağduyularını geliştirmiştir" (ss.154-5)⁷. Wollstonecraft, bu konuda aldıkları duygusal eğitimlerin görevlerini yerine getirmelerini engellemesi nedeniyle üst ve orta sınıf kadınlarla ilgili daha fazla endişe taşımaktadır. Wollstonecraft ayrıca cinsiyet eşitsizliğinin kadının erkek tarafından baskı altına alınması nedeniyle heteroseksüel ilişkileri de olumsuz yönde etkilediğini öne sürer (Kadın Hakları, s.78). İnsan varlığı başkaları tarafından tanınmak ve saygı görmek ister (ss.132-231). Sosyal eşitsizlikler, kadının toplumda saygı görmesini engeller. Kadınlara çok yüzeysel bir eğitim sunulduğunda ve siyasi faaliyetler ile çok sayıda meslekte yer almalarının önüne geçildiğinde; onlar da biraz da olsa güç ve saygı kazanmak için sahip oldukları kaynakları kullanırlar. "[Kadınların] kurnazlığa başvurmaları, haksız yere mahrum bırakıldıkları bu gücün dolaylı olarak birazını elde etmelerini sağlamak için doğanın sunduğu bir içgüdüdür; çünkü kadınların meşru haklardan yararlanmalarına izin verilmezse, yasak olan bu ayrıcalıkları elde etmek için hem erkekleri hem de kendilerini acımasız hâle getireceklerdir" (s.70). Bu kaynaklar kadını yönlendirir ve bunu erkekleri manipüle etmek ve onların arzularını harekete geçirmek için kullanırlar (s.78). Erkekler de buna romantik bir yakınlık ile cevap verirler. Sonuç olarak, bu şekilde etkileşimler ile gerçekleştirilen evlilikler güçsüz temeller üzerine kurulmuş olur.

Aşkın ilk heyecanı geçtiğinde erkekler genellikle eşlerinden sıkılır. Wollstonecraft bu durumu şöyle ifade eder: "Erkekler eşlerinin ev yönetiminde iyi olduklarını kabul ederler; ancak, yine de dışarıda daha hoş gideni, heyecan verici (piquant) olanı ararlar" (Kadın Hakları, s.143). Kadın da erkeğin kalbini yeniden kazanabilmek için yine kadınsal özelliklerini harekete geçirir ya da bunu erkeğe karşı kullanmayı bırakarak bunaltıcı bir öfke içerisine girer.

Yalnızca karşı cinsi memnun etmeyi öğrenmiş bir kadın, kısa bir süre sonra cazibesinin eğik güneş ışınları olduğunu ve yaz geçip gittiğinde, her gün görüldüğünde kocasının kalbi üzerinde fazla etkili olamayacağını anlayacaktır. O zaman rahatlamak için kendi içine bakmak ve uykuda olan yeteneklerini geliştirmek için yeterli doğal enerjiye sahip olacak mı? Yoksa başka erkekleri memnun edeceğini ummak ve yeni aşk beklentilerinin

yarattığı duygularla aşkının ya da gururunun uğradığı aşağılanmayı unutmaya çalışmak daha mantıklı değil midir? Kocasını âşık olmaktan vazgeçtiğinde -ki o zaman kaçınılmaz olarak gelecektir-, kadının hoşnut etme arzusu sönecek ya da bir acı kaynağı haline gelecektir; ve belki de tüm tutkuların en geçicisi olan aşk, yerini kıskançlığa ya da kibire bırakacaktır (s. 97).

Wollstonecraft, kadınların da erkeklerle olan mutsuz ilişkilerinde birbirlerini destekleyebilecekleri ihtimalini neredeyse hiç düşünmez. Bu konudaki sessizliği, bu konudaki kötümserliğini yansıtır gibi görünmektedir. Erkeklerle boyun eğerek ve erkekler için birbirlerine zulmederek büyüyen kadınların birbirlerine gerçek dost olarak güvenmelerinin çok zor olduğunu belirtir. Çoğu diğer kadınları rakip olarak görür ve kadın ilişkilerinde ataerkil toplumun baskılarını yeniden üretir (Kadın Hakları, s. 142, 286). Ancak Wollstonecraft (1989) son romanı *The Wrongs of Women* (Kadının Yanlıları) ya da Maria'da, ortak baskıları sayesinde dostluk bağları geliştirebilen iki kadının, Maria ve Jemima'nın hikâyesini anlatır (Johnson 1995, 47- 69)⁸.

Eşitsizliğin olumsuz etkileri kadının çocukları ile ilişkisine de olumsuz yansımaktadır. Erkekler tarafından oluşturulan adaletsiz kurullarla yönetilen toplumda, kadınlar genelde ailede bu adaletsizliği yeniden üretirler. Kadınlar hem çocukları hem de varsa evdeki hizmetkârlarına da erkeklerin kendilerine davrandığı gibi adaletsiz ve canları istediğinde kibar istemediğinde ise kaba davranırlar. Belki de bazen bu davranışlarından hastalıklı bir haz duyarlar (Kadın Hakları, s.120).

Eşitsizlik aynı zamanda kadınların çocuklarını ihmal etmesine de neden olmaktadır. Kadınlar güç ve saygınlıklarını erkeği kontrol etme becerileri ile kazandıkları için çoğu, annelik görevlerinden çok güzellik ve kadınsı özelliklerini geliştirme ile meşguldür (ss.231-2). Diğer bir grup ise, çocukların kendisini daha fazla sevmesini ve babalarının karşısında annelerinin tarafında olmalarını sağlayarak kocalarına karşı bir öç alma duygusu geliştirir (Kadın Hakları, s.242). Kadınlar çocuklarından kendi olamadıkları şey olmasını isterler. Çocuklarına kendi rüyalarını gerçekleştirmek, kendilerinin gücü ve gururu yapmak için emek verirler. Sonuç olarak çocuklarının da saygı duyulması gereken bağımsız birer birey oldukları gerçeğini unuturlar.

Ancak her durumda önyargıların kölesi olan kadın, nadiren aydın anne şefkati gösterir; çünkü çocuklarını ya ihmal eder ya da uygunsuz bir hoşgörülle onları şımartır. Ayrıca, bazı kadınların çocuklarına olan sevgisi, daha önce de belirttiğim gibi, çoğu zaman çok vahşicedir: çünkü insanlığın tüm kısılcımlarını yok eder. Adalet, doğruluk, her şey bu Rebekalar tarafından feda edilir ve kendi çocukları uğruna en kutsal görevleri ihlal ederler, yeryüzündeki tüm aileyi birbirine bağlayan ortak ilişkiyi unuturlar (s. 243, vurgu orijinalinde).

Wollstonecraft, sosyal yapılar ile özenin sağlıklı bir şekilde verilmesi arasındaki ilişkiyi günümüz feministlerine göre çok daha açık bir farkındalıkla ifade eder. Rasyonel bir eğitim ve adil bir sosyal yapıdan yoksun kadınlar, sevgilerini kendi çıkarlarına yönelik gösterirler. Çocuklarını sevgiye boğarlar; ancak, onların birer insan olduğunu unuturlar. Kadınların çocuklarına olan sevgisi, onların da diğerlerine hükmetme arzularının üstü kapalı bir formudur.

Wollstonecraft'ın Özen ve Adalet Sentezi

Wollstonecraft, kadın hakları savunucu olarak bilinir; ancak, eşit haklar talep etmesinin ana nedeninin özen patolojilerinin üstesinden gelmek olduğu çok az fark edilmiştir. Wollstonecraft, adaleti özen toplumunun ayrılmaz bir parçası ve kadınların bakıma ilişkin görevlerini tam anlamıyla yerine getirmelerinde olmazsa olmaz bir unsur olarak görür.

Erkekler zincirlerimizi cömertçe kırsalar ve kölece itaat yerine akılcı bir paydaşlıkla yetinseler, bizi daha dikkatli kızlar, daha sevecen kız kardeşler, daha sadık eşler, daha makul anneler, tek kelimeyle daha iyi vatandaşlar hâline gelirdik. O zaman onları gerçek bir şefkatle severdik, çünkü kendimize saygı duymayı öğrenirdik ve değerli bir erkeğin iç huzuru kansının boş kibri tarafından kesintiye uğratılmaz ya da bebekler annelerinin kucağında asla sıcak bir yuva bulamadıkları için yabancı bir kucakta bunu aramak zorunda kalmazlardı (Kadın Hakları, s. 241).

Wollstonecraft'a göre arkadaşlık ilişkisi, doğal ve saf yakınlığın bir modelidir (Kadın Hakları, ss.98-101). Arkadaşlık, her türlü baskı ve romantik duygusalıktan yoksundur ve insana ilişkin karakteristiklere yönelik bir saygıyı içerir. Wollstonecraft bunu *karşılıklı sempati* olarak adlandırır (ss.203, 241). "Dostluğun sakın hassasiyetini, saygının güvenini" "kör hayranlık ve düşkünlüğün şehvetli duyguları" ile karşılaştırır (s.99). Ancak kadınlara tüm kapasitelerini geliştirme fırsatı verilmediği sürece, asla kocalarıyla eşit olamazlar ve asla onların gerçek dostu olamazlar. "Karı ve kocanın ortak duyguları bu kadar az olduğunda ve evde bu kadar az güven tesis edildiğinde, uğraşları bu kadar farklı olduğunda, aralarındaki sevgi saf olamaz. Kadınlara potansiyellerini geliştirici fırsatlar verilmezse, hiçbir zaman kocası ile eşit olamayacağından birbirlerinin de hiçbir zaman gerçek arkadaşı olamayacaklardır (s. 292).

Sosyal eşitlik olmadan, kadınlar ve erkekler hiç bir zaman kişisel yakınlığın en yüksek düzeyi olan arkadaşlık düzeyine ulaşamayacaklardır. Ebeveynler arasında arkadaşlığın olmaması çocuğun ebeveynlerinden sağlıklı bakım almasını engeller. "Anne-baba arasında arkadaşlık ilişkisi kurulana kadar çocuklar uygun bir eğitim alamayacaklardır (Kadın Hakları, s.292). Sosyal ve siyasi eşitlik sağlanmadan, kadın ve erkek aile içinde hiç bir zaman arkadaşlık ilişkisi içerisinde olamayacaklar ve çocuklar için uygun bakımı gerçekleştiremeyeceklerdir. Bunun sonucunda çocuklar, yetersiz donanımla büyüyecek, sorumluluk sahibi birer vatandaşlar olamayacak ve toplum bencil ve izole edilmiş bireylerden oluşacaktır.

Wollstonecraft'un kadının toplumdaki konumunu eşit hâle getirmede başlıca iki önerisi vardır: Birincisi, kadınların yaşama hakkı, özgürlük, mülk edinme ve oy verme hakkı gibi siyasi ve sivil haklara sahip olmaları gereğidir (Kadın Hakları, ss. 230-41). Bu talebinin ayrıncı özelliği, bu hakların aile yaşamına etkilerini dikkate alıyor olmasıdır. Politik haklar kadınların kendilerini aktif birer vatandaş olarak görmelerini sağlayacak ve özel alan dışındakilere karşı da birtakım yükümlülükleri olduğunun bilincine varmalarını sağlayacaktır. Bu sosyal anlayış onların bakım görevlerinin toplum için ne kadar önemli olduğunun farkına varmalarını sağlayacağından, bu görevlerini daha iyi yerine getirmelerini teşvik edecektir. Wollstonecraft bu çerçevedeki görüşlerini şu şekilde ifade eder: "Tüm ulusların tarihleri göstermiştir ki, kadınlar sadece ev içi işler ile sınırlandırılmazlar; cehalet içerisinde tutulmaya devam edildikleri sürece de

erkeklerin olduğu kadar hazzın da köleleri olacaklardır ve aile içi görevlerini hiç bir zaman tam anlamıyla yerine getiremeyeceklerdir” (s.270).

Wollstonecraft, sivil haklar için de aynı tartışmayı sürdürür. Ona göre kadınların baba, koca ya da erkek kardeşlerinden bağımsız olarak yasal birer varlık oldukları kabul edilmeli ve boşanma hakkı tanınmalıdır (Sapiro, 1992: 149-52, 237). Kadınlara aynı zamanda özerk bireyler olarak mülk edinme hakkı da tanınmalıdır (Kadın Hakları, ss.230-41). Dahası, devletler kariyer olanaklarına erişimi kadınlara açmalıdır. Wollstonecraft, kadınların doktor, hemşire, politikacı öğretmen vb. olmak varken tembellikle nasıl zamanlarını boşa harcadığından şikâyet etmektedir (ss. 238-9). Özgürce kariyerlerini seçmelerine izin vermek, kadınların yeteneklerini kamu yararına sunmalarına olanak sağlamakla kalmayacak, aynı zamanda erkeklerden ekonomik bağımsızlıklarını elde etmelerine de yardımcı olacaktır. Sonuç olarak, "kadınlar finansal destek için evlenmeyecek ... ve ima edilen görevleri ihmal etmeyeceklerdir" (s.239).

Siyaset gibi kadınların erişimine açılan kariyer alanları kadınların ufkunu açacak; kadınlar bakıma ilişkin görevlerine kendi özel durum ve arzuları açısından değil; daha geniş bir sosyal ilişkiler perspektifinden bakabileceklerdir. Wollstonecraft'a göre kadına kariyer olanaklarının verilmesi, aile bağlarını güçlendirir. Bireyler böylece zorlama, gereklilik ve geçici bir romantik eğilim nedeniyle değil; birbirlerine duydukları yakınlık nedeniyle evlenirler. Birbirleri ile efendi ve köle olarak değil; ortak yönleri ve amaçları olan eşit taraflar olarak ilişki kurarlar. Wollstonecraft'ı bunu şu şekilde özetler: "Kısaca, bu konuya hangi açıdan bakarsak bakalım, mantık ve deneyimim beni, kadınların görevlerini tam anlamıyla yerine getirebilmeleri için onlara yöneltilen her türlü kısıtlamayı kaldırmanın ve insanlığın doğasında var olan tüm haklara kavuşmalarını sağlamanın tek yol olduğuna inandırmaktadır (Kadın Hakları, s.272). Bu nedenle eşit siyasi ve sivil haklar Wollstonecraft'a göre özen toplumunun temelidir.

Wollstonecraft'ın diğer önemli reform önerisi, kız çocukları için ulusal eğitim planıdır; çünkü kadınların sosyalizasyonu için onlara tanınan eşit hak ve fırsatlar, toplumdaki derin cinsiyet eşitliğini çözmede yeterli olmayacaktır⁹. Kadınlara akıllarını geliştirmek yerine, nasıl güçsüz ve masum görüneceği öğretilmiştir. Ona göre, toplumda bu şekilde sosyalleşen kadın, siyasi ve sivil haklardan çok az yararlanabilecektir. Bu nedenle devletlerin, sosyal önyargılar ve özellikle de dar görüşlü ebeveynler ile mücadele edecek bir eğitim sağlaması gerektiğini savunur. Wollstonecraft, "Öğretmenler, ebeveynlerin kaprislerine bu şekilde bağlıyken, onlardan cahil insanları hoşnut bırakmak için gerekeni yapmalarından fazlası beklenemez (Kadın Hakları, s.257)" diyerek mevcut sistemi eleştirmektedir.

Wollstonecraft, devlet okullarını ailedeki eşitsizlikleri dengelemeye yönelik bir hizmet vermeye çağırır. Bu okulların amaçları iki yönlü olmalıdır: Akı ve kalbi eğitin ki bu hem mantığı hem de özeni geliştirsin. Wollstonecraft, bu amaca ulaşmak için bazı pedagojik reformların altını çizer. Birincisi, devlet okulları kız ve erkek çocuklarını birlikte aynı araçlar ve aktiviteler ile eğiterek cinsiyete yönelik tüm yanlış ayrımları kaldırmalıdır. Bu şekilde karşılıklı saygı hissini vermiş olduğu hazzı genç yaşta varmaları sağlanacaktır (Kadın Hakları, s.260). "Cinsiyetler arasında öyle bir eşitlik kurulması gerektiğini varsayıyorum ki, şövalyelik ve cilve dışında kalsın, ama dostluk ve sevgi daha yüksek

görevlerin yerine getirilmesi için kalbi yumuşatsın" (s.264). İkincisi, hiyerarşik ve itaat eden pedagojik yöntemler, aktif öğrenme yöntemleri ile yer değiştirmelidir (s.251, Sapiro, 1992: 240-1)¹⁰. Üçüncüsü, eğitim kalpten verilmelidir. "Gerçekten de, anlayışın yanı sıra kalbin de eğitim yoluyla açıldığına ikna oldum; ve çok açık görünmese de, organları güçlendirerek; şimdi anlık duyarlılık parlıtlarından değil, duygulardan bahsediyorum" (s.142). Bu hedefe ulaşmanın en iyi yolu, çocukların yetiştirme görevleri ile kamu yararı arasındaki yakın bağlara ilişkin anlayışlarını genişletmektir.

Wollstonecraft, özellikle kadınların eğitimini tartışırken, "eğer siyasi ve ahlaki konular onlara açılırsa, önemsiz uğraşlara yönelmeyeceklerini düşünüyorum" der; ve şöyle devam eder, "şunu söyleyebilirim ki, bu onları ev içi görevlerine gerektiği gibi özen göstermelerini sağlamanın tek yoludur. Bunu en iyi şekilde başarmanın yolu da özen ve kamu iyiliği arasındaki bağ anlamalarını sağlayacak şekilde kavrayışlarını genişletmektir. Aktif akıl kendini kuşatan tüm görevlerini sahiplenir ve her birini yerine getirmek için gerekli zamanı yaratır (Kadın Hakları, s. 265). Sınıflarda küçük örneklerden başlayarak, çocuğa kişilerarası ilişkilerde özenin ve saygının önemi öğretilmelidir. Daha sonra bu değerler daha geniş politik ve ahlaki durumlarla ilişkilendirilmelidir. Amaç çocuklara özenin sağlıklı ve fonksiyonel bir toplumu için merkezi önemini öğretmek; özen içeren aktiviteleri ahlaki açıdan yükseltmektir.

Wollstonecraft'ın adalet ve özeni birleştirmesi en çok sağlıklı bakım verme faaliyetlerine ilişkin açıklamalarında belirgindir. Burada adaletin yalnızca geniş toplumsal meselelerde değil, aynı zamanda bireyler arasındaki mahrem ilişkilerde de gerekli olduğunu iddia eder. Adalet yalnızca özen gösterilmesi için bir ön koşul olmakla kalmaz, aynı zamanda özen gösterilmesi üzerinde önemli bir kontrol de sağlar. Wollstonecraft'a göre çocuğun eğitiminde en uygun yetişkin yaklaşımı saygılı koruyuculuktur. Ebeveyn ve öğretmenler koruyucu aktivitelerini çocuklara uygularken onlara özerk bireyler olarak bir yaklaşım sergilemelidirler ve bu yaklaşım, onların akıl ve özerkliklerini geliştirici yönde olmalıdır. Çocuklara şu şekilde hitap etmelidirler: "Kendi kendinize karar verene kadar bana itaat etmek sizin çıkarınızadır; ve her şeye kadir Tanrı, aklınız gelişirken size bekleme için içime bir sevgi yerleştirdi; ama aklınız olgunluğa eriştiğinde, bana itaat etmelisin, daha doğrusu fikirlerime saygı duymalısın, ancak kendi aklınıza giren ışıkla örtüştüğü ölçüde" (Kadın Hakları, s.247). Bu pasaj, Wollstonecraft'ın yetişkin bakımına ilişkin vizyonunu uygun bir şekilde özetlemektedir. Ebeveynler ve öğretmenler ilgilerini çocuğun aklının ve özerkliğinin gelişimine yöneltmelidir. Ebeveyn ve öğretmenler çocuklara eşitleri ya da arkadaşları gibi muamele edemeseler de, en azından onları arkadaşları olma sürecindeki bireyler olarak görebilmelidirler.

Özel öğretmen Bayan Mason'ın Original Stories'den aktardığı aşağıdaki pasaj Wollstonecraft'ın görüşlerini özetler niteliktedir.¹¹

[Mary] daha önce iştahını kontrol edebileceği konusunda beni ikna ettiği için, ona istediği kadar meyve koparmasına izin verdim; ve o da bu hoşgörümü kötüye kullanmadı. Aksine, zamanının büyük bir bölümünü benim için meyve toplamakla geçirdi ve onun bu ilgisi meyveleri daha da tatlandırdı. Eve döndüğümde ona arkadaşım dedim ve bu ismi hak ediyordu, çünkü artık bir

çocuk değildi; makul bir sevgi iştahını yenmişti; aklı öne geçti ve bir erdemi uyguladı (Wollstonecraft [1788] 1989, IV, 400-1).

Sağlıklı ebeveyn-çocuk ilişkisi, çocuğun özerkliğini destekler. Çocuk ancak bu özerkliği kazandıktan sonra başkaları için gerçek samimi bir özen gösterir. Ebeveyn ve öğretmenlerin tek amacı, çocuğu bağımlı bireyden bir arkadaşına doğru dönüşüm sağlamaktır. Wollstonecraft öne sürdüğü bu reformların kısa sürede etkili olmasını beklememektedir. Kadın ve erkeklerin içinde yaşadıkları toplumun tutum ve davranışları ile ilgili mükemmel düzeyde eğitilmeleri gerektiğinden, toplum farklı bir şekilde oluşturulana kadar eğitimden çok fazla bir şey beklenmemelidir (Kadın Hakları, s.89). Bu reform için birinci adım, kadınlara eşit haklar ve eğitim hakkı sağlanmasıdır; ancak, bu sadece birinci adımdır. Kadına yönelik yapılan reformların değişim yaratması için toplumda hızlıca yayılması gerekir (s.292). Bu devrimin başarısı sadece kadınların bilincindeki değişim değil, aynı zamanda erkeklerin bilincindeki dönüşüme de bağlıdır. "İddia ediyorum ki, kadınların zayıflığının ve ahlaksızlığının daha önce bahsettiğim tüm nedenleri tek bir büyük nedenden, erkeklerdeki iffetsizlikten kaynaklanmaktadır" (s.227). Erkekler cilyeye karşılık verdiği sürece, kadınlar flört etmeye devam edecektir. "İki cins karşılıklı olarak birbirini yozlaştırır ve geliştirir. Bunun tartışılmaz bir gerçek olduğuna inanıyorum ve bunu her erdeme yayıyorum. İffet, alçakgönüllülük, kamu ruhu ve toplumsal erdem ve mutluluğun üzerine inşa edildiği tüm asil erdemler silsilesi, tüm insanlık tarafından anlaşılmalı ve geliştirilmelidir, aksi takdirde hiçbir etkiye sahip olamayacaklardır" (s.229).

Wollstonecraft'ın reformu eşit haklar ve eğitimde reform ile başlamış olsa da, kadına karşı olan önyargıların kökleri toplumdan tamamen silininceye kadar tamamlanmayacaktır. Bu, aynı şekilde toplumda bakım faaliyetlerine yönelik bir reformu da gerektirir. Bunlar iş ve siyasete yönelik aktiviteler için ayrıntı değil; her iki cinsiyet için de birincil insani ve sosyal erdemler olarak görülmelidir. Bu reformun ödülü, daha sorumluluk sahibi ve erdemli bir toplumun ortaya çıkmasıdır. Wollstonecraft bunu sözlerle açıklamaktadır: "Çizmek istediğim sonuç çok açıktır; kadınları rasyonel ve özgür yaratıklar yapmak ki bu onların hızlı bir şekilde iyi eş, iyi anne olmalarını sağlayacaktır eğer erkekler de kocalık ve babalık görevlerini ihmal etmezlerse" (Kadın Hakları, s.275). Wollstonecraft, siyasi ve ekonomik kurumlarda çok önemli değişikliklere gitmeden özenin konumu ve doğasında muhalif bir reform meydana getirerek radikal bir geçişi amaçlar.

Mary Wollstonecraft'ın Koruyucu Liberalizmi

Buraya kadar anlatılanlar Wollstonecraft'ın salt klasik liberal feminist olarak karakterize edilmesinin ne kadar yanıltıcı olduğunun aslında bir kanıtıdır. Wollstonecraft, kamusal ve özel alan ayrımını reddeder, bakımın önemini vurgular ve görüşlerini daha sorumluluk sahibi ve umursayan vatandaşlar yaratma üzerine oturtur. Kadınların daha erdemli bakım verenler olabilmesi için toplumsal ilişkilere dâhil edilmelerinin önemini vurgular.

Aslında, tüm siyasi ayrıcalıklardan mahrum bırakılan ve ceza davaları dışında evli kadınlar olarak medeni bir varlığa sahip olmalarına izin verilmeyen kadınların dikkatleri doğal olarak tüm topluluğun çıkarlarından küçük parçaların çıkarlarına çekilir, ancak toplumun herhangi bir üyesinin

özel görevi, kamu yararıyla bağlantılı olmadığında çok kusurlu bir şekilde yerine getirilir" (Kadın Hakları, s. 281-2).

Öte yandan, kamusal erdemini geliştirilmesi için özel ilginin önemini savunur.

Kamu eğitimi, her mezhepten yurttaşlar yetiştirmek için yapılmalıdır; ama iyi yurttaşlar yetiştirmek istiyorsanız, önce bir evlat ve bir kardeş sevgisi göstermelisiniz. Kalbi genişletmenin tek yolu budur; çünkü kamusal erdemler gibi kamusal sevgiler de daima özel karakterden doğmalıdır, yoksa karanlık bir gökyüzüne fırlayan ve bakıldıkça ve hayranlık duyuldukça kaybolan meteorlar olurlar. İnaniyorum ki, ilk önce anne babalarını, erkek kardeşlerini, kız kardeşlerini ve hatta ilk oynadıkları evcil hayvanları sevmeyen çok az kişi insanlığa karşı sevgi beslemiştir. Gençlik sempatisinin uygulanması ahlaki sıcaklığı oluşturur; ve bu ilk duyguların ve arayışların hatırlanması, daha sonra aklın yönlendirmesi altında olanlara hayat verir (Kadın Hakları, s.256).

Wollstonecraft, hem kamusal hem de özel alanda kitlesel ve uzun vadeli bir reformu amaçlar. Devleti, kadınların hem toplumda hem de aile içerisinde erkek ile eşit haklara sahip olması konusunda göreve çağırır. Wollstonecraft, ayrıca devletin daha eşitlikçi ve umursayan bireylerden oluşan bir toplum için eğitimde doğrudan rol üstlenmesi gerektiğini savunur. En genel anlamıyla, devletin eşitliğin ve hakların soyut garantisini vermenin ötesine gitmesini, toplumda güçsüz olanın yanında yer alarak güç farklılıklarını dengelemesi gerektiğini vurgular (Sapiro, 1992: 182). Wollstonecraft sözünü ettiği bu güç farklılıklarını ve nasıl dengelenmesi gerektiğini şöyle açıklar: "Doğa insanoğlunu, birine diğerinden daha fazla fiziksel ve zihinsel güç vererek eşit kılmamıştır; ancak, devlet bu eşitsizliği güçsüzü koruyarak yıkmalıdır" (Wollstonecraft, [1794] 1989: IV,17). Özetle Wollstonecraft, liberal devlet anlayışını özenin geniş çerçevesi içerisine yerleştirerek yeniden formüle eder. Wollstonecraft'ın bu düşüncesinde, Burke'nin liberal devletlerin, liberal adalet ile ilişkilendirilen bencil ve bireyci toplum yapısından kaçınmak için özen ilişkilerine gereken özel ilgiyi göstermesi gerektiği savından esinlenmiş olması olasıdır.

Wollstonecraft'ın görüşleri geleneksel cumhuriyetçi görüşe aslında tam olarak uymaz. Landes (1988, 123-51), Wollstonecraft'ı cumhuriyetçi anne modelinin savunucusu olarak tanıtır. Ancak, cumhuriyetçi anne modelinin çoğu savunucusu kamusal ve özel alan arasındaki keskin ayrımı tanır (Sapiro, 1992,178-179). Bu savunuculara göre erkek kamusal alanda yurttaş görevini yerine getirirken; kadınların yurttaşlık görevleri ailede annelik görevleri ve ev işlerinin sorumlusu olarak sınırlanır. Wollstonecraft bunun aksine, aile yakınlığı toplumsal erdemini temeli olduğundan erkeğin ailede eş ve baba olarak daha aktif bir rol oynaması gerektiğini vurgular.

Aynı şekilde, kadınların özel hislerini genişletmek için bağımsız bir kamusal varoluşu savunur. Wollstonecraft böylece kamusal erkekler ve özel kadınlar arasındaki geleneksel cumhuriyetçi ayrımı yıkar. Erdemini geliştirilmesinin daha fazla erkeğin eve ve daha fazla kadının kamusal alana çekilmesine bağlı olduğunu savunur. Toplumun kamusal ve özel alanlar olarak eşitlikçi olmayan bir şekilde bölünmesi, tebaa ve kralların hiyerarşik kamusal dünyası kadar yozlaştırıcıdır. Ayrıca, insan erdemini siyasi ve askeri zaferle ilişkilendiren klasik cumhuriyetçi anlayışı da terk eder. Ona göre erdemli bir bireyin temel özelliği, başkalarına karşı sorumluluklarını ve görevlerini kendi bilinciyle yerine

getirmesidir. Hem erkekleri hem de kadınları en az siyasi ve ticari uğraşlarına ayırdıkları kadar zaman ve enerjiyi ev işlerine de harcamaya çağırır.

Günümüz feministleri Wollstonecraft'ın kadınlara eşit haklar verilmesi konusundaki argümanını çelişkili bulur (Gatens, 1991; Pateman, 1989). Wollstonecraft, kadınların görevlerini eş ve anne görevleri şeklinde sıralar; ancak, bu rollerin kadına yönelik baskının köklerinde olduğunun farkına varmaz. Pateman bunu, *Wollstonecraft'ın ikilemi* olarak adlandırır. Ona göre Wollstonecraft, kadınlar için eşit haklar istemesine rağmen, eş zamanlı olarak kadınları erkeklerden ayıran özel kapasite ve görevleri olduğu üzerinde ısrar eder. Pateman'a göre (1987,197) bu iki şey birbiri ile çelişir; çünkü ortada gerçekleşebilecek iki alternatif vardır: Ya kadın tam vatandaşlık haklarına sahip olabilmek için erkek gibi olacak ya da vatandaşlık değeri olmayan kadın işlerini yapmaya devam edecektir.

Pateman çoğu klasik liberal teori için önemli bir sorunun altını çizse de, eleştirisi kamusal alanı özene özel önem atfedilmesi gereken bir alan olarak yeniden tanımlayan Wollstonecraft için geçerli değildir. Wollstonecraft toplumsal düşüncede bir "devrim" çağrısında bulunarak hem erkeklerin hem de kadınların özen gösterme görevlerine eşit saygı gösterilmesini ve bu görevlerin vatandaşlık yükümlülüklerinin bir parçası haline getirilmesini ister. Pateman, Wollstonecraft'ın ebeveynlik faaliyetleri için kamu teşvikleri gibi radikal politika girişimleri olasılığını hiç düşünmediğini gözlemlemekte haklıdır, ancak bakımın teşvik edilmesinde devlet için öngördüğü rol göz önüne alındığında, bu politika onun felsefesine aykırı değildir. Önerilerinin yalnızca "taslak" olduğunu kabul etmekle birlikte, özenin değerine daha uygun bir toplum geliştirmek için en gerekli olduğunu düşündüğü reformları tanımlar (Kadın Hakları, s.71). Fikirlerini geliştirme işini başkalarına bırakır.

Wollstonecraft'ın kadınlar için eşit hakları talep etmesi ve onları ev içi sorumlulukları yerine getirmeleri için yüreklendirmesinde çelişen bir yan yoktur. Wollstonecraft'a göre toplumda, ev içi sorumluluklar kamusal alandaki meslekler kadar değerlidir ve erkeklerden de benzer şekilde kamusal alan ile meşgul oldukları kadar ev içi sorumluluklarını da tam anlamıyla yerine getirmeleri beklenir. Eğer liberal toplum kadınların tam vatandaşlar olarak kamusal alana dâhil edilmesinde hâlâ ikilem yaşıyorsa, Wollstonecraft'ın projesini tamamlamak için gerekli reformları uygulamada başarısız oluyor demektir. Bizler hala toplum yaşamında özen ilişkilerinin değerini tam olarak idrak edebilmiş ya da en baskıcı sosyal problemlerin hangi dereceye kadar özen ihmalinden kaynaklanmış olabileceğini anlayabilmiş değiliz.

Sonuç

Wollstonecraft, günümüz feministlerine adalet ve özeni harmanlayan bir model sunar. Wollstonecraft, özeni sosyal ilişkilerin temeli ya da sonu olarak tanımlar. Ailedeki bakım faaliyetlerinin özerk bireylerin oluşumundaki önemini vurgular ve ahlaki ilerlemeyi daha erdemli ve sorumluluk sahibi topluma doğru bir hareket olarak tanımlar. Wollstonecraft aynı zamanda bakıma yönelik ilişkilerin gelişiminin sadece özenin kendini sağlıklı bir şekilde ifade edebildiği sosyal bir yapı içerisinde olabileceğini öne sürer. Nihai olarak adaletin özen için olmazsa olmaz bir unsur olduğunu belirterek hem kamusal ve özel alan ayrımını hem de adalet

ve özen arasındaki ayrımın ayrıntılarını açar. Adalet, özenin sağlıklı bir şekilde gösterilmesini kolaylaştırır ve sağlıklı bir şekilde icra edilmesinde de bir kriter sağlar.

Çok az sayıdaki günümüz feministi özenin gösterilmesi ve icra edilmesinde büyük sosyal güçlerin etkisini incelemiştir; ancak, Wollstonecraft, bunu siyasi felsefesinin odağına koymuştur. Sosyal ya da ekonomik eşitsizliğin yarattığı koşulların, özenin olması gerektiği gibi verilmesini engelleyeceğini tartışır. Erkekler eşlerini ve çocuklarını ihmal eder; kadınlar da erkekler tarafından ezilir ve çocuklarına aşırı düşkünlük gösterir. Çocuklar da sempati ya da özenden yoksun bir şekilde büyür. Bunun topluma etkileri geniş kapsamlıdır.

Wollstonecraft düşüncesi, özen ilişkileri ile ilgilenen feministlerin özenin gösterilmesi ve verilmesinin altında yatan sosyal eşitsizliklerin tanımlanması ve işaret edilmesine daha fazla odaklanmaları gerektiğini vurgular. Adil bir sosyal yapı olmadan, özen engellenir ve görevler tam anlamıyla yerine getirilemez. Aynı zamanda, özen ilişkilerinin toplum içinde öneminin artırılması için organize bir çaba da gereklidir. Wollstonecraft bunun için kamu desteğini ve eğitime değişikliği önerir; ancak, onun nihai amacı bakıma ilişkin faaliyetlerin düşüncede eşit derece saygı görmesini sağlayacak bir reformu teşvik etmektir. Bu nedenle Wollstonecraft, özen ilişkileri ile ilgilenen feministlere ve diğerlerine bakıma yönelik faaliyetlerin önemini ortadan kaldıran kurumları ve müdahaleleri tanımlayarak; bakıma yönelik faaliyetlere daha fazla destek ve saygınlık kazandıracak toplumsal politikaların oluşturulması için mevcut imkânları araştırmayı önerir.

Wollstonecraft, özen ilişkilerinde bir reform çağrısında bulunur ve bu konuda özel kanun ve politikaların belirlenmesini ilgililere bırakır. Kadın bugün ailede, işte ve toplum hayatında birçok sorumlulukla boğuşmaktadır. Wollstonecraft, bu sorumluluklar arasındaki ilişkiye yönelik ilham verici bir vizyon sunar. Ona göre iyi anneler, kariyer yapan ve siyasette aktif annelerdir. Aynı şey iyi babalar için de geçerlidir. Devletlerin merkezi görevi, kadın ve erkeğin bakım görevlerini tam anlamıyla yapabilmeleri için her iki cinsiyete de kariyer yapma ve siyasete katılımda eşit fırsatlar sunma ve bunu sürdürmedir. Wollstonecraft toplumda liberal özen düzeninin nasıl sağlanacağına dair tüm cevapları vermese de, fikirleri bizleri şu sorulara sormaya yöneltmektedir: Sosyal eşitsizlikler özenin verilmesini nasıl engellemektedir? Devletler toplumda özen ilişkilerini nasıl destekleyebilirler? Eğer Wollstonecraft'ın analizi doğruysa, bu soruların cevapları bencillik, umursamama ve sorumsuzluk gibi toplumdaki önemli patolojilerin nedenlerini belirlemede anahtar görevi görebilirler.

Notlar

¹ Bu makale Danie Engster'in Mary Wollstonecraft's Nurturing Liberalism: Between an Ethic of Justice and Care başlıklı makalesinin çevirisidir. Referans için: Engster, D. (2001). Mary Wollstonecraft's Nurturing Liberalism: Between an Ethic of Justice and Care. *American Political Science Review*, 95(3), 577 - 588.

² Temel çalışmalar arasında Chodorow 1978, Gilligan 1982, Noddings 1984 ve Ruddick 1980, 1989 yer almaktadır. Özen etiğini siyasete uygulayan son çalışmalar arasında Clement 1996, Friedman 1993, Held 1993, Hirschmann 1992, Hirschmann ve Di Stefano 1996, Seven- huijsen 1998 ve Tronto 1993 sayılabilir.

³ Held ve Gatens'in kitapları, adalet ve özene ilişkin çeşitli yaklaşımları temsil eden makale ve kitap bölümlerinden oluşan antolojilerdir.

- ⁴ Adalet teorilerinin özen teorisyenlerinin kaygılarını karşılama kabiliyetine ilişkin çok farklı bir görüş için bkz. Kittay 1997 ve Sevenhuijsen 1998, 72-9.
- ⁵ Sapiro (1992, 258-9) Wollstonecraft'ın dokuzuncu ve yirminci yüzyıl feminist kuramcılarıyla "minimal ve esnek bir dizi" ortak fikir ve kaygıyı paylaştığı gerekçesiyle feminist olarak adlandırır. Ayrıca bakınız Kelly 1992, 1-2.
- ⁶ A Vindication of the Rights of Men'in ilk baskısı anonim olarak yayımlandığı için, Wollstonecraft muhtemelen başlangıçta bu cinsiyet dönüşümünü kamusal retorik stratejisinin bir parçası olarak düşünmemiştir.
- ⁷ Tronto (1993, 61-97) bu bağlamda özenin yalnızca toplumsal cinsiyetle değil, sınıf ve ırkla da bağlantılı olduğunu; alt sınıftan ve beyaz olmayan bireylerin bu bakış açısını güç ve ayrıcalık sahibi bireylerden daha sık benimsediğini savunmaktadır.
- ⁸ Jemima başlangıçta, hayatı boyunca gördüğü baskı ve istismar nedeniyle insanlardan nefret eden ve aslında bir akıl hastanesinde gardiyan olarak çalışarak yozlaşmış toplumla işbirliği yapan bir kadın olarak sunulur. Roman boyunca Maria ve Jemima, büyük ölçüde kadın olarak yaşadıkları ortak deneyimlere ve baskıya dayanan bir dostluk geliştirirler.
- ⁹ Sapiro (1992, 237-9) Wollstonecraft'ın eğitimi geniş anlamda sosyalleşme olarak tanımladığını vurgular.
- ¹⁰ İlginç bir çağdaş paralelde Koehn (1998), Sokratik yöntemin ilkeli ve sağlıklı özen ilişkilerini teşvik etmek için uygun bir model sağladığını öne sürer.
- ¹¹ Bayan Mason'ın Wollstonecraft'ın fikirlerini temsil ettiği görüşü hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kelly 1992, 63-4.

Kaynakça

- Baker-Benfield, G.J. (1989). Mary Wollstonecraft: Eighteenth-Century Commonwealthwoman. *Journal of the History of Ideas*, 50 (January), 95-115.
- Barry, B. (1995). *Justice as Impartiality*, Oxford: Oxford University Press.
- Burke, E. [1790] (1987). *Reflections on the Revolution in France*, ed. J.G.A. Pocock, Indianapolis, IN: Hackett.
- Card, C. (1995). Gender and Moral Luck, In *Justice and Care*, ed. V. Held, Boulder, CO: Westview, 79-98.
- Chodorow, N. (1978). *The Reproduction of Mothering*, Berkeley: University of California Press.
- Clement, G. (1996). *Care, Autonomy and Justice*, Boulder, CO: Westview.
- Dillon, R. (1992). Care and Respect, In *Explorations in Feminist Ethics: Theory and Practice*, eds. E.B. Cole and S. Coultrap-McQuin, Bloomington: Indiana University Press, 69-81.
- Eisenstein, Z. (1981). *The Radical Future of Liberal Feminism*, New York: Longman.
- Falco, M. ed. (1996). *Feminist Interpretations of Mary Wollstonecraft*, University Park: Pennsylvania State University Press.
- Friedman, M. (1993). *What Are Friends For? Feminist Perspectives on Personal Relationships and Moral Theory*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Friedman, M. (1995). Beyond Caring: The De-Moralization of Gender, In *Justice and Care*, ed. V. Held, Boulder, CO: Westview, 61-77.
- Gatens, M. ed. (1998). *Feminist Ethics*, Brookfield, VT: Ashgate.
- Gatens, M. (1991). The Oppressed State of My Sex': Wollstonecraft on Reason, Feeling and Equality, In *Feminist Interpretations and Political Theory*, eds. M.L. Shanley and C. Pateman, University Park: Pennsylvania State University Press, 112-28.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Gunther-Canada, W. (1996). Mary Wollstonecraft's 'Wild Wish': Confounding Sex in the Discourse on Political Rights, In *Feminist Interpretations of Mary Wollstonecraft*, ed. M Falco, University Park: Pennsylvania State University Press, 61-83.
- Gunther-Canada, W. (1997). Teaching Mary Wollstonecraft: Women and the Canonical Conversation of Political Thought. *Feminist Teacher*, 11 (Spring), 20-9.
- Held, V. (1993). *Feminist Morality: Transforming Culture, Society, and Politics*, Chicago: University of Chicago Press.
- Held, V. ed. (1995a). *Justice and Care*, Boulder, CO: Westview.
- Held, V. (1995b). The Meshing of Care and Justice, *Hypatia*, 10 (Spring): 128-32.
- Hirschmann, N. (1992). *Rethinking Obligation: A Feminist Method for Political Theory*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Hirschmann, N. & Stefano, C.D. eds. (1996). *Revisioning the Political: Feminist Reconstructions of Traditional Concepts in Western Political Theory*, Boulder, CO: Westview.
- Jacobus, M. (1986). *Reading Woman: Essays in Feminist Criticism*, New York: Columbia University Press.
- Jaggar, A. (1995). Caring as a Feminist Practice of Moral Reason, In *Justice and Care*, ed. V. Held, Boulder, CO: Westview, 179-202.
- James, S. (1992). The Good-Enough Citizen: Female Citizenship and Independence, In *Beyond Equality and Difference*, ed. G. Bock and S. James. New York: Routledge, 48-65.
- Johnson, C. (1995). *Equivocal Beings: Politics, Gender, and Sentimentality in the 1790s*, Chicago: University of Chicago Press.
- Katzenstein, M.F. & Laitin, D. (1987). Politics, Feminism, and the Ethics of Caring, In *Women and Moral Theory*, ed. E. Kitty and D. Meyers, Totowa, NJ: Rowman & Littlefield, 261-81.
- Kelly, G. (1992). *Revolutionary Feminism: The Mind and Career of Mary Wollstonecraft*, New York: St. Martin's.
- Kittay, E.F. (1997). Human Dependency and Rawlsian Equality, In *Feminists Rethink the Self*, ed. D.T. Meyers, Boulder, CO: Westview, 19-66.
- Koehn, D. (1998). *Rethinking Feminist Ethics*, New York: Routledge.
- Landes, J. (1988). *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Mendus, S. (1993). Different Voices, Still Lives: Problems in the Ethics of Care. *Journal of Applied Philosophy*, 10 (1), 17-27.
- Muller, V. (1996). What Can Liberals Learn from Mary Wollstonecraft?, In *Feminist Interpretations of Mary Wollstonecraft*, ed. M. Falco, University Park: Pennsylvania State University Press, 47-60.
- Narayan, U. (1995). Colonialism and Its Others: Considerations on Rights and Care Discourses. *Hypatia*, 10 (Spring), 133-40.
- Noddings, N. (1984). *Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education*, Berkeley: University of California Press.
- Okin, S. (1981). Women and the Making of the Sentimental Family. *Philosophy and Public Affairs*, 11(1), 65-88.
- Okin, S. (1989a). *Justice, Gender, and the Family*, New York: Basic Books.

- Okin, S. (1989b.). Reason and Feeling in Thinking about Justice. *Ethics*, 99(2), 229-49.
- Pateman, C. (1989). *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Poovey, M. (1984). *The Proper Lady and the Woman Writer: Ideology as Style in the Works of Mary Wollstonecraft, Mary Shelley and Jane Austen*, Chicago: University of Chicago.
- Robinson, F. (1999). *Globalizing Care: Ethics, Feminist Theory, and International Relations*, Boulder, CO: Westview.
- Ruddick, S. (1980). Maternal Thinking. *Feminist Studies*, 6 (Summer): 342-67.
- Ruddick, S. (1989). *Maternal Thinking*, Boston: Beacon.
- Ruddick, S. (1990). The Rationality of Care, In *Women, Militarism and War: Essays in History, Politics and Social Theory*, eds. J.B. Elshtain and S. Tobias, Savage, MD: Rowman & Littlefield, 229-54.
- Sapiro, V. (1992). *A Vindication of Political Virtue: The Political Theory of Mary Wollstonecraft*, Chicago: University of Chicago Press.
- Sapiro, V. (1996). Wollstonecraft, Feminism, and Democracy: Being Bastilled, In *Feminist Interpretations of Mary Wollstonecraft*, ed. Maria F., University Park: Pennsylvania State University Press, 33-45.
- Seventhuijsen, S. (1998). *Citizenship and the Ethics of Care: Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*, trans. L. Savage. New York: Routledge.
- Tronto, J. (1993). *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*, NY: Routledge.
- Weiss, P. (1996). Wollstonecraft and Rousseau: The Gendered Fate of Political Theorists, In *Feminist Interpretations of Mary Wollstonecraft*, ed. M. Falco, University Park: Pennsylvania State University Press, 15-32.
- Wollstonecraft, M. [1790, 1792] (1995). *A Vindication of the Rights of Men and A Vindication of the Rights of Women*, S. Tomaselli, (Ed.) Cambridge: Cambridge University
- Wollstonecraft, M. (1989). *The Works of Mary Wollstonecraft*, eds. J. Todd and M. Butler. London: Pickering.

Authors in This Issue/Bu Sayıya Katkıda Bulunan Yazarlar
In alphabetical order/Alfabetik sırayla

Articles/Makaleler

Dr. Aynur Yumurtacı
İstanbul University
İstanbul-Turkey

Prof. R. Arzu Kalemci
Çankaya University
Ankara-Turkey

Asist.Prof. Can Azer
Eastern Mediterranean University
Famagusta-North Cyprus

Assist.Prof. Esengül Danışan Artan
Tarsus University
Mersin-Turkey

Assist.Prof. Hüdayi Sayın
İstanbul Yeni Yüzyıl University
İstanbul-Turkey

Assist. Prof. Leyla Bektaş-Ata
Kadir Has University
İstanbul-Turkey

Assoc.Prof. Mete Kaan Namal
Akdeniz University
Antalya-Turkey

Assist.Prof. Pelin Yantur
İstanbul Yeni Yüzyıl University
İstanbul-Turkey

Assist. Prof. Seda Orbay-Yücel
Eastern Mediterranean University
Famagusta-North Cyprus

Assoc. Prof. Tuba Batu
Çanakkale Onsekiz Mayıs University
Çanakkale-Turkey

Book Review/Eser Tanıtımı

Fatma Levent (PhD. Student)
Anadolu University
Eskişehir-Turkey

Prof. İncilay Cangöz
Anadolu University
Eskişehir-Turkey

Sonia Zeeshan (PhD. Student)
Eastern Mediterranean University
Famagusta-North Cyprus

Assoc.Prof. Temmuz Gönc-Şavran
Anadolu University
Eskişehir-Turkey

Translation/Çeviri
Res.Asst. Birgül Çiçek
Hacettepe University
Ankara-Turkey

Assoc.Prof. Selda Coşkuner-Aktaş
Hacettepe University
Ankara-Turkey

**Kadın / Woman 2000- Journal for Women' Studies (JWS)
Notes for Contributors**

General Principles

Please read the Publication Policy before sending a letter to JWS.

- Make sure that you satisfy the following conditions:
- The manuscript has not been published before,
- The composition of the manuscript complies with the journal's publication principles
- There are no direct - or indirect - references to the author(s) in the body of the text.

When submitting the manuscript, also include: a letter of application; a title page (including title, subtitle (if any), name(s) and surnames, institution(s), ORCID iD, contact information and e-mail addresses) of the authors; and an abstract in Turkish and English including keywords. Submit your article to: <https://ojs.emu.edu.tr/index.php/woman2000>.

Publication policy

Published biannually (June and December) since 2000, Kadın/Woman2000, JWS welcomes articles and discussion papers with a primary focus on gender at the inter-sections of race, sexuality, culture, class, nationality. Articles from interdisciplinary perspectives are encouraged. We welcome the work of academics, independent researchers, artists and for/non-profit organizations. The journal also publishes notes, conference announcements, reports and reviews, and book reviews.

1. Publication Language

JWS is published manuscripts both in English and Turkish

2. Copyright

JWS only considers previously unpublished work. The Publisher maintains all the rights of publication for manuscripts accepted for publication by JWS Editorial Board, EMU. While the Publisher holds the copyright, authors may use the published work in other publications as long as they cite JWS as the original publication. The ideas, opinions, assumptions, theses or arguments in the articles belong to their authors. The views expressed in published work should not be understood to represent the views of Eastern Mediterranean University or the Center for Women's Studies.

3. Reviewing Process

- a. All manuscripts are blind-peer-reviewed by at least two referees.
- b. The evaluations are confidential and remain with the editorial.
- c. When submitting revised manuscripts (following peer reviews), authors should include clear and concise reports indicating the changes made and link those changes directly to the referee proposals.
- d. The Editorial Board may request corrections and suggestions on the manuscript before it is sent for publication. These suggestions will be shared with the author(s) before publication.
- e. Referees are expected to submit their evaluations within 6-8 weeks.

4. Length

The length of the manuscripts should not exceed 7000 words including footnotes and bibliography.

5. Plagiarism

As an ethical principle, the manuscripts submitted for evaluation are screened for plagiarism. All the manuscripts sent to JWS are scrupulously investigated against any allegations of plagiarism or abuse either published or in evaluation process. Investigations are conducted on the published articles and, when necessary, the institutions of the authors are informed.

6. Ethical Consent

For the manuscripts dealt with human subject consent form and participant information sheet approved by related ethical committees are necessary.

Writing Rules

- a. Manuscripts should be sent electronically in Times News Roman 12 font with two line spacing throughout - including figures and tables prepared in accordance with the publication guidelines.

- b. Turkish articles should be based on the Spelling Guide of the Turkish Language Association and Turkish words should be used as much as possible instead of foreign words. When new and unfamiliar words in Turkish are used, they should be placed in parenthesis in Turkish and English in their first use. English articles should consult the Oxford English Dictionary and annexes as a reference.
- c. Manuscripts should be submitted with title page, main text, references, annexes, tables, figure titles, figures, author notes and correspondence address.
- d. The title page should contain the title of the article, which consists of a maximum of 10-12 words (maximum 50 characters with spaces between words), the authors' name and surname, title, institution and ORCID ID number.
- e. The main text should start on a new page.
- f. References and authors referred to should be referenced as follows: (Author's surname, publication year, and referenced page number, (Brown, 2003: 23).
- g. Additional information about the text should be given as endnotes at the bottom of the page.
- h. Tables and figures should include numbers, headings, and the source (references). Headings should be placed above tables and figures, and references should be written below.
- i. Authors are requested to submit the text, tables, and artwork with the manuscripts. If there are pictures or drawings to be included in the manuscript they should be sent with the manuscript. The pictures should be numbered according to their order in the article and should include subtitles. They should be shown as Figure 1 and Figure 2 in brackets.
- j. The manuscript should be divided into un-numbered subsections written in small letters and bold. The secondary subtitles should be written in bold and italic.
- k. Equations should be given sequence numbers. The sequence number should be in parentheses and on the right side of the page. If the derivation of the equations is shown briefly, the derivation process should be shown on a separate page with all steps to be given to the referees.

About Funding

Any sources of funding or financial support by any institution should be identified in the manuscript before publication and with the date and amount of support. Authors are expected to supply all details regarding funding.

References and Bibliography

All references used in the text should be given in alphabetical order starting on a separate page under the heading "References". Each reference should include: Author Surname, Name (Year of publication). Book name (in italic letters) or article name, Journal name (in italic letters). Book names should be written in italic, article names should be written in normal letters and journal names should be written in italics. In addition, citations from unpublished sources should also be cited in a way that is clear and unambiguous.

Examples: Oakley, A. (1972). *Sex, Gender & Society*. New York: Harper Colophon Books.

Millet, K. (1973). *Cinsel Politika*. (çev. S. Selvi). İstanbul: Payel.

Kandiyoti, D. A. (1987). Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case. *Feminist Studies*, 13(2): 317-338.

For referencing and citation issues not mentioned above, please consult the APA 6 guide. Manuscripts that do not comply with these guidelines are returned to authors for corrections. Manuscripts that are not approved by the Editorial Board are returned to the author with their original tables and figures, if any.

Publication Charges

There are no submission fees, publication fees or page charges for Kadın/Woman 2000, JWS.

Open Access

It provides open access to all issues of JWS excluding the last three years. Every year in January, a new issue will be made available through open Access.

Postal Address:

Center for Women's Studies

Kadın / Woman 2000, Journal for Women's Studies (JWS)

Socrates Street
 Faculty of Education Sciences
 EF 110
 99628
 Famagusta, North Cyprus via
 Mersin 10-Turkey
 Tel: (392) 630 2269 Fax: (392) 392 365 1017
 e-mail: jws.cws@emu.edu.tr

Web address: <https://ojs.emu.edu.tr/index.php/woman2000>

**Kadın/Woman 2000, Journal for Women's Studies (JWS)
 Yayın İlkeleri**

Genel İlkeler

JWS'ye yazı göndermeden Yayın İlkeleri'ni mutlaka okuyunuz.

- Aşağıdaki koşulların sağlanmış olduğundan emin olunuz.
- Yazının daha önce yayınlanmamış olması,
- Yazınızı Yayın İlkeleri'ne uygun olarak hazırlanmış olması
- Ana metinde yazar(lar) hakkında bilginin olmaması,

Yazınızı teslim etmeden önce

- bir başvuru mektubu
- bir başlık sayfası (içinde başlık, (varsa) kısa başlık, yaza(lar)ın isimleri, kurumları, iletişim bilgileri ve e-posta adreslerinin yer aldığı) hazırlanmış olduğundan
- Yazının özünü hazırlayınız.
- Yazınızı <https://ojs.emu.edu.tr/index.php/woman2000> adresine çevrimiçi olarak teslim edebilirsiniz.

Yayın politikası Yayın İlkeleri

2000 yılından bu yana yayında olan, yılda iki sayı yayınlanan JWS disiplinlerarası bir perspektifle toplumsal cinsiyet ve onun çapraz kestiği sorun alanları olan ırk, cinsellik, kültür, sınıf, milliyet konularına ilişkin akademisyen, bağımsız araştırmacı, sanatçı kişi ve kuruluşlardan araştırma, tartışma ve yazılara yer vermektedir. Bunların yanı sıra notlar, konferans duyuru, rapor ve değerlendirmeleri ve kitap tanıtım ve eleştirileri de yayınlamaktadır.

Yayın Dili

Kadın/Woman 2000, Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki dilde yayınlanır.

1. Telif Hakkı

Kadın/Woman 2000'e gönderilen yazılar, başka bir yerde yayımlanmamış olmalıdır. *Kadın/Woman 2000* Yayın Kurulu tarafından yayımlanmak üzere kabul edilen yazılarda, DAÜ - Yayınevi bütün yayın haklarına sahiptir. Ancak yazarlar yayınlanan bilgileri kısmen *Kadın/Woman 2000*'ne atıfta bulunmak üzere başka yayınlarında kullanabilirler.

Yazılardaki düşünce, görüş, varsayım, tez ya da savlar yazarlarına aittir. Doğu Akdeniz Üniversitesi'ni veya Kadın Araştırmaları ve Eğitimi Merkezi'ni bağlamaz.

2. Hakemlik

- a. Tüm yazılar, yazar(lar)ın kimliği saklı tutularak konu ile ilgili en az iki hakem tarafından incelenir. Hakem değerlendirme formu için linki tıklayınız. Buraya değerlendirme formunu ekleyelim mi?
- b. Yapılan değerlendirme(ler), hakem isimleri gizli tutularak yayın kurulu başkanı tarafından yazarların bilgisine sunulur.
- c. Yazarlardan hakem değerlendirmeleri sonrasında gözden geçirilmiş bir yazıyı yeniden teslim etmeleri durumunda, hakem önerilerine ilişkin yapılan değişiklik ve eklemeleri belirten açık bir rapor eklemeyi unutmayınız.
- d. Yayın Kurulu, yayıma gönderilen yazılarda düzeltme yapabilir. Bunlar yayımdan önce yazarın bilgisine sunulur.
- e. Hakemlerden 6-8 hafta içinde değerlendirmelerini göndermeleri beklenir.

3. Uzunluk

Yazıların uzunluğu dipnotlar ve kaynakça da dâhil olmak üzere 7000 sözcüğü geçmemelidir.

4. Etik Onam

Saha çalışmayı ve görüşme ye dayalı makalelerde ilgili etik komite tarafından onaylanmış, onam formu ve katılımcı bilgilendirme formu gereklidir.

5. Aşırımcılık ve İntihal

Değerlendirilmek üzere gönderilen yazılar aşırımcılık ve intihale karşı taranmaktadır. Kadın/Woman2000'e gelen yayınlanmış veya değerlendirme aşamasındaki yazılarla ilgili intihal ve kötüye kullanım iddiaları titizlikle araştırılır. **Yayınlanmış olanlar hakkında işlem yapılır ve yazarların varsa bağlı olduğu kurumlar bilgilendirilir.**

Yazım Kuralları

- Yazılar yayına uygun olarak hazırlanmış figür ve tablolar ile birlikte Times News Roman 12 fontunda iki satır aralığıyla yazılmış olarak, elektronik olarak gönderilmelidir.
- Türkçe yazılarda Türk Dil Kurumu'nun İmlâ Kılavuzu esas alınmalı, yabancı sözcükler yerine olabildiğince Türkçe sözcükler kullanılmalıdır. Türkçede pek alışılmamış sözcükler yazıda kullanılırken ilk geçtiği yerde yabancı dildeki karşılığı parantez içinde Türkçe ve İngilizce olarak verilmelidir. İngilizce yazılarda yazım kuralları için ise *Oxford English Dictionary* veya ekleri örnek alınmalıdır.
- Yazılar başlık sayfası, ana metin, kaynaklar, ekler, tablolar, şekil başlıkları, şekiller, yazar notları ve yazışma adresi ile teslim edilmelidir.
- Başlık sayfası en fazla 10-12 kelimededen oluşan makale başlığını, (kelimeler arasındaki boşluklar ile beraber en fazla 50 karakter), yazarların adı ve soyadı, ünvanı, çalıştığı kurumu ve **ORCID numarasını** içermelidir.
- Ana metin yeni bir sayfadan başlamalıdır.
- Metin içinde atıfta bulunulan kaynak ve şahıslar (Yazar soyadı, yayın yılı, ve atıfta bulunulan sayfa numarası, (Brown, 2003: 23) şeklinde verilmelidir.
- Metinle ilgili ek bilgiler dipnot olarak sayfa sonunda verilmelidir.
- Şekillere başlık ve numara verilmeli, başlıklar tablo ve figürlerin üzerinde yer almalı, kaynaklar ve figürlerle ilgili notlar ise alta yazılmalıdır.
- Makalede yer alması istenen resimler veya çizimler yayıma hazır şekilde gönderilmelidir. Resimler makalede yer alış sıralarına göre numaralandırılmalı ve alt yazı ile verilmelidir. Resim 1, Resim 2 şeklinde parantez içinde gösterilmelidir.
- Yazıyı numaralandırılmamış alt bölümlere ayırınız. Küçük harflerle ve koyu ile yazınız. İkincil alt başlıkları ise koyu ve italik olarak yazınız.
- Denklemlere sıra numarası verilmelidir. Sıra numarası parantez içinde ve sayfanın sağ tarafında yer almalıdır. Denklemlerin türetilişi kısa olarak gösteriliyorsa, hakemlere vermek üzere türetme işlemi bütün basamaklarıyla ayrı bir sayfada gösterilmelidir.

Fon Desteği Hakkında

Yayınlanmak üzere gönderilen yazılarla ilgili olarak herhangi bir fon ve maddi destek veren kurum veya kurumlar destek verdikleri tarih ve sayı belirtilmek kaydıyla bildirilmelidir.

Kaynak Gösterme ve Kaynakça

Metinde yararlanılan tüm kaynaklar ayrı bir sayfadan başlayarak alfabetik sırada Kaynaklar başlığı altında şu sıraya göre verilmelidir: Yazar Soyadı Adı (Yayın yılı). *Kitap ismi* (italik harflerle) veya makale ismi, *Dergi adı* (italik harflerle) Basım yeri: Basımevi, dergide yer aldığı sayfa numaraları. Kitap isimleri *İtalik* harflerle, makale isimleri normal harflerle, dergi adı *İtalik* olarak yazılmalıdır. Ayrıca yayımlanmamış kaynaklardan yapılan alıntılar da tam olarak anlaşılacak şekilde kullanılmalıdır.

Örnekler:

Oakley, A. (1972). *Sex, Gender & Society*. New York: Harper Colophon Books.

Millet, K. (1973). *Cinsel Politika*. (çev. S. Selvi). İstanbul: Payel.

Kandiyoti, D. A. (1987). Emancipated but Unliberated? Reflections on the Turkish Case. *Feminist Studies*, 13(2): 317-338.

Burada değinilmeyen konular için APA yazım şartlarına başvurulabilir.

Bu ilkelere uymayan yazılar, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarlarına geri gönderilir. Yayın Kurulu tarafından yayımı uygun bulunmayan yazılar bir nüsha olarak varsa orijinal tablo ve figürleriyle birlikte yazara iade edilir.

Basım ücreti

Kadın/Woman 2000 teslim, basım aşamasında ve veya sayfa sayısı bazında herhangi bir ücret almamaktadır.

Açık Erişim

Kadın/Woman2000'in son üç yıl dışındaki tüm sayılarına açık erişim olanağı vermektedir. Her yıl Ocak ayında bir yeni sayı daha açık erişime açılmaktadır.

İletişim Adresi

Doğu Akdeniz Üniversitesi

Kadın / Woman 2000, Kadın Çalışmaları Dergisi

Sokrates Caddesi

Eğitim Bilimleri Fakültesi

EF 110

99628

Gazimağusa - KKTC

Tel: (392) 630 2269 Fax: (392) 392 365 1017

e-mail: jws.cws@emu.edu.tr

İnternet adresi: <https://ojs.emu.edu.tr/index.php/woman2000>